

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1936.

BUDAPEST.

1936.

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

LVIII.

ÉVKÖNYV.

1936.

BUDAPEST.

1936.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr. SZEMERE SAMU

1936.

BUDAPEST.

1936.

FRANKLIN-TÁRBULAT NYOMDÁJA.

A TÁRSULAT VEZETŐSÉGE.

Igazgatóság.

- Elnök: WERTHEIMER ADOLF.
Társelnökök: Dr. FISCHER GYULA, főrabbi.
SZÁNTÓ JENŐ, a Magy. Izraeliták Orsz. Irodájának alelnöke.
Titkár: Dr. HEVESI FERENC, rabbi.
Pénztáros: Dr. MAKAI ERNŐ, vezérigazgató.
Ellenőr: ALAPI BÉLA, ügyvezető igazgató.
Ügyész: Dr. DÉSI GÉZA, magy. kir. kormányfőtanácsos

Az igazgatóság többi tagjai.

- Dr. ALAPI HENRIK, egyet. tanár.
Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
Dr. ENDREI HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgatófőtitkára.
Dr. HAJDU MARCELL, ügyvéd.
Dr. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
Dr. báró HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
Dr. HEVESI SIMON, pesti vezető főrabbi.
Dr. KISS ARNOLD, budai vezető főrabbi.
KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.
Báró KOHNER ADOLF, a Magy. Izraeliták Orsz. Irodájának v. elnöke.
KRAMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
Dr. KRISZHABER ADOLF, a Budai Izr. Hitk. elnöke.

- Dr. LÖW IMMÁNUEL főrabbi, felsőházi tag, Szeged.
 Dr. MAHLER EDE, ny. egyet. tanár.
 Dr. MARZALI HENRIK, ny. egyet. tanár.
 Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, a M. Tud. Akadémia tagja.
 PFEIFFER IGNÁC, ny. műegyetemi tanár.
 Dr. SZEMERE SAMU, tanítóképzőintézeti igazgató.
 VÉSZI JÓZSEF, felsőházi tag, főszerkesztő.
 VIDA JENŐ, felsőházi tag.
 Báró CSEPELI WEISZ ALFONZ, gyáros.

Hivatalból az igazgatóság tagjai.

- STERN SAMU, udvari tanácsos, a Magy. Izraeliták Orsz.
 Irodájának és a VI. községkerületnek elnöke.
 WEINER KÁROLY, Szombathely, a VIII. községkerület
 elnöke.
 JÁNOSI ENGEL JÓZSEF, udv. tanácsos, Pécs, a X. község-
 kerület elnöke.
 Dr. LÖWY KÁROLY, Székesfehérvár, a XI. községkerület
 elnöke.
 Dr. KALLÓS HENRIK, Győr, a XII. községkerület elnöke.
 Dr. MANDEL SÁNDOR, Szolnok, a XIV. községkerület elnöke.
 Dr. BIEDL SAMU, Szeged, a XXII. községkerület elnöke.
-

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

Dr BLAU LAJOS ÉLETE ÉS IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

(Gen 12, 4.) ... בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו ...

Hetvenöt éves korában ragadta ki a kérélnélhetetlen halál a tollat a Mester kezéből. Hiába állották körül betegágyát a legkiválóbb orvosprofesszorok, hiába örködött felette szeretettel hűséges hitvese, mennie kellett, mert beteltek az Ő napjai. Visszaszállt magasan szárnyaló lelke alkotójához, lecsukódtak fáradt szemei, lehanyatlottak munkás karjai, árván maradt íróasztala, amely fölé hajolva a tudományos dolgozatok százait alkotta ...

Blau Lajos kereken egy fél évszázadon keresztül állott a zsidó tudomány szolgálatában. Tudományos munkássága azonban csak egy része volt életművének. Több mint négy évtizeden keresztül volt a magyar rabbik tanítómestere, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára, majd igazgatója. Negyven éven keresztül szerkesztette a Magyar Zsidó Szemlét és nemzetközileg elismert, nagyraíratott, hébernyelvű folyóiratából, a Hacófehből tizenöt évfolyamot adott közre. E mellett résztvett az összes jelentősebb hazai és külföldi vallástársadalmi, kulturális és tudományos

mozgalmakban, amennyiben azok a zsidósággal kapcsolatban voltak.

Hazánkban dísz- és elismerést szerzett felekezetünknek, az ország határain kívül pedig az egyetemes magyar kultúrának egyik legkitartóbb és legelismertebb szószólója volt.

Tíz évvel ezelőtt, hatvanötödik születése napjára, amely tudományos munkássága negyvenedik évfordulójával esett egybe, barátai, tisztelői és tanítványai egy kétkötetes emlékkönyvvel adtak kifejezést iránta érzett hálájuknak és őszinte elismerésüknek. Az egyik kötet magyar nyelven¹ jelent meg, a másik héberül.² A héber rész munkatársai elsősorban a nemzetközi zsidó tudomány legkiemelkedőbb képviselői voltak, a magyar kötetben pedig hazai tudós tisztelői, nagyobb részben tanítványai hódoltak előtte. Egyik tanítványa, dr. Friedman Dénes, összeállította ez alkalomból bibliográfiáját. Beszélő számok. Közleményeinek száma: 720. Ezekből 48 önálló munka. 36 folyóiratnak és 20 gyűjteményes műnek volt a munkatársa. Öt külföldi szerző munkájához járult hozzá kiegészítésekkel.

Ezek a számok még kiegészülnek majd az utolsó

¹ Jubileumi Emlékkönyv. Kiadták: dr. Hevesi Simon, dr. Klein Miksa és dr. Friedmann Dénes. (Budapest, 1926.) Érdemeit dr. Mezey Ferenc (*Blau Lajos*) és dr. Bánóczi József (*Blau Lajos, a tanár*) méltatták.

² **זאת ליהודה** Dissertationes Hebraicae... ab amicis eius discipulis conscriptum dedicatum curisque Simeonis *Hevesi*, Bernhardi *Heller*, Maximiliani *Klein* ordinatum et editum. Viennae MCMXXVI.

évtized adataival. A bibliográfia pótló füzete a közeli hónapokban lát napvilágot.

A legfontosabb azonban az elhunyt nagy tanító megítélése szempontjából, hogy, ámbár ilyen szokatlan nagy számok jelzik irodalmi munkásságának eredményeit, minden egyes dolgozata és műve kibírja a legszigorúbb kritikát.

Midőn az 1926. május 2-án lezajlott jubileumi ünnepség végén megköszönte azt a mélységes ragaszkodást, amellyel tanítványai, tisztelői körülvették, a legnagyobb szellemekhez méltó szerénységgel, de egyben az olyan ember önérzetével, aki munkáját mindenkor a legigazabb átérzéssel és hozzáértéssel végezte, találó jellemzését adta négy évtizedes működésének: *«Ezen hosszú idő alatt felelősség tudata nélkül sem társadalmi, sem irodalmi, sem tudományos kérdéssről nem szólottam és ma is állok a felelősséget minden sorért.»*¹

Ez az önjellemzés ráillik egész életére és fémjelzi írásait. Ebből kell kiindulnunk, ha munkásságát helyesen akarjuk értékelni.

I. Blau Lajos élete.

Mielőtt irodalmi munkásságának jellemzésére térnénk rá, röviden áttekintjük eseményekben gazdag és mindig felfelé ívelő életpályáját.²

¹ M. Zs. Sz. 1927. 26. o.

² Életéről és irodalmi munkásságáról klasszikus héberséggel *Hevesi Simon* számol be a hébernyelvű emlékkönyv bevezető cikkében (1—9): יהודה אריה בלוי

1861. április 29-én született Putnokon, Gömör megyében. Atyja, Blau Mór, szűkebb hazájának legrégebbi telepesei közé tartozott. Földbérletéből és üzletéből nagyszámú családjának tisztos megélhetést biztosított. Őt fia mellé héber tanítót szerződtetett, aki később a hitközség szolgálatába lépett. Már első tanítója felismerte Blau Lajos rendkívüli tehetségét és állandóan buzdította a szülőket a fiú továbbképzésére. A tízéves fiú azután újabb tanítóhoz került, aki őt a talmudtudomány nehéz tanulmányába vezette be. Eleinte küzdenie kellett, hogy a nálánál sokkal idősebb társaival lépést tarthasson, de rövidesen az elsők közé emelkedett.

A szülők, látván gyermekük rendkívüli tehetségét, természetszerűleg papot akarnak belőle nevelni. Támogatja őket e szándékukban a helybeli rabbi is, aki Blau Mór feleségének (született Hoffmann Juliának) rokona volt. Még el sem éri az ifjú a «zsidó nagykorúságot», tizenharmadik esztendejét, midőn a nagyhíró Tannenbaum Jakab putnoki rabbi jesivájába kerül. Ez országoshíró talmudiskolában körülbelül félszáz növendék tanul. Itt szokja meg Blau a talmudtanulás dialektikáját, amely nélkül lehetetlen a régi zsidó irodalom mélyebb tanulmányozásába behatolni. Bar-micva-ünnepségén tartott beszéde már meglepő talmudjártasságról tanuskodik. Nemsokára ritka elismerésben részesül; tizenöt éves korában megkapja rabbijától a «chavér» címet, amely a világi fokozatban az érettségi jelzésnek felelhetne meg.

Később Szilágysomlyóra kerül s Horovitz Mordechai nagyhíró jesiváján folytatja tanulmányait. Két évig

marad itten (1876—1878).¹ Tizenhétéves korában a «morenu» címmel felruházva tér vissza szülővárosába, s ekkor egy másik, egészen különleges kitüntetés éri: a helybeli rabbi felkéri, hogy a templomban hitszónoklatot tartson.

Nagy gondja szüleinek, hogy hol folytassa az ifjú további tanulmányait. Két lehetőség merül fel: Hildesheimer berlini főiskolája, vagy a világhírű pozsonyi jesiva. A rabbi tanácsára Pozsony mellett döntenek. Két évig tökéletesíti itt tudását a mély vallásosságról és alapos talmudi ismereteiről híres r. Schreiber Szimcha Bunem² pozsonyi főrabbi vezetése alatt.

Úgy látszik, hogy a jesivák módszere, amely köztudomás szerint igen nagy tudást követel a Talmud terén, de a zsidó kultúra többi ágaira alig van tekintettel, nem elégíti ki a széles látókörre vágyó ifjút. Már akkor sejti, amit későbbi írásaiban annyiszor hangsúlyoz, hogy a genuin zsidó tudományokat sem érthetjük meg a környező népek történetének és kultúrájának ismerete nélkül. Hátat fordít a régi ösvényeken haladó tanházaknak és szerényen bekopogtat a zsidó tudományok nemrég megnyitlt magyarországi főiskolájának kapuján.

A Rabbiképzőben akkor Bloch Mózes oldalán, aki modern világi tudományossága mellett is korának legnagyobb konzervatív tekintélyeivel felvehette a versenyt, két fiatal tudós tűnt fel előadásaival, Bacher Vilmos és Kaufmann Dávid. Két korszakot jelentő

¹ L. Blau cikkét a M. Zs. Sz.-ben 1908, 281—286.

² L. M. Zs. Sz.-ben 1907. 6—8.

név a zsidó tudomány történetében. Szerzte a világon, ahol a zsidó irodalomnak hívei vannak, a legnagyobb tisztelettel ejtik ki ezeket a neveket. Nagyon értékesek a többi teológiai tanár, Brill Sámuel Löw és Deutsch Henrik előadásai is. A világi tanári kar is országoshírű tudósokból állott. Elsőrangú tekintélyek: Bánóczi József, Schill Salamon, Bein Károly és az ifjabb Bloch tanítják a gimnáziumi tárgyakat. De a növendékek között is többen már akkor sejtetik a nagy jövőre hivatottságot. Csak Neumann Ede, Fischer Gyula, Schreiner Márton, Steinherz Jakab és Ziegler Ignác nevét emeljük ki.

Az 1879/80. tanév elején lép be Blau Lajos a Rabbiképző Intézet első évfolyamába, amely a gimnázium ötödik osztályának felel meg. A jesivákon szerzett, széles alapokon nyugvó talmudi tudását kiegészíti a zsidó tudományok sok más területének ismereteivel. Már gimnáziumi tanulmányai idején nagy világi műveltségre tesz szert, magábaszívja a modern tudományos munka módszereit és szellemét. Korán kiválik tanuló társai közül, pedig osztálytársai: Kecskeméti Lipót, Kohlbach Bertalan és Elsass Bernát. A szellemekben vetélkedő négy kiválóságot egész életre szóló, meghitt barátság fűzte egybe.

Az alsó tanfolyam öt esztendejéből a tanári kar, elismerésének tanuságaként, egyet elenged Blaunak. Az érettségi vizsgálat után Blau az intézet felső tanfolyamának s egyben a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karának lesz a hallgatója. Már ekkor kész tudós. Feltűnést kelt pályadíjnyertes talmudikus munkájával. Ez volt a Rabbiképző Intézetben az első

jelentős pályatétel, amely nyomtatásban is megjelent. Blau doktori értekezésének is ez lett a témája «A bűnhalmazat elmélete a hébereknél Szentírásunk és hagyományunk szerint» címen.¹ Jogászi körökben szívesen fogadták ezt az újszerű munkát. Ez az első, talmudi joggal foglalkozó dolgozat, amely egy magyar jogtudományi folyóirat hasábjain jelent meg.² Már az is kitüntetésszámba ment, hogy a nagyhírű jogász, Tarnai János, folyóiratában, a «Magyar Igazságügy»-ben, helyet adott ennek a dolgozatnak.

Amint leteszi a bölcsészetdoktori szigorlatot, elengedik neki az ötödik év hallgatását és a rabbivizsgálat előtt megbízzák Brill Sámuel Löw³ talmudóráinak ellátásával. A következő évben Deutsch Henrik bibliai és héber nyelvtanóráit veszi át. Egyidejűleg a Pesti Izraelita Hitközségnél működik mint segédlelkész. De mesterei hamar felismerik, hogy Blau Lajos a rabbinevelésre és a zsidó tudomány művelésére van hivatva és módot nyújtanak neki, hogy munkáját teljesen ezeknek a feladatoknak szentelhesse. 1889-ben rendes teológiai tanárrá nevezi ki a vallás- és közoktatásügyi miniszter. Huszonnyolc éves ekkor. Íme, alig mult el tíz esztendő

¹ Budapest, 1887.

² L. Hevesi Simon idézett cikkét 3. o.

³ Brill életrajzát Blau írta meg: Brill Sámuel Löw, a pesti rabbiság elnöke, 1817—1897. Élet- és jellemrajz. Budapest, 1902. 108 oldal. Ugyancsak Blau adta ki Brill talmudi megjegyzéseit: M. Zs. Sz. 1896. 53—57.; 144—149.; 228—237.; 315—321.; 1897. 47—49; Aus den talmudischen Randnoten des Herrn Rabbinspräsidenten S. L. Brill in Budapest. (M. G. W. J. XLI. 16—25, 67—83, 104—114.)

és a jesivabócherből az ország egyetlen zsidó főiskolájának professzora lett.

A Rabbiképző tanári kara abban az időben oly nagyjelentőségű tudósokból állott, akikhez foghatókkal a világ egyetlen zsidó teológiai intézete sem dicsekedhetett. Blau méltóan illeszkedik bele ebbe a nagyhírű tanári testületbe. Eleinte a Magyar Zsidó Szemlében jelennek meg írásai, rövidesen azonban ott találkozunk nevével a legelőkelőbb német, angol, héber, francia és olasz nyelvű folyóiratok munkatársai között Bacher és Kaufmann mellett. Harmincéves korában átveszi Bacher Vilmostól a Magyar Zsidó Szemle szerkesztését, felekezetünk másik nagy harcosával, dr. Mezey Ferencsel együtt. Ez a folyóirat valósággal lelkéhez nő. Élete alkonyáig aktív szerkesztője marad.

Nemsokára feleségül veszi Herzog Ödön MÁV. szakosztályvezető-főmérnök Margit nevű, nagyműveltségű leányát. A fiatalasszony a Goldziher- és a Bacher-családdal van rokonságban. Ezeknek előkelő légkörét viszi új otthonába. Mintaszerű házasesetet élnek. Blau Lajosné a legideálisabb zsidó asszony, akiről pap vagy zsidó tudós álmodhatik. Előkelő modorú és mégis közvetlen. Férjének a bibliai értelemben segítőtársa. Neki köszönhető, hogy férje minden idejét zavartalanul ideális hivatásának szentelhette. Figyelme kiterjedt az intézet növendékeinek jólétére is. A Rabbiképző internátusa berendezésének minden darabja az ő ízlését és jó szívét dicséri. Harmónikus frigyükből három gyermek születik: egy fiú és két leány. Blau életének utolsó éveit családjának ragaszkodó hűsége és szere-

tetreméltó unokái aranyozták be. Még megérhette legidősebb unokájának bár-micva-ünnepségét.

A Rabbiképzőben lassanként átveszi valamennyi tanárának munkakörét. Kaufmann professzornak 1899-ben bekövetkezett tragikus halála után elvállalja a történelmi tanszéket a felső tanfolyamon, Bloch Mózes-től nyugalomba vonulásakor (1907) a talmudi kollégiumokat veszi át, Bacher Vilmos halála után pedig igazgatóhelyettes lesz és óráinak is egy részét ő látja el a teológián. 1914-ben királyi kinevezés alapján a Rabbiképző Intézet igazgatója lesz.

Voltak azért az ő életének is küzdelmekkel teli évei. Nagy nehézségekkel kellett intézetünknek küzdenie a háborús években és az azokat követő időkben. Különösen súlyos volt a helyzet a kommunizmus alatt, mivel a tanácsköztársaság elrendelte az Intézet feloszlatását. Blau Lajos törhetetlen akaraterejének köszönhető, hogy ezekből a válságos időkből a Rabbiképző sértetlenül került ki. Neki minden munka kevés volt. Állhatatosan kitart állomáshelyén a legnehezebb megpróbáltatások idején is. Az amerikai szemináriumoknak ragyogó lehetőségeket ígérő meghívásai sem képesek őt külföldre csábítani. De amikor úgy látja, hogy a magyar kultúrának propagandát csinálhat országunk határain túl, szívesen elfogadja német és hollandiai irodalmi társulatok meghívását, hogy egy-egy felolvasó körút keretében előadásokat tartson a talmudról. Valamennyi előadásával nagy sikert arat. Hallgatói körében zsidó és nemzsidó egyetemi tanárokkal, írókkal és a társadalom legfelsőbb rétegeivel találkozunk.

Jellemző a nemzetközi zsidó tudományban kivívott

tekintélyére, hogy midőn 1929-ben a zsidó tudósok színe-java Boroszlóban összegyül az ottani rabbi- képző fenn-állása 75 éves jubileumának megünneplésére, a zsidó főis-kolák együttműködésének biztosítására alakított bizott-ság élére egyhangúlag dr. Blau Lajost választják meg.¹

Hetvenedik születése napja alkalmából a Rabbiképző Vezérlőbizottsága ünnepi ülést tart, amelyen a vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselőjében dr. Petri Pál államtitkár meleg szavakkal méltatta a jubiláns tudomá-nyos és pedagógiai érdemeit és tolmácsolta a miniszter üdvözlését.²

A new-yorki Jewish Theological Seminary of America azzal akarta 75-ik születésnapját megünnepelni, hogy a teológiai díszdoktori oklevéllel tünteti ki.³

Három és fél esztendővel halála előtt visszavonult a Rabbiképző Intézet igazgatásától és katedrájától. Nyugalomba vonulása alkalmából kormányzói elismé-résben részesült.

A zsidó tudománynak élete utolsó napjáig fárad-hatatlan munkása maradt.

Purim napján (1936. május 8.) tért meg őseihez, néhány heti szenvedés után. Temetésén megjelentek a felekezeti élet vezető testületeinek képviselői, a vallás-és közoktatásügyi minisztérium küldöttei és sokszáz

¹ L. a Rabbiképző Intézet Értesítőjét 1930/31. 3. o.

² L. A Rabbiképző Int. Értesítőjét 1930/31. u. o.

³ Prof. Alex. Marx new-yorki szeminárium tanár 1936. április 10-én kelt részvétlevelelől: «Wir hatten kürzlich beschlossen, Ihm diesen Juni den Ehren-Doctor des Seminars in Anerkennung seiner grossen Verdienste um die jüdische Wissenschaft zu ver-leihen. Nun kommen wir leider zu spät».

tanítványa és tisztelője. A gyászbeszédék egész sora méltatta az elhunyt érdemeit. Mindenki átérezte, hogy a magyar Izráel nagy szellemi vezérét kísérik e borongós tavaszi napon az örök élet útjára.

II. Blau Lajos irodalmi munkássága.

Ötven esztendővel ezelőtt a Rabbiképző felső tanfolyamának teológiai egyesülete Zunz Lipót emlékére gyászülést rendezett. Az ülésen elhangzott beszédek, felolvasásokat és ünnepi ódát egy emlékfüzetben adták közre.¹ Ebben a kis gyűjteményben jelenik meg Blau Lajos első dolgozata *Zunz Lipót élete és munkái* címen. Már ebben a kis munkájában előttünk áll a tudós Blau Lajos. Világos, szabatos stílus, kiforrott vélemény, tiszta látókör jellemzik első írását. Az a mód, ahogyan a zsidó tudomány megalapítójának életét megrajzolja és munkáinak alapeszméit az olvasó elé tartja, mutatja, hogy a fiatal szerző teljesen átérzi a zsidó tudomány fontosságát s tisztában van annak feladataival. Szabatosan meghatározza, hogy mit végzett Zunz, tehát jól látja, mi vár még megoldásra.²

A huszonötéves Blau Lajos az újabbkori zsidó irodalom legjelesebbjének életéből és munkásságából merít ihletet egész pályájára. Valóban Zunz szellemében művelte a zsidó tudományt, meggyőződéssel, lelkesedéssel, hittel és alapos hozzáértéssel.

Ha végigtekintünk Blau félévszázados irodalmi tevé-

¹ Zunz Lipót emlékezete. Budapest, 1886.

² L. M. Zsidó Plutarchos I. Népszerű Zsidó Könyvtár 10. sz. 49—64.

kenységén, megállapíthatjuk, hogy a zsidó tudománynak több olyan ágában működött, amely addig teljesen figyelmen kívül maradt, vagy nem talált jelentőségéhez méltó feldolgozásra. Nem végzett gyűjtő munkát. Ennek tudható be, hogy művei nem nagy terjedelműek. Mindössze kettő van közöttük, amely két-két kötetet ölel fel (Leo Modena levelei és írásai. A zsidó házasságfelbontás és a házasságlevél története.) Ezzel szemben mindenegyes dolgozata meglepő új eredményeket hoz. Gyakran öt-hat oldalon letárgyal olyan problémákat, amelyekről mások talán egész kötetet írtak volna.

Ha szakok szerint akarjuk munkáit felosztani, nagy nehézségekbe ütközünk, mert figyelme a zsidó irodalomnak majdnem minden ágára kiterjedt. A témák sokfélesége onnan adódik, hogy Blau az egész zsidó kultúrát egységes szellem alkotásának tekintette és abból indult ki, hogy egyiket a másiknak alapos ismerete nélkül nem érthetjük meg. Szerinte a Bibliát csak úgy láthatjuk tisztán, ha figyelembe vesszük a talmudi irodalmat, mert hiszen ennek az irodalomnak képviselői egyenes vérbeli leszármazottai a bibliai irodalomban szereplő egyéneknek, azonkívül számtalan megbízható hagyományt őriztek meg, amelyhez hasonló komoly adatot sehol a kívülfekvő irodalomban nem találhatunk. Nem jelenti azonban ez, hogy Blau a zsidó tudományt elszigetelni akarná. Sőt éppen az ő érdeme, hogy olyan tudományágakat is bekapcsol kutatásai körébe, amelyek látszólag teljesen közömbösek a zsidó kultúra szempontjából. Alig van zsidó tudós, aki nálánál jobban megbecsülte volna az egyetemes kultúra felhasználható anyagát. A görög papyrusoknak, a könyvészetnek a

zsidó tudományban egyáltalán fel nem használt eredményeit elsőnek értékesíti teljes mértékben dolgozataiban. Csupán az ellen küzd, hogy a zsidó hagyomány megbízható adatait lebecsüljék és háttérbe szorítsák. Tudományos irodalmunk mindhárom főágában, a Szentírás, a hagyományos irodalom és a zsidó történelem terén vannak értékes alkotásai. Legfontosabb eredményei talmudikus tanulmányaival kapcsolatosak. Ez az a terület, amelyre gyermekkorától kezdve ránevelődött. Ennek a felhasználása, illetve fel nem használása ad neki ösztönzést legértékesebb tanulmányai közzétételére. A Talmud «tengerében» biztos kézzel evez, a nélkül, hogy módszerében valami nyoma is maradna a későbbi pilpulisták túlhajtásainak.

a) **Szentírás.**

Ezt a tudományágat a legújabb időben főképpen nemzsidó kutatók művelték. Sok előnye volt ennek, de majdnem ugyanannyi hátránya is. Előnyei közé tartozik a rendszeresség és a nagy keleti kultúrák párhuzamainak felhasználása az ásatások eredményeinek bevonásával. Hibái közé sorolható, hogy részint nem tudják, részint nem is akarják a hagyományos irodalmunk nyújtotta anyagot kellőképpen feldolgozni. Blau érdeme, hogy a Talmud és Midrás adatait mindinkább kezdik ezek a tudósok is komolyan venni, habár ez még ma sem történik kellő mértékben. Ennek az az oka, hogy a zsidó részről jövő kutatásokat, amennyiben nem biblia-kritikai alapon álló tudósoktól erednek, általában megbízhatatlanoknak tartják, mivel azt hiszik,

hogy ezek az írások vallásvédelmi szempontokat szolgálnak.

Blau első tanulmánya ebből a tárgykörből *Masoretische Untersuchungen* címen (Strassburg, 1891.) jelent meg. Komoly elismerésre talál széles körökben. Új a probléma felvetése, eredményei teljesen ellentétben állanak az addigiakkal. A maszóra sok jeles kutatót foglalkoztatott már azelőtt is. Az új szövegeknek nagy sokasága kerül napvilágra, számos összehasonlító tanulmány foglalkozik a kérdéssel. Elsőrangú nevekkel találkozunk e szakban: Heidenheim, Frensdorf, Ginsburg, Baer vaskos köteteket írnak a *maszóra-problémáról*. A fiatal Blau Lajos 61 oldalas tanulmánya mégis új utakat mutat. Rátereli a figyelmet a Talmud és a Midrás irodalmára a maszóra kutatása szempontjából. Meggyőzően bizonyítja, hogy a legmegfelelőbb forrás a vitás kérdések eldöntésére ez az irodalom, hiszen a maszóra innen merítette sok adatát. Ennek segítségével lehet a maszóra homályos helyeit megvilágítani, esetleges hibáit helyreigazítani.

Munkáját nagy lelkesedéssel üdvözlük. A német nemzsidó tudomány legkiválóbbjai ismertetik a dolgozatot. Edward König a német hittudomány legkomolyabb kritikai folyóiratában, a *Theologisches Literaturblatt*-ban (Leipzig, 1891. 323—24.) nagy elismeréssel adózik Blau kutatásainak és további munkára buzdítja.¹

¹ Így végzi alapos ismertetését: «Für alles meinen wir dem Verf. nicht besser unseren Dank aussprechen zu können, als indem wir der Hoffnung Ausdruck geben, ihm auf diesem Arbeitsfelde noch öfter begegnen zu dürfen.» Blau nem is lett hütlen e szakhoz.

Ugyanilyen értelemben ír a többi bíráló is.¹ Három évvel később egy másik, nem kevésbé érdekes munkával lepi meg a szentírási isagógiával foglalkozó tudósokat. *Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből* (Budapest, 1894., németül *Zur Einleitung in die Heilige Schrift*, Strassburg, 1894.) a címe ennek a szintén nem nagy terjedelmű műnek. (V. 112. lap). Ebben a munkában is olyan területekre vezeti a kutatókat, amelyek nem voltak kellőképpen megmunkálva. Blau elismeri a nemzsidó tudósok szorgalmas munkáinak eredményeit, de jól látja hiányosságaikat is. Ezt igyekszik pótolni.²

«A tudománynak ezen a terén történt összes munkálkodás úgy régibb, mint újabb időben osztatlan elismerést, részben őszinte csodálkozást érdemel. Valóságos hangyaszorgalommal gyűjtötték össze a különböző irodalmakban szétszórt anyagot, sokféle szempontból rendezték, kritikai pillantással rostálták és szilárd terv szerint feldolgozták. A Biblia, az Apokryphák, az Újtestamentum, a hellenisztikus irodalom és az egyházatyák át lettek kutatva és a belőlük származó szép épület emeltetett.»

«Csak egy forrás folyik még bőven, sokkal bővebben, mintsem általában gondolják, s amely nem fog oly hamar kiapadni: *a biblia utáni zsidó irodalom*, amely

Bizonyítják ezt későbbi maszorétikus dolgozatai: *Massoretic Studies* (J. Q. R. VIII. 343—359; IX. 122—144, 471—479); *Neue massoretische Studien* (J. Q. R. XVI. 357—372); *Zur Massora* (Freidus-émlékkönyv. New-York, 1929. 431—462) stb.

¹ Neubauer (J. Q. R. 1891. 540) és mások.

² *Tanulmányok* stb. III. o.

a Szentírás régebbi történetére nézve bizonyára a legfontosabb. A jelentékeny, dicsérettel elismerendő munkák dacára, a zsidó hagyomány mély aknáí még nincsenek tökéletesen kiaknázva».

Munkáját három részre osztja. I. A Szentírás nevei. II. Írás és nyelv. III. A maszórához. Hatalmas anyagot dolgoz fel. Többet nyújt, mint amit előszavában ígér. Különösen a második rész érdekes, ahol a négyzetes írás meghonosodásáról, az ó-héber írásról, az idegen betűkkel írt héber kódexekről és az eltűnt bibliafordításokról értekezik páratlan éleselméjűséggel és komoly elmélyedéssel.

A kritika nemzsidó részről éppen olyan dicsérettel fogadta ezt a szentírási bevezetés körébe vágó tanulmányát, mint az előbb említettet. A német protestáns biblia-tudomány egyik legelismertebb képviselője, Nowack, a *Deutsche Literaturzeitung*-ban írott ismertetését így kezdi: (Berlin, 1895. 1347—48) «Die unter obigem Titel zusammengefassten Untersuchungen sind ursprünglich als Beilage zu dem Jahresbericht der Landesrabbinerschule in Budapest gedruckt und wie desselben Verfassers Masoretische Untersuchungen ein ähnliches Zeugnis des eindringenden Scharfsinns und des besonnenen Urteils, denn eine ganze Reihe streitiger Fragen haben, wie in jenen Untersuchungen, auch hier ihre Lösung gefunden».

Alig mult negyven esztendő, midőn a harmadik, nagy feltűnést keltő, a Bibliával kapcsolatos munkáját kiadja. Címe: *Az óhéber könyv. Adalék az ókori kultúr-történethez és a bibliai irodalomtörténethez.* (Budapest 1902, németül: *Studien zum althebräischen Buchwesen*

und zur biblischen Literaturgeschichte. Strassburg, 1902.) Rámutat arra, hogy a Szentírással foglalkozó bevezetés-tudomány nem szentel megfelelő teret ennek a rendkívül fontos szaknak. Az ó- és középkori irodalmak kutatásánál már általános a könyvészet (Buchwesen) és a paleográfia fontos szerepe. A Biblia szempontjából is elismerik legtöbben ennek a tanulmánynak fontosságát és minden régiségtan és tárgy-szótár foglalkozik vele, de nem olyan terjedelemben, amint szükségesnek látszik. A monográfiák közül kiemeli zsidó részről Löw Lipót *Graphische Requisiten* című művét. Sajnálattal állapítja meg, hogy a zsidó hagyományos irodalom anyaga sem a Szentírás bevezetéseiben, sem a szövegekritikában nem jut érvényre.

Bevezetésében élesen nyilatkozik a túlzó irányzatok képviselői ellen.¹

«A bibliakritika balszárnya korlátlan szabadsággal bánik a szent iratokkal, megbontja keretüket és megsemmisíti szövegüket. Van olyan kritikus is, kinek állítása szerint Ézsaiás könyvébe még 1900 és néhány év előtt interpolációkat szúrtak be, a nélkül, hogy ennek ellentmondtak volna. Ez tehát abban a korban történt volna, melyben Hillel és mellette számos írástudó élt, kik a próféta iratokat mint isteni kinyilatkoztatást tisztelték és minden szavukat már a népiskolában emlékezetükbe vésték. A szent szövegnek egyáltalában nincs jelentősége, minden tudós ötlet elől hátrálnia kell. Körülbelül úgy vagyunk vele, mint a XVIII. század etymológiájával, melynél a magánhangzók semmit és

¹ Az óhéber könyv 3. o.

a mássalhangzók még kevesebbet jelentenek. A kritika eme mértéket nem ismerő önbizalma ellen, amely a biblia-tudomány kebelében terpeszkedik, nyomatékosan kell hangsúlyozni, *hogy egy tintacsepp hagyomány többet ér, mint egy tintatartó éleselméjűség, és egy szem igazság tanulságosabb, mint egy véka feltevés.* A bibliai iratok és szövegük kritikája számára biztos alapot csak úgy teremthetünk, ha mindkettőnek *külső* történetét kutatjuk ki.»

Nincs itt módunkban a könyv tartalmát bővebben ismertetni. Ez meghaladná a rendelkezésre álló keretet. Megadjuk a főcímekeket és zárójelben a nagyobb fejezetek neveit. Bevezetés: I. Az óhéber könyvek külső alakja. (1. Íróanyag. 2. A könyvek alakja. 3. A könyvek terjedelme. 4. A könyvek külső nagysága. 5. A könyvek elterjedtsége. 6. A legrégebb kódexek.) II. Az óhéber könyvek belső alakja. (1. Hasábok és lapszélek. 2. Vonalak és sorok. 3. Az írás.) III. Az óhéber könyvek megőrzése és adás-vétele. (1. Takarók és tartók. 2. Másolók és korrektorok. 3. Könyvkereskedés és könyv-árak.) Következtethetünk ezekből az anyag tartalmára és gazdagságára.

Jellemző arra a lelkesedésre, amelyet ez az irata a nemzetközi zsidó tudományos világban keltett, hogy a nagyhírű angol zsidó kutató, Elkan Nathan Adler, a *Jewish Quarterly Review*-ben az alig 200 oldalas munkáról egy 14 oldalra terjedő ismertetést ír, amelyet külön füzet alakjában is megjelentet,¹ kiemelve a munka rendkívüli horderejét és jelentősége mellett tartalmának különlegesen érdekes voltát.

¹ Prof. Blau on the Bible as a book.

Adler lelkesedése nem maradt elszigetelt zsidó jelen-ség, mert a világhírű göttingai professzor, a német tudomány egyik büszkesége, a Theologische Literaturzeitung szerkesztője, Emil Schürer, maga ismerteti folyóiratában Blau munkáját és csatlakozik Adler ítéletéhez. Így kezdi ismertetését: «Es kommt nicht oft vor, dass eine Monographie, welche in dem Programm eines Seminars gedruckt ist, sich ein so grosses literarisches Verdienst erwirbt, oder von so hinreissendem Interesse ist (of such fascinating interest), wie die hier zu besprechende», so beginnt Adler seine Besprechung von Blaus Arbeit in *The Jewish Quarterly Review* XV. 1903, p. 715—728. «Ich würde mich in der Form weniger enthusiastisch ausdrücken, kann aber in der Sache nur zustimmen.»¹

E három főmunkáján kívül közreadott még sok, a bibliai tudományokkal érintkező tanulmányt. Kiemeljük ezek sorából *A héber bibliakánont* (Budapest, 1904), amely méltó kiegészítője ezirányú munkásságának.²

¹ Th. L. Z. 1904, 222. A könyvészzettel később is sokat foglalkozott. Olasz nyelven önálló munkája jelenik meg e kérdéstről: *La letteratura moderna sul libro considerata dal punto di vista del libro ebraico*. Firenze 1910. (Klly. a Rivista Israeliticából.) Cikkei közül megemlíjtük a következőket: *Wie lange stand die althebräische Schrift bei den Juden im Gebrauch?* (Kaufmann-Gedenkbuch; Über den Einfluss des althebräischen Buchwesens (Berliner Festsch. Fr. a. M. 1903, 41—49); *A kétezer éves könyv* (Igazság, 1911); *A héber könyvilág* (u. o.); *Unsere Bibel als Buch* (Gemeindeblatt der jüd. Gemeinde zu Berlin, 1912). Az írás történetéhez (M. Zs. Sz. 1915, 100—105); *Das Schreiben der Sefer-Thora* (Soncino-Blätter I. 16—28); *A Buchwesen* címszó az Enc. Judaicában (Berlin IV. 1144—1158).

² Klly. a M. Zs. Sz. 1902—1904. évf.-ból.

A zsidó tudomány képviselői közül csak kevésnek jutott osztályrészül oly megbecsülés a keresztény tudósok részéről, mint Blaunak. Pedig ezeket a tudósokat csak kevésbé érdekli Blaunak másirányú irodalmi tevékenysége, amelynek eredményei épp olyan jelentősek, mint a bibliatudományi munkássága.

b) **A hagyományos irodalom.**

A bibliatudományok művelésére a hagyományos irodalom kutatása révén jutott el Blau. A Talmud emlőin nevelkedett és ha más területeken is sokat és értékeset alkotott, ehhez a kedvenc tanulmányához mindig visszatért. Bibliai kutatásainál szintén nagy szerepet juttat a talmudi anyagnak.

Talmudtudományi írásainak felvilágosító célja is van. A nemzsidó tudósok előtt a hagyományos irodalom adatainak megbízhatóságát akarja igazolni; erélyesen küzd az ellen, hogy azok hitelességét más források tanúságtételénél kevesebbre becsüljék. Sajnálattal tapasztalja, hogy sokszor maguk a «modern» talmudtudósok sincsenek tisztában a Talmud adatainak helyes értékelésével és hogy a Talmudról költött téves ítéletek laikus zsidó körökben is gyökeret vernek.

A nagyközönség tájékoztatására több népszerű iratot ad közre. Ezek azonban csak annyiban tartoznak a népszerűsítő irodalomhoz, hogy a nemszakember is megértheti belőlük a Talmud lényegét; de valójában a Talmuddal foglalkozó hivatásos tudósok is rengeteget tanulhatnak belőlük, gyakran többet, mint a tudomány külső mezébe öltözött, semmi újat nem nyújtó «szak-

munkákból». A Bánóczi József és Gábor Ignác szerkesztésében megjelenő Népszerű Zsidó Könyvtárban kiadott munkája, *A Talmud*, valamint *Mi a Talmud?* című füzeté olyan világosan és közérthetően fejtegeti a Talmud mivoltát, érdemét és jelentőségét, hogy joggal tarthat igényt az első helyre a nemzetközi zsidó irodalom hasonló termékei között.¹

Munkáinak apologetikus célzata sohasem válik túlnyomóvá. Jellemző erre, hogy még a nagyközönségnek szánt munkájában (*A Talmud* 5. o.) is ezt írja: «Tárgyilagosan és hidegen, alanyi érzések nélkül, a megbízható, tiszta, tudományos igazságot közlöm a legegyszerűbb alakban. A költészethez forró lélek, a tudományhoz hideg elme kell. A történeti igazságot fogom előadni, nem tekintve sem jobbra, sem balra. Nem akarok érdekes lenni, csak igaz.»

A két említett népszerű munkán kívül hosszú a sora azoknak a magyar és idegen nyelven írt népszerű és tudományos cikkeknek, amelyek a talmudi irodalom különböző ágaival foglalkoznak.² Ez alkalommal a

¹ L. m. *A Talmud* (Egyenlőség, 1920. 6., 7., 9. sz.); *Mi a Talmud?* (*A hagyomány gyöngyei*. Bp. 1921); *Der Talmud* (*Gemeindeblatt d. jüd. Gem. zu Berlin*, 1924); *Etika a Talmudban I—II.*, Bp. 1920 (dr. Hevesi Simonnal és dr. Weisz Miksával együtt).

² Néhányat megemlítünk: *Über die Komposition des Mischna-traktats Schebuoth* (*Monatsblätter* 1891, 97—101); *Methods of teaching the Talmud in the past and in the present* (*J. Q. R.* 1903, 121—134); *Talmudische Aufschlüsse zu Inschriften* (Hakerem, 1907, 14—22); *Das Alte Testament in der Mischna* (*M. G. W. J.* 1907, 569—589); *La récitation du schema et de la haftara* (*R. É. J.* 1908, 209—220); l. m. *R. É. J.* XXXI 179—201, LV. 209—220, LIX. 188—199); *Észrevételek a Talmud szövegéhez egy új talmud-*

tudományos irányzatúakat vesszük szemügyre s közülük is csak a legfontosabbakat.

A Rabbiképző hallgatói számára kiírt pályatétel megoldásával kezdi talmudtudományi munkásságát. Ez *A bűnhalmazat elmélete* című jogtörténeti tanulmány. Szerzője megállapodott rendszer alapján és tökéletesen kiforrott módszerességgel dolgozik. A munka héber eredetijét, amellyel hallgató korában a pályázaton résztvett, negyven évvel később folyóiratában, a *Hacófehben* is lenyomatja,¹ joggal büszkélkedve bevezető szavaiban, hogy nem fél attól, hogy szellemének ifjúkori gyümölcse miatt szégyenkeznie kellene öreg

kiadás megindulása alkalmából (M. Zs. Sz. 1909, 303—315); Die Logik des Talmuds (Deutsche Literaturzeitung, 1910, 2949—2959); Tossefta, Mischna et Baraita dans leurs rapports reciproques ou halacha palestienne et babylonienne (R. É. J. 1914, 1—23); Bekämpfung altorientalischer Rechtsformeln durch die Rabbinen des Talmuds (M. G. W. J. 1925, 139—144); Der Gruss im Scheidebrief (M. G. W. J. 1932, 310—312); Ein Prinzip der Mischna-redaktion (M. G. W. J. 1934, 119—126). Nagy érdemei vannak Blaunak Bacher két posztumus talmudi munkájának kiadása körül. Rabbanan, Die Agada der Gelehrten (Ediert vom handschriftlichen Nachlass und mit Vorwort versehen... Budapest, 1914, magyarul is); Tradition und Tradenten in den Schulen Palestinas und Babyloniens. Leipzig, 1914. A későbbi hagyományos irodalom is érdekelte. Jelentősebb dolgozatai e tárgykörből: Das Gesetzbuch des Maimonides, historisch beleuchtet. (Klny. a Moses ben Maimon II. kötetéből. Leipzig, 1914; magyarul is megjelent a Magyar Izraelben.) עלים אחדים בלתי נודעים מתוספות למסכת בתובות

(Klny. a Harkavy-Festschriftből. St. Petersburg, 1908.)

¹ (Hazofeh IX. 290—307.) שרשי וענפי ופרטי דינים של קים ליה בדרבה מיניה

korában.¹ Szempontjait — mint általában későbbi műveiben is — a bevezetésben ismerteti. Erre nála szükség is van, mert egészen más szemszögből vizsgálja a kérdéseket, mint elődei: «A jelen kérdés tárgyalásánál az irodalomtörténeti szempont lebeg szemem előtt. A forrásokul szolgáló gyűjtemények tisztán irodalmi termékeknek tekintetnek, ama tekintély figyelembevétele nélkül, amelynek az egyik vagy másik a vallásos gyakorlatban örvend. Mint irodalmi termékek épp úgy alávétendőek a kritikának, mint a zsidó irodalom bármely más terméke». Hibáztatja azt a módszert, «amely figyelmen kívül hagyva helyet és kort, a legdisparátabb elemekből egyöntetű rendszert állít össze».² Szembeszáll az egyébként nagyratartott Frankl Zachariás módszerével is. Sikerül neki a kérdést olyan módon megoldani, amely mind a teológusokat, mind a jogtörténészeket kielégíti.

Kisebb dolgozatok után 1898-ban jelentkezik egy nagyszabású, a Talmuddal kapcsolatos tanulmánnyal, *Az ózsidó bűvészzel* (németül: *Das altjüdische Zauberwesen*).³ Strassburg, 1898). Összegyűjti lehető teljességben azt az anyagot, amely a hagyományos irodalomban föllelhető. Nem elégszik meg rendszerezésével, hanem a bűvészet és babona forrásait is kutatja.

¹ U. o. 290. o.: **ואקוה שילדותי לא תבייש את זקנותי**

² A bűnhalmazat 5. o.

³ Második kiadása Berlinben, 1914-ben jelent meg. A nagyközönség számára egy népszerű munkában ismertette a kérdést: *Zsidó bűvészet a legrégebb kortól a jelenkorig.* (Magyar Zsidó Könyvtár IX. Bp. 1906). Azonkívül több kisebb tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek.

A hagyományos irodalom nyújtotta adatokat igyekszik a nemzsidó irodalomban található párhuzamokkal kiegészíteni s az újonnan napfényre került bűvész-papyrusokat is bevonja kutatásai körébe. Az egész könyv, nagy tudományos értéke mellett, amelyet az idézett Emil Schürer bírálata¹ is igazol, lebilincselő olvasmány. Különösen érdekes az a rész, amely a varázseszközöket sorolja fel és amelyben a zsidó varázslás forrásait mutatja ki. Megtudjuk, hogy «az oroszánrész a kald-babilóniaktól, az egyiptomiaktól és az emoritáktól, ahogy a Misna a Szentföld őslakóit nevezi, származik. A görög-római világ, amely e pontban maga is Kelet hatása alatt állott, csak másodsorban jöhet tekintetbe. A nevezett népek szellemi irányát tekintve, a jóslás mindenféle neme a babilóniakra, a varázslás főképpen az egyiptomiakra vezethető vissza».²

Mondottuk, hogy Blau Lajos munkáit nehéz szakok szerint osztályozni. A következő munka is csak olyan címen kerülhet a jelen keretbe, hogy a benne tárgyalt anyag legfontosabb része a hagyományos irodalom körébe tartozik. *A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólevél története*. I—II. (Budapest, 1911—12, németül: *Die jüdische Ehescheidung und der jüdische Scheidebrief*. Strassburg, 1911—12.) a zsidó tudományos irodalom-

¹ Theologische Literaturzeitung 1899, 107. o.: «Besonders willkommen wird den christlichen Theologen die gediegene Arbeit von Blau sein, da sie das uns unzugängliche rabbinische Material in sorgfältiger Weise verwerthet». Nagy dicsérettel idézi Deissmann is többször Blau munkáit.

² I. m. 34. o.

ban díszhelyet foglal el. Blau műveinek legértékesebbike. A zsidó házasságjog egyes részleteit a vallástörténet, a kultúrhistoria és a jogtörténet szemüvegén keresztül vizsgálja. A kritikus éles szemével boncolgatja a problémákat és olyan eredményekre jut, amelyekre addig nem gondolhattak.

A zsidó házasság jellemzése után a házasság felbontásának módozatait fejtegeti a Biblia, az asszuáni papyrus és Hammurabi törvénye alapján, majd a valóokokról értekezik a Talmud, Philó és Josephus alapján. Legérdekesebb a műnek az a fejezete, ahol az Újtestamentum házasságfelbontási törvényeiről ír. Rabbiniikus párhuzamok alapján és az úgynevezett «cadokita irat» alapján új megvilágításba helyezi az Újszövetség házasságfelbontási törvényeit.

Véleményét így összegezi: «Az evangéliumok a házasság felbonthatatlanságát nagy nyomatékkal proklamálták ugyan, de e zsidó eredetű iratokat ebben a pontban nem zsidónak tekintették, hanem külső befolyás alatt állónak. Az új tan alapítója, ki «csak Izrael házának elveszett bárányaihoz jött» és ki «nem jött, hogy a törvényt megbontsa, hanem hogy teljessé tegye», egy mózesi intézményt minden zsidó alap nélkül egy római intézménnyel cserélt volna fel? Ezenkívül még nagyon kétes, hogy az evangéliumok a római jog idevágó pontjairól egyáltalában tudomással bírtak-e? Az Újtestamentumnak kérdésünk körébe eső nyilatkozatait beható vizsgálat alá vettem, valódi értelmüket megállapítani és zsidó eredetüket felmutatni iparkodtam. *Az evangéliumok a házasság felbontásának tilalmát nem a pogány rómaiaktól, hanem a zsidó papság egyik*

*körétől vették át. Belső zsidó szellemi áramlat terméke, mégpedig oly áramlaté, amely a zsidó nép bizonyos köreit már Jézus fellépte előtt ragadta meg.*¹

Tanulmányának első kötetében megállapítja: «A mozaikus törvény sajátja a válólevél intézménye, amely tudtommal egyebütt nem található».²

Az egész második kötet a válólevél történetének van szentelve. Nincs a zsidó tudományos irodalomban még egy okmány ilyen részletességgel és alaposággal tárgyalva. Képet kapunk e műben a válólevél neveiről, a házasságkötés és -felbontás formuláiról, a válólevél tartalmáról, a válólevél alakjáról és még sok másról. Érvényesíti az «Óhéber könyvről» szóló munkájában hangsúlyozott elvét, amely szerint «egy tintacsepp hagyomány többet ér, mint egy tintatartó éleselméjű-

¹ A zsidó házasságfelbontás I. 3. o. A kereszténység és zsidóság összefüggő problémáival többször foglalkozik. Mindenkor a legnagyobb tapintattal kezeli ezeket a kérdéseket, nehogy esetleg másvallásúak érzékenységét sértse. A kimondottan újszövetségi exegézissel foglalkozó folyóirat, a Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft is szívesen közli írását. (1908, 204—215.) Das neue Evangelienfragment von Oxyrhynchos buch- und zaubergeschichtlich betrachtet nebst sonstigen Bemerkungen (L. m. Jochanan ben Zakkai in christlicher Beleuchtung (M. G. W. J. 1899, 548—561); A debreceni ref. kollégium és a londoni zsidók 1767-ben (M. Zs. Sz. 1903, 45—49); Néhány észrevétel a középkori zsidó és keresztény irodalom párhuzamosságáról (M. Zs. Sz. 1911, 17—22); Az egyházatyák könyvtárának legújabb két kötete (M. Zs. Sz. 1916, 109—112); Early christian epigraphy considered from the jewish point of view (Hebrew Union College Annual, Cincinnati, 1924, 221—237); Early Christian archeology from the jewish point of view (u. o. III., 157—214) stb. Ez utóbbiak könyvbírálatok.

² A zsidó házasságfelbontás. I. 65.

ség». Mindenütt okmányokra és megbízható irodalmi tanúságokra támaszkodik. Tanulmányának elején hét—részben eredeti okmány — válólevél-formulát közöl, a végén pedig 10 okmányt nyomat le, — ezek között több fogalmazványt, amely az 1020—1146. évekből származik, valamint egy 1057-ben Jeruzsálemben kiállított szabadonbocsátó okmányt.¹

Rendkívül értékes megállapításokkal zárja tanulmányát.² «Ha apróságoktól általában eltekintünk és a válóokmánynak pusztán sajátlagos tartalmát, vagyis a válóformulát vesszük tekintetbe, nem zárkozhatunk el azon meglepő, valamennyi zsidó okmányra jelentős eredmény elől, hogy a bennünket foglalkoztató okmány tulajdonképi változást a középkorban sem szenvedett és így majdnem harmadjélezer év óta változatlanul áll fenn. A rabbinizmusnak, valamint általában a zsidó lényének konzervativizmusa, melyet itt konkrét példán mutattunk fel, elsőrendű jelentőséggel bír a zsidó törvényről és annak röviden Talmudnak nevezett alapkönyvéről alkotandó nézetünkre. Nem áll jelesen az, hogy az, ami a Misnában van, csak a II., és az, ami a Talmudban van, a III—V. századból ered. A törzs ősrégi, az átalakulások hasonlításnak azokhoz, melyeken a válólevél keresztülment — a lényeg állandó».³

Világos képet kapunk e kis bemutatóból is arról, hogy Blau bármely ágát dolgozza fel a zsidó irodalom-

¹ U. o. II. 86—93.

² U. o. II., 86.

³ A házasságjog körébe vágó dolgozatai közül kiemeljük: Zur Geschichte des jüd. Eherechts. (Schwarz-Festschrift. Wien, 1917, 193—209.)

nak, mindenkor az egészzet tartja szem előtt ítélete megalkotásakor. Nem az elszigetelt jelenségeket, hanem az egész komplexumot vizsgálja. Ennek megfelelőleg eredményei is egyetemes értékűek.

Felismeri a zsidó hagyomány megvilágítása szempontjából az asszuáni és elefantinei papyrusok fontosságát.¹ Külön dolgozatban tárgyalja a görög papyrusok zsidó vonatkozásait és a talmudi joggal való összefüggésüket,² majd mikor Mitteis és Wilcken kiadják négykötetes munkájukat az egyiptomi görög papyrusokról (Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. Berlin—Leipzig, 1912) annak «ismertetéseként» *A görög papyrusok zsidó szempontból* címmel 62 oldalas tanulmányt bocsát közre, amelyben számos meggyőző példával világítja meg a papyrusoknak zsidó szempontból való nagy fontosságát. «A papyrusok majdnem kivétel nélkül Egyiptomból származnak, tehát abból az országból, mellyel Palesztina földrajzilag és történelmileg leginkább összefügg, a priori biztosnak látszik, hogy a napfényre került írások a Szentföld multjára is fényt derítenek».³ Német nyelven is több

¹ Összefoglaló dolgozatán kívül (Az asszuáni és elefantinei aram papyrusok, Bp. 1908) a M. Zs. Sz.-ben és az IMIT-évkönyvekben több kisebb-nagyobb terjedelmű cikket adott közre. L. m. : Eine jüd. Militärkolonie an der ägyptisch-nubischen Grenze im fünften Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung (Allgemeine Zeitung des Judentums. 1911, 7—8, 19—20); Die Strafklauseln der griechischen Papyrusurkunden, beleuchtet durch die aramäischen Papyri und durch den Talmud. (Brann-Festschrift 1919. 135—155.)

² M. Zs. Sz. 1909, 228—241.

³ *A görög papyrusok zsidó szempontból* elején.

munkájában foglalkozik a papyrus-kérdéssel. Kiemeljük a következőket: *Zur demotischen und griechischen Papyrusurkunde* (Cohen-Festschrift, Berlin, 1912); *Papyri und Talmud in gegenseitiger Beleuchtung*. (Schriften der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Leipzig, 1913.) Különböző munkáiban minden adódó alkalommal erre az új tudományágra tekintettel van.

Külön említést érdemel egyik utolsó jogtörténeti tanulmánya, amelyet a Rabbiképző fennállásának ötvenéves jubileuma alkalmából kiadott «Ünnepi műben» tett közzé.¹ Címe: *Prosbol im Lichte der griechischen Papyri und der Rechtsgeschichte*. A zsidó jogtörténet egyik legsikerültebb alkotása ez a munka. A proszbol intézményét új megvilágításban tárja elénk. A proszbol szó a görög papyrusokban fordul elő olyan értelemben, amint az a talmudi összefüggés szerint elvárható. Hillel a proszbol intézményét (Eigentumszuschlag) a hellenista jogrendszerből vette. A fogalommal együtt a szót is átvette. Egy új jogi intézményt honosított meg a zsidóságban, amelynek segítségével ki lehetett kerülni a hetedik évben az előírt adósság-elengedésnek hátrányait.²

Élete alkonyán folyóiratunkban, a «Haszoker»-ben több kommentárszerű misna-magyarázatot közölt.³

¹ Festschrift zum fünfzigjährigen Bestehen der Franz Josef-Landesrabbinerschule in Budapest. (Alexander Kohut Memorial Foundation.) Budapest, 1927.

² Prosbol etc. 118. (23.)

³ I. 1933. 2—6: Beca első misnájához; 117—123, Beca harmadik misnájához; 133—142, Gittin kilencedik perekjéhez stb.

A talmudi irodalom kiegészítő része, a midrás-irodalom is nagyon érdekelte. A Mechiltához¹ és a Szifrehez értékes magyarázatokat fűzött. Nagy látókörrel tanuskodnak azok a cikkei, amelyekben a hagyományos irodalom gyűjtőmunkáinak neveiről ír.²

Hevesi Simonnal és Guttmann Mihállyal együtt tervbevették az egész babilóniai Talmudnak magyar nyelvre való fordítását. Ezt fontos feladatnak tartotta, mert azt remélte, hogy ezzel eloszlatható az a rosszindulatú homály, amely a Talmudot körülveszi. Ez a terv nem sikerült a világháború közbejötté miatt, de kárpótlásul résztvett minden olyan vállalkozásban, amely a Talmud anyagának szélesebb körökben való ismertetését célozta.

Ifjúkori tanulmányához, a Talmudhoz, élete végéig szeretettel ragaszkodott.

c) **A zsidó történet.**

Három évtizeden keresztül adta elő Blau teológiai főiskolánkon a zsidók történetét. Hatszor ment végig az egész zsidó történeten ez idő alatt. Nem követte szolgálai módon az elterjedt kézikönyvek eszmemenetét.

¹ Beiträge zur Erklärung der Mechilta und Sifre (Steinschneider-Festschrift. Leipzig, 1896, 21—40); Neue Beiträge zur Erklärung der Mechilta (Levy-Festschrift, Breslau, 1911, 54—65).

² Der Terminus «Schass» (Freie jüdische Lehrerstimme 1917, 7—8); שמות החבורים של תורה שבעל פה (Posnansky-Festschrift 1927, 5—17). Ursprung und Geschichte des technischen Ausdrucks «Mündliche Lehre», nebst einigen Bemerkungen über die Sammlungen der jüd. Tradition. (Winter-Wünsche, Mechiltafordításában, Leipzig, 1909.)

Önállóan ítélte meg történetünk váltakozó jelenségeit. Szempontjai világosak, érvei meggyőzőek voltak. Föltevéseit mindenkor az adatok tömege támogatta és lelkes előadása új világításba helyezte a zsidó mult eseményeit.

Irodalmi téren aránylag kevés munkája foglalkozik zsidótörténeti problémával. Pedig e tárgykörből való munkái méltón csatlakoznak másirányú kutatásaihoz. Mezey Ferenc joggal írja róla: «Valahogyan mindenben a historikus hatását gyakorolja reánk. Bármely kérdésben, és milyen sok és sokféle az, amit ő felölel, az oknyomozó történész üti ki magát írásain és mint stilista is legerősebb történeti reflexióiban, melyek lebilincselik a laikus olvasót, aki sok kérdésben, melyekről egyet-mást tudott és hallott, Blau beállításában egyszerre világosan lát. Ez a mindent a történet szemüvegén való meglátásnak módszere vonja maga után, hogy írásait a zsidó tudományoktól távolabb állók is megértően és élvezettel olvassák».¹ Ama kevesek közé tartozott, akik a tudósok és a nagyközönség számára egyformán jól tudnak írni.

Magyarnyelvű történelmi dolgozatai csak akkor válhatnak az egész zsidóság közkincsévé, ha héber nyelven is hozzáférhetőkké lesznek.² Élete végén maga is érezte ezt; ezért az új héber nyelvben jártasabb hallgatóit buzdította, hogy a zsidó történelem körébe vágó

¹ Jubileumi Emlékkönyv 7.

² Legtöbb a M. Zs. Sz.-ben és az IMIT-Évkönyvben jelent meg; de az Egyenlőségben, Mult és Jövőben és más időszaki felekezeti lapokban megjelent cikkeiben is értékes anyag található.

tanulmányait héber nyelvre átültessék. Nem egy történelmi cikke megérdemelné, hogy a nemzetközi tudományos világ számára is hozzáférhető legyen. *Izrael kiválasztása*, amely még 1890-ben jelent meg a Magyar Zsidó Szemlében¹ vagy az Egyenlőségnek a magyar zsidóság egyenjogúsítása ötvenedik évfordulóján (1867—1917) kiadott emlékfüzetében közölt *Az emancipáció mint világtörténeti jelenség* című tanulmánya széles történeti horizontról és éles meglátásokról tesznek tanúságot. Ide tartozik még többek között egyik utolsó írása, amely a Hevesi Simon tiszteletére kiadott emlékkönyvben jelent meg: *A Biblia történeti szemlélete*.²

Nem egy jeles tanulmánya német és más nyelveken is megjelent. A legjelentősebbek ezek között Leo Modenával kapcsolatosak. (*Leó Modena levelei és írásai. Adalék az olasz zsidók és a héber magánstílus történetéhez*. Budapest, 1905—06. I—II., németül *Leo Modena's Briefe und Schriftstücke* etc. Strassburg, 1905—06. I—II.)³ Közreadja ebben a munkájában Leo Modena kiadatlan 214 levelét magyarázó jegyzetekkel. Foglalkozik a velencei rabbik történetével 1550-től 1650-ig; kultúr-történeti adalékokat nyújt, megvilágítja az ipar és kereskedelem helyzetét, képet ad a társadalmi és magánéletről, valamint a vallásos és községi életről.

¹ L. m. *Izrael kiválasztásának eszméje*. (IMIT-Évkönyv 1902, 158—180.)

² 74—85. Külön is megjelent.

³ L. m. *Lettere e scritti di Leone da Modena*. (Rivista Israelitica III., 1905, 130—131.) Leo unokájának munkáját is kiadja (מדבר תהפוכות) és jegyzetekkel járul hozzá Leo önéletrajzá-
nak (ס' ח"י יהודה) kiadásához. Kiew, 1912.

Megoldja a Leo Modena személyét körülvevő rejtélyt. Szakít azzal a helytelen módszerrel, amely a helyett, hogy feltalálható forrásmunkákat kutatna fel, a leglényegesebb kérdéseket merész föltevésekkel akarja megoldani. Leo Modena írásaiban szerepel egy hamburgi «eretnek» 11 tézise a hagyományos felfogás ellen. Leó ezek ellen cáfolatokat írt. Geiger és nyomában mások azt a nézetet vallották, hogy ez a hamburgi eretnek költött alak, akinek véleménye mögé maga Leó rejtőzik. Blau elvileg is ellenzi a Geiger történetkutatási eljárását már azért is, mert látja, hogy tollát célzatosság irányítja. Reformeszméinek akar előfutárokat keresni. Ezzel szemben Blau véleménye szerint a régi elv értelmében «a történetírót nem vezetheti sem szeretet, sem gyűlölet».¹ Geiger cáfolására közöl egy levelet, amelyből világosan kiderül, hogy Hamburgban valóban élt egy eretnek. A 156. levél ez, amelyet Leó a hamburgi előljárókhöz intéz. Megírja ebben, hogy tudomása van róla, hogy él közöttük egy eretnek, aki nem akarja elismerni a szóbeli tan kötelező voltát. Nem tudja biztosan, hogy a zsidóság melyik szektájához tartozik, de kétségtelenül istentagadónak számít, mert a rabbinikus tanok ellen tör. Utal arra, hogy az illető szakadár tételeit írásban is elküldte Velencébe. Felhívja a hamburgi előljárókat, hogy ha a kétségeire feleletül adott válaszok ellenére is megmarad régi álláspontján, a legszigorúbban járjanak el vele szemben: közösítsék ki a gyülekezetből s addig ne fogadják vissza, amíg teljes lélekkel meg nem tér az ősi hagyományokhoz. Ez az

¹ Leo Modena I., 78.

eretnek 1616 körül élt. Blau bizonyítékait minden komoly kutató fenntartás nélkül elfogadja ; sőt ma már azt tartják, hogy ez az eretnek Uriel Acostával azonos.¹

Még egy rövid, de Blau kutatásaira jellegzetes dolgozatra utalunk. Mindössze öt oldal terjedelmű² és mégis alighanem a helyes megoldást adja oly kérdésben, amelyről eddig nagyon sokat írtak. Ábrahám ibn Daud egyik elbeszélése szerint a babilóniai gaonátus megszűnése előtt négy nagytudású rabbi utazott egy hajón. A kapitány foglyul ejtette őket. Különböző országok zsidó hitközségei váltották ki őket ; azután a talmudtudomány magvetői lettek új otthonaikban. Rabbi Chusiel az északafrikai Kairuvánba, r. Semarja Kairóba, r. Mose pedig Cordovába került. A negyedik nevét nem ismeri Ibn Daud. Már Schechter talált egy levelet a genizában, amelynek alapján ezt az elbeszélést a legendák világába lehet utalni. Blau előbb különböző alapokon ugyancsak valószínűtlennek tartja ezt az elbeszélést, végül azt a föltevést látja helyesnek, hogy ez az elbeszélés a salernói orvosi iskola megalapításáról szóló legendának utánzata. Itt is négy tudós szerepel : a római Salernitanus, a zsidó Elinus, a görög Pontus és a szaracén Abdallah. Ennek alapján beszél Ibn Daud négy tudósról, holott csak hármat tud megnevezni. Az átvételt az is nagyon valószínűvé teszi, hogy az elbeszélés hagyományozója szintén foglalkozott orvosi tudományokkal.

¹ Dubnow, Weltgeschichte des jüd. Volkes VI. 4. jegyzet.

² Die vier gefangenen Talmudlehrer. (Simonsen-Festkrift, Kopenhagen, 1923, 129—133.)

d) A homiletika.

Blau sokoldalúságát mutatja, hogy a homiletika terén is, amely pedig tudósok és tanárok életében rendszerint kis szerepet visz, jelentőset alkot.

Hallgató korában megnyeri a legjobb magyar hitszónoklat jutalmazására kitűzött díjat.¹ Pályája kezdetén a Pesti Izraelita Hitközségnél mint segédrabbi működik, később pedig a katonai lelkeszi teendőket látja el a fővárosban. Rövid ideig a homiletikai órák is ráhárulnak a Rabbiképzőben.² *Jabneh* címen megindítja 1928-ban a Magyar Zsidó Szemle homiletikai mellékletét. Kiadja Weisz Miksával együtt mesterének, Kaufmann Dávidnak tizenyolc német prédikációját.³ Láthatjuk ezekből, hogy hivatása kiegészítő részének tekinti ezt a működési kört is, amelynek a gyakorló rabbi életében oly nagy fontossága van. Mint a rabbik mestere, ebben is példaadója akar lenni tanítványainak. Tanárkodásának kezdete óta neki jut az a megtisztelő szerepkör, hogy az intézet jelentősebb ünnepein magyarnyelvű beszédet mondjon. A tanári kar két tagja ugyanis, Bloch és Kaufmann, nem magyar anyanyelvűek, Bacher pedig szívesen átengedi ezt a szerepkört, mert nem nagy mestere a hitszónoklatnak. Később, mint igazgatónak, hivatalból kötelessége volt kiemelkedőbb alkalmakkal beszédet mondani.

¹ L. a Rabbiképző Értesítőjét 1886. 4.

² L. Hevesi Simon, A mi homilétikánk. (Adalékok a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet történetéhez. Budapest, 1917. 101. o.)

³ Achtzehn Predigten von David Kaufmann. Budapest, 1931.

Beszédei bibliai szövegen alapulnak. Szerkezetük, stílusuk világos. Mindig tanít, oktat velük. Előadásmodora — mint egész lénye — méltóságteljes. A hallgatóság érzi, hogy az előadó lelke mélyéből jönnek a szavak. Sohasem rögtönöz. Kívülről mondja ugyan beszédeit, de a szöveg mindig a kezében van. Ezzel is nevelni akarja tanítványait a lelkiismeretes készülésre, amely nélkül a szószéken igaz sikereket, maradandó hatást elérni nem lehet. Amit mond, minden esetben megállja a nyomdafestéket. Legtöbb beszédét ki is adja nyomtatásban.

A magyar zsidó hitszónoklat történetének megírója bizonyára kellően fogja méltatni Blau ezirányú munkásságát. A hitszónoklat két ágában vannak igen értékes alkotásai. Az egyik az emlékbeszéd, a másik a rabbiiktató beszéd. Ez utóbbi a magyar zsidóság szellemi irányának megismerése szempontjából is érdeklődésre tarthat számot, mert benne szögezi le azokat az elveket, amelyek szerint a rabbinak a községet vezetnie kell. Kiadott beszédei közül kiemeljük *I. Ferenc József*¹ és *Erzsébet királyné emlékezete*² címen kiadottakat, *Kaufmann Dávid*,³ *Bacher Vilmos*,⁴ *Klein Miksa*,⁵

¹ Gyászbeszéd 1916. nov. 30. Klny. a M. Zs. Sz.-ből.

² Elmondotta az Orsz. Rabbiképző Intézet diplomájában tartott gyászsistentiszteleten, 1898. szept. 21-én. (Klny. a M. Zs. Sz.-ből.)

³ Emlékbeszéd 1899. okt. 10. (Klny. a M. Zs. Sz.-ből.)

⁴ Gyászbeszéd a koporsójánál. (M. Zs. Sz. 1914, 15—16.) Itt említjük meg, hogy több nekrológot írt Bacher Vilmosról és irodalmi munkásságát is ő állította össze. (Bibliographie der Schriften W. Bachers. Fr. a/M. 1910.)

⁵ Dr. Klein Miksa koporsójánál. (M. Zs. Sz. 1927, 116—117.) Emlékbeszéd 1927. május 13-án.

Bánóczi József,¹ *Mezey Ferenc*,² *Adler Illés*,³ báró *Hatvany József*,⁴ *Simon József*,⁵ *Wahrman Sándor*⁶ felett mondott gyász-, illetve emlékbeszédeit; továbbá a Rabbiképző fennállása negyvenedik⁷ és ötvenedik⁸ évfordulóján elhangzott ünnepi beszédeit és a rabbiiktató beszédeit.

e) Szerkesztői működése.

Nagyvonalú tudományos és pedagógiai tevékenysége mellett jelentékeny szerkesztői működést is fejt ki. E munkakörének középpontja a Magyar Zsidó Szemle volt. Negyven évig állott ennek a folyóiratnak élén. Az első években Mezey Ferenc volt a társszerkesztője. A háborút követő években is igénybevette mások közreműködését, de a munka oroszánrészét mindig ő végezte. Sőt, mikor már visszavonult a tényleges szerkesztéstől, tovább is résztvett annak irányításában. A hűséges tanító szeretetével vezette utódait, tanítványait. A Magyar Zsidó Szemle kiadásával az volt a

¹ Emlékbeszéd az IMIT 1926. dec. 22-én tartott felolvasó-ülésén.

² Emlékbeszéd. (M. Zs. Sz. 1928, 97—100.)

³ 1924. márc. 25. (M. Zs. Sz. 49—52.)

⁴ Emlékbeszéd. Elmondotta 1913. nov. 2-án. (Klny. a M. Zs. Sz.-ből.)

⁵ Emlékbeszéd. Elmondotta 1915. febr. 24-én. (Klny. a M. Zs. Sz.-ből.)

⁶ Emlékbeszéd. Elmondotta 1899. ápr. 12-én. (Klny. a M. Zs. Sz.-ből.)

⁷ 1917. okt. 4. (Klny. a M. Zs. Sz.-ből.)

⁸ 1927. okt. 25. (Klny. a M. Zs. Sz.-ből.)

célja, hogy egyrészt a zsidó tudománynak magyar nyelvű állandó fórumot teremtsen, másrészt a magyar zsidó történet és irodalom problémáinak feldolgozására alkalmat nyújtson. Nagy fontosságot tulajdonít e folyóirat fenntartásának azért is, mert a Rabbiképző tanítványainak szellemi találkozóhelyévé akarta fejleszteni.

Volt idő, amidőn nemcsak szerkesztette, hanem egyedül írta is a lap jórészét. Neki köszönhető, hogy a folyóirat a leendő rabbik tudományos nevelésében is nagy szerepet kapott. Itt jelentek meg a rabbijelöltek kezdő munkái, amelyek nem egyszer nagyértékű, külföldön is elismerést nyert tanulmányoknak voltak kiinduló állomásai. A vidéki községekbe elkerült tanítványait állandóan buzdította a közreműködésre. Különösen szívesen vette, ha a községeik vagy a vármegyékük zsidóságának történetét írták meg. Ezirányú fáradozása nem is bizonyult hiábavalónak. Nagy számban láttak napvilágot folyóiratában komoly tanulmányok, amelyek a megírandó új magyar zsidó történet számára nélkülözhetetlenek lesznek. A munkatársak buzgalmának növelése céljából a jelentősebb dolgozatok kiadására külön sorozatot is indított *Adalékok a magyar zsidók történetéhez* címen.

Amennyire óhajtotta, hogy magyarnyelvű zsidó tudományos irodalom önállóan is fejlődjék, éppúgy értékelni tudta a nemzetközi kulturális kapcsolatok jelentőségét. Megérezte az újraéledő héber nyelvnek a zsidó tudomány fejlődése szempontjából való rendkívüli fontosságát. 1911-ben megindítja a Magyar Zsidó Szemle héber mellékleteként a «Hacofeh Méerec

Hagar»-t. Célja ezzel egy tisztán tudományos hébernyelvű gyűjtőmunkát közreadni, amely egyben a magyar zsidóság kulturális hozzájárulása az egyetemes zsidóság munkájához. Megindulásakor nagy rokonszenvet kelt ez a szerény keretek között megjelenő de nagy jövőt ígérő folyóirat. Nemsokára ott látjuk munkatársai között a külföldi zsidó tudomány legkiválóbbjait. Ugyanebben az esztendőben résztvesz a New-Yorkban megjelenő *Ocár Jiszráel*, az első teljes héber enciklopédia ötödik kötetének szerkesztésében.¹ A háború kitöréséig négy kötetet ad ki a *Hacofeh Méerec* Hagarból. Midőn a világháború befejeztével a tudomány képviselői szerte a világon megindítják a közös tudományos munkát, amely a lelkek megbékélésének folyamatát is hivatva van elősegíteni, Blau is megindítja újból héber folyóiratát *Hacofeh Lechochmáth Jiszráel* címen. Ezek a kötetek már mind a terjedelem, mind a tartalom gazdagsága tekintében messze felülmúlják a háború előtti évfolyamokat, ami azzal magyarázható, hogy a zsidó problémák és a héber nyelv iránti érdeklődés nagyobb a palesztinai zsidó nemzeti otthon építésének megindulása következtében.

Szerkesztési munkálataiba bevonja dr. Hevesi Simont és dr. Guttmann Mihályt. Külföldön hírneves tudósok vállalják a *Hacofeh* képviselését. Nem kisebb nevekkel találkozunk közöttük, mint Prof. Dr. Alexander Marx (New-York), Prof. Dr. M. Schorr (Varsó), Dr. Charles

¹ Cikkeket is írt ebben, mint ahogy munkatársa volt a New-Yorkban megjelent *Jewish Encyklopaediának* és a háború után megindult *Encyklopaedia Judaicának*.

Duschinsky (London), J. Maarsen (Hága), Sigmund Seeligmann (Amsterdam) és mások neveivel. A nevezett tudósok nemcsak az anyagi ügyek intézését vállalják, hanem maguk is gazdagítják írásaikkal a Hacofeh tartalmát s honfitársaikat is a munkában való részvételre serkentik. A munkatársak között még afrikai tudósokat is találunk. Köztük Prof. Landaut, Johannesburg főrabbiját, és Toledanot, aki Tangerben, majd Kairóban működött. A legtöbb rendelője a folyóiratnak az Egyesült Államokból kerül ki. N. S. Libowitz, héber író és mecénás, Brooklynból, valamint az amerikai rabbiegyesület állandóan nagyobb összegekkel támogatja a Hacofeht. Nagy külföldi népszerűségének köszönhető ez a folyóirat, hogy tizenöt évfolyam jelenhetett meg belőle.

A Magyar Zsidó Szemle talajából nőtt ki a *Morijah*, amely a hitoktatás problémáit volt hivatva szolgálni, továbbá a *Jabneh*. Ez utóbbi a magyar hitszónoklattan gyakorlati és elméleti orgánuma lett. Később ezek beolvadtak a Magyar Zsidó Szemlébe külön rovatokként. Említésre méltó még a *Szináj* megalapítása. Ezt a vállalkozást a zsidó tudomány népszerűsítése kívánta. Öt füzet jelent meg belőle.¹ Ugyancsak ebbe a tárgykörbe tartozik az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat *Bibliájának* szerkesztése a család és az ifjúság számára.²

¹ Ennek első füzetét is Blau írta: A zsidó vallás és kultúra címén. Budapest, 1928.

² Megjelent I. és II. kötete.

f) **Kritikai munkássága.**

Nem kapnánk a valóságnak megfelelő képet Blau Lajos irodalmi tevékenységéről, ha kritikai munkásságát tekinteten kívül hagynók. Számszerűség szempontjából is nagy tétel ez bibliográfiájában. Negyvenéves írói jubileumára összeállított lista tanúsága szerint csak a Magyar Zsidó Szemle kritikai rovatában, az «Irodalmi Szemlé»-ben 1195 könyvről írt bírálatot. Ebben a számban nincsenek benne azok a nagyobb cikkek, melyek a 720 számot felölelő felsorolásban már szerepeltek és természetesen még kiegészülnek az utolsó évtized termékeivel.

Első könyvbírázatait a Magyar Zsidó Szemlében adta közre. Később a külföldi zsidó és nemzsidó folyóiratoknak és kritikai szemléknek is szorgalmas kritikuskává lett. Ott látjuk bírázatait a The Jewish Quarterly Review, a Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums, a Revue des Études Juives, a Soncino-Blätter, a Theologische Literaturzeitung, a Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, a Zeitschrift für hebräische Bibliographie külföldi előkelő folyóiratokban, nem is beszélve a magyar lapokról.

Külön kell megemlítenünk, hogy a Deutsche Literaturzeitungnak, Németország legelőkelőbb kritikai folyóiratának állandó munkatársa. Vannak évfolyamok, amelyekben öt-hat cikkel szerepel.

Bírálatainak az a sajátossága, hogy mindig kellő módon érzékelteti az ismerttetett mű értékét. Nem igyekszik mindenáron hibákat keresni. Ha érdemes

munka kerül kezébe, nem ritkán egész értekezést ír róla. Szólottunk már «A görög papyrusok zsidó szempontból» című dolgozatáról, amely nem más, mint egy korszakalkotó papyrológiai kiadvány ismertetése. Sok ilyen tanulmányá fejlődött «ismertetése» van, amennyiben így nevezhetjük ezeket a munkákat a szónak megszokott értelmében. Általában a témáknak új feldolgozásáról van itt szó. Egyes tudósok sokkal kevesebb új eszmével, mint amennyit Blau az ilyen nagyobb kritikával kapcsolatban felvet, az egész kérdésről egy új könyvet írnának. Számos ilyen nagyterjedelmű értekezéssé növekedett ismertetése közül kiemeljük a Blondheim,¹ Ehrentreu,² Guttmann Mihály³ jeles munkáiról írottakat. Az a tény, hogy oly bőven foglalkozik egy-egy művel, legtöbbször értékjelzésnek is számíthat.

Tud viszont röviden is bírálni, elítélni és felmagasztalni egyaránt, néhány jellemző szóban. Ez a módszere különösen a saját folyóirata «Irodalmi Szemléjé»-ben érvényesül, ahol aránylag szűk keretek között az egész zsidó tudományos irodalmat áttekinteni

¹ Le Parlers Judéo-Romans et la Vetus Latina. Paris, 1925. Erről írta a The relation of the bible translations of the jews in romance languages to the ancient versions and the jewish inscriptions in the catacombs. (J. Q. R. 1926, 157—182.)

² Untersuchungen über die Massora, ihre geschichtliche Entwicklung und ihr Geist. Hannover, 1925. c. művéről 32 oldalas értekezést ír Zur Massora címen. (Freidus-Emlékkönyv.)

³ בחינת המצוות című munkájához fűzi «Lehren und Gruppieren der Gebote in talmudischer Zeit» (Soncino-Blätter III. 113—118) c. tanulmányát. L. m. f.

igyekszik, bevonva olyan munkákat is, amelyek kapcsolatba hozhatók Izrael kultúrájával. Még a külföldi nagy nemzetközi folyóiratok sem ismertetnek annyi munkát egy számban, mint a Magyar Zsidó Szemlének e rovata. Blau Lajost a zsidó irodalom egyetemességét átfogó tudása készítette erre a nem mindennapi teljesítményre.

Ha szükségét érzi, szívesen ír bírálatokat a felekezeti időszaki orgánumban. Legkiemelkedőbb példája ennek 1917-ben az Egyenlőség hasábjain Ágoston Péter nagyváradi jogakadémiai tanár, a későbbi népbiztos hirhedt könyvéről egész ívre terjedő, *Ágoston Péter zsidó tudománya* címen közzétett kritikája,¹ amelyben a legdurvább tudatlanságokat veti szemére a tudálékos szerzőnek.

III. Blau Lajos és a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet.

Rabbiképzőnk első neveltjei közé tartozik. A jesivákon szerzett talmudtudását itt fejleszti, gyarapítja, az autodidaktából itt válik képzett tudóssá. A tanítványból hamar mester lesz. Közvetlenül az iskola padjából kerül a katedrára. Első tanára az intézetnek, aki itt végezte tanulmányait.

Nem könnyű feladat a Rabbiképzőben előadni. Alig van az országnak tanintézete, ahol a növendékek között ilyen nagy eltérések volnának kor, előtanulmányok és nevelés tekintetében. Az alsó tanfolyamon a tizenöt

¹ Külön füzet alakjában is megjelent.

esztendősi gimnazista gyerekek mellett húsz-huszonötéves öreg bócherek ültek, akik gyakran már «hattárával» (rabbioklevél) kerültek a szemináriumba, világi műveltségük azonban sokszor fiatal osztálytársaik fokát sem érte el. Az ilyen csoportok sikeres oktatása tisztán a tanár egyéni ügyességétől és tájékozódási képességétől függ. A fiatal Blau gyorsan felismeri ezt a nehézséget és megtalálja a módját, hogy egyrészt a teológiai tanulmányokban járatlan ifjakknál pótolja a héber előtanulmányok hiányát, másrészt a talmudistákat ránevelje a rendszeresség szeretetére és a modern tudomány módszereire.

Szigorú fegyelmet tart és mégis atyai barátja tanítványainak. Jubileumi ünnepi vallomásában tanítványai százainak jelenlétében mondotta: «Büszkeséggel tölt el tanítványaim és barátaim ragaszkodása, miben némi részem van, *tanítványról kezem soha le nem vettem, barátot soha el nem ejtettem*».¹ Azt hiszem, aki Blaut valóban ismerte, ezt a nyilatkozatot minden fenntartás nélkül aláírhatja. Tanítómestere, lelkivilágának formálója, barátja, tudományos irányítója volt növendékeinek az iskolai évek alatt és az maradt egész életükön keresztül. Figyelemmel kísérte pályájukat, lelkesíti, közéleti és tudományos működésüket. Tanácsal, ajánlásokkal látta el őket minden időben. A nagy régi zsidó tanítók nyomdokain haladva, résztvett örömeikben s bánatukban egyaránt.

A magyar zsidóság körében nagy tekintélye volt. Majdnem minden fontosabb állás betöltésénél meg-

¹ L. M. Zs. Sz. 1927, 28.

hallgatták véleményét. Ennek alig felbecsülhető fontossága volt a felekezeti élet színvonalának szempontjából, mert ő minden mellétekintet nélkül, tisztán a közösség érdekeit tartva szem előtt, döntött minden hozzáintézett kérdésben. Ennek következtében el lehetett kerülni azt, hogy nagyjelentőségű rabbiállásokat csupán egy-két próbaszónoklat futólagos benyomása alapján töltsenek be.

Mint az intézet igazgatója, még fokozottabban vette kezébe a rabbinevelés irányítását. Igazgatásának esztendei a legsúlyosabb időkre estek. A háborús nehézségeket felülmúlta a háborút követő esztendőök válsága. A tanácskormány feloszlatta a Rabbiképző Intézetet, a rendelet kivitelére azonban már nem került a sor. Nem könnyű feladat várt az intézet vezetőire az újraépítő munkában. Blau mintaszerűen megoldotta a legsúlyosabb kérdéseket. Sikerült neki Mezey Ferencsel, az Intézet akkori elnökével egyetemben átmenteni főiskolánkat a nehéz idők viharain. Felhívásának hatása alatt újra benépesülnek az iskola padsorai. Atyai gondoskodással a békebeli időket messze felülmúló támogatásban részesíti a növendékeket. Az intézet kebelén belül menzát és internátust létesít. Valóra váltja elmúlt évtizedek álmát.

Az intézet vezérlőbizottságával, a felekezeti hatóságokkal, a tanári kar minden egyes tagjával példaszerű harmóniában működik együtt. Ennek köszönhető, hogy nemcsak a régi keretekben építi újjá a háború után az Intézetet, hanem nagymértékben fejleszti azt minden vonatkozásban.

IV. Blau Lajos és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.

A rabbik elsőfokú feladatának tartotta, hogy a felekezeti kulturális munkában résztvegyenek. Maga járt elől jó példával. Tagja a Pesti Izraelita Hitközség képviselőtestületének, élénk részt kér magának az OMIKE kulturális munkájából, természetesen ott látjuk az Országos Rabbiegyesület szellemi irányítói között és mindenütt, ahol úgy látja, hogy közreműködése áldássá válhatik. Szívesen tart felolvasásokat fővárosi, vidéki és külföldi közületek meghívására. Vezetőségi tagja a berlini Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums-nak, a Mekicé Nirdamimnak, segítségére van a német Soncino Gesellschaft megszervezőinek, tagja annak a bizottságnak, amely a talmudi irodalom konkordanciáinak megjelenését kívánja lehetővé tenni.¹

Lelkéhez legközelebb mégis az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat áll, mert ennek célkitűzései: a Szentírás magyar fordításának kiadása és terjesztése, a zsidó irodalom és történet ismereteinek népszerűsítése, zsidó múzeum alapítása, felolvasások tartása és a társulat egyéb feladatai szükségszerű kiegészítői a papi munkának, elsőrendű eszközei a zsidó vallás és kultúra eszméi meggyökeresedésének. Folyóiratában, a Magyar Zsidó Szemlében, indítják meg a mozgalmat az irodalmi társulat létrehozására. Szerkesztőtársával,

¹ L. Horovitz jeruzsálemi rabbi cikkét a **ליוואת ליהודה**-ban (125. o.).

a harcos Mezey Ferencsel megosztózkodnak a munkán, Mezey végzi a publicisztikai részt,¹ Blau pedig az irodalmi részt vállalja. Az IMIT összes megnyilatkozásai állandó témái a folyóiratnak. A legkisebb részletmunkáról nagy cikkekben számol be a Magyar Zsidó Szemle, hogy ezzel is minél jobban ráterelje a közvélemény figyelmét a meginduló munkára. A kilencvenes évfolyamok egész cikksorozatokban foglalkoznak a Társulat ügyeivel. Az első Évkönyvről Blau írja az ismertetést. Részletesen foglalkozik ebben az «Évkönyv» elődeivel is, a szabadságharc előestéjén a «magyarító egyesület» által kiadott Évkönyvvel és a Kiss József szerkesztésében megjelent Zsidó Évkönyvvel (1875). A legnagyobb lelkesedés hangján ír az új évkönyv gazdag tartalmáról. Kiemeli, hogy 37 munkatársa közül csak 17 a teológus (tanár, pap), mert ez «örvendetes jele annak, hogy íróinkban még elég erős a felekezetükhöz való ragaszkodás».² Helyesli, hogy a közlemények nincsenek szakok szerint csoportosítva. Ez által a közönség szemében kedvesebbé válik a könyv. Külön közleményben védi meg az Évkönyvet Stern Ábrahám bírálata ellen,³ amely ugyancsak a Magyar Zsidó Szemlében jelent meg és szemére veti annak az egységes «conceptió» hiányát. Blau erélyesen visszautasítja ezt a kifogást és kiemeli, hogy az Évkönyv nem szakmunka. «A rendszer igen jeles szó, kelleténél

¹ L. Blau cikkét: Mezey Ferenc és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. 1929, 11—25.

² M. Zs. Sz. 1895, 20—26.

³ U. o. 33. o.

gyakrabban jelentkezik is különféle okok- és célokból, de az Évkönyvnél csak a tagok elriasztására volna alkalmas». ¹ Ugyanazon számban még közli nyolc oldalon keresztül a magyar- és németnyelvű sajtóorgánumok nyilatkozatait az IMIT Évkönyvéről, hogy ezzel bizonyítsa azt a kedvező fogadtatást, amelyben a magyar zsidóságnak e nagyrahipotott kezdeményezése részesült.

Blau Lajos a Társulat alapításától kezdve tagja volt a választmánynak, számos bizottság munkájában fontos szerepet töltött be, majd mint a Társulat társelnöke és biblia-bizottságának elnöke fejtett ki áldásos működést. Segítségére volt Wertheimer Adolfnak az 1928-ban megindult és sikeresen keresztülvitt újjászervezési munkájában. Bölcstapasztalatait, nagy tudását mindenkor a Társulat fejlesztésének érdekében használta fel.

A Társulat az ő szokatlan nagy érdemei méltánylása-képpen tiszteletbeli tagjául választotta.

*

A magyar zsidóság, az egyetemes zsidó kultúra egyformán magáénak vallhatta Blau Lajost. Bacher Vil-mossal, Bloch Mózással, Goldziher Ignáccal és Kaufmann Dáviddal, a magyar zsidóság halhatatlanjaival együtt fogja hirdetni azt a nagyfontosságú kulturális jelentőséget, amellyel a magyar zsidóság az egyetemes zsidóság keretében büszkélkedhetik. Személyének varázsa, életének példaadása, jellemének tisztasága, tudományos munkásságának lenyűgöző nagysága élő való-

¹ U. o. 33—41. o.

ságként hat tanítványainak százaira hazánkban és külföldön.

Papok a szószéken, pedagógusok a katedrán, tudósok az íróasztaluk mellett az Ő szellemétől ihletve fogják végezni szent feladatukat.

Emléke iránymutató marad a magyar zsidó szellem-történetben.

Munkás élete után legyen pihenése áldott. Síri álma felett ott lebeg az egész zsidóság hálája.

חבל על דאברין ולא משתכחין

DR. LÖWINGER SÁMUEL.

ZUNZ LIPÓT.

(1794—1886.)

Fél évszázad múlt el Zunz Lipót elhalálózása óta. Ez az 50 esztendő korántsem fakította el a zsidóság tudománya alapítójának vonásait az utókor előtt. Ellenkezőleg: az ő vállain emelkedő korunk előtt nőttön-nő tiszta fényök. A történelmi fejlődésnek egy csodája előtt állunk, amilyent a mi Bacher Vilmosunknál is megfigyelhetünk. A magyar zsidó tudomány Bacherrel indul meg s már őbenne csúcsosodik ki leg-tökéletesebben. A zsidóság jelenkori tudományát Zunz alapítja s ez a tudomány legott őbenne teljesedik ki legkápráztatóbban.

Szellemi alakulás rendszerint nem fűzhető naphoz, évhez. Halk átmenetek, lassú rétegeképződések jelzik. Ellenben a zsidóság újkori tudománya bölcsőjénél rend-

ben vannak az anyakönyvi iratok. 1818-ban fogant meg ennek a tudománynak a gondolata, 1822-ben megszületett, 1832-ben testet ölt, megéri az inkarnációját.

1818-ban írja Zunz értekezését, *Etwas über die rabbinische Literatur*, a rabbinikus (ez a tőle korholt, de elfogadott jelző a Biblia utánit jelzi) irodalomról. Elbódulunk mindannak a hallatára, ami még meg sincs, ami megteremtendő: a vallástudomány terén a mitológia, dogmatika, liturgia, ritus; a jogtudomány terén a szervezet, a törvényalkotás; a vallás- és jogtudomány mesgyéjén az erkölcstan; mit alkotott a zsidóság a földrajz, matematika, asztronómia terén; a kronológia, technológia, ipar, kereskedelem, művészet, építés, nyomtatás, kalligráfia, régiségtan, történelem terén. Mondom, mi ma is még elbódulunk ennek a célkitűzésnek merész gazdagságától. Megjelenésekor a dolgozat olybá tűnhetett volna fel, mint az alig 24 éves ifjúnak ábrándozása, hagymázképzetele, — hogyha a kísérő adatok és jegyzetek már akkor is meg nem győzték volna a hozzáértőket, hogy ezekhez a látszólagos légvárakhoz megvan a tervezőnél az alap s megvan már a hatalmasan gyűjtött építőanyag.

1822-ben jelent meg a *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums* első, egyetlen kötete. Kiadta az 1819-ben alakult *Verein für Kultur und Wissenschaft des Judenthums*. E társulatnak tagjai közé tartozott Heine, aki élte végéig baráti nagyrabecsüléssel csüngött Zunzon, — párisi könyvtár tanulmányai napjaiban Zunz fel is kereste. A kötet serény munkatársai közt ott látjuk Gans Eduardot, aki később kitérése árán a berlini

egyetemen tanára a jogtudományoknak. Ott látjuk Friedländer Dávidot, a Mendelssohn-kör tagját, szinte mint kapcsolatot Mendelssohn és Zunz kora közt. Zunz maga itt tette közzé tanulmányát Rasiról. A célkitűző értekezést: *Über den Begriff einer Wissenschaft des Judenthums* ugyan Wolf Immánuel jegyezte, de egész nyilvánvalóan Zunz sugalmazta. Megteremtendők követelték: 1. a zsidóság filológiáját, azaz irodalmi alkotásainak felkutatását, 2. a zsidóság történelmét, 3. a zsidóság bölcséletét, 4. a zsidóság statisztikai feldolgozását. Ennek alapvonásait Zunz 1823-ban külön is megrajzolta. A zsidóság tudománya kell hogy irányítsa a zsidóság belső életét, jövődjét fejlődését.

1832-ben jelent meg Zunz legáltalánosabb, legmélyebb hatású műve, *Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden historisch entwickelt*. Közmegegyezés ettől az eseménytől számítja a jelenkori zsidó tudományt. Némiképp alkalmi mű; 1824. március 3-án a porosz kormány megtiltott minden újítást a zsidó kultusz terén, tehát a német szót és szónoklatot is. Zunz kimutatja, hogy az istentiszteleti beszédet a zsidóság teremtette, fejlesztette. Ennek az irodalomnak fejlődését kíséri a Szentírástól az 1822-es évig, minden vallási és történelmi kapcsolatában. A könyv zöme az aggáda, a midrás felkutatásának, mondhatni felfedezésének van szentelve. De az istentisztelet egyéb alkotórészeit is vizsgálja s így előkészíti Zunznak későbbi műveit. Alkalmi munka, de olyan, mely évtizedes előmunkálatokon nyugszik s immár egy évszázada él és hat.

I. Zunz Lipót élete.

Családja a rajnamenti Zons-tól nyerte a nevét, családfája Németországban a XVI-ik századig kísérhető. Ő maga Detmoldban született. Ötéves korában már talmudot tanul. Ne csodálkozzunk túlságosan. Bacherünk hároméves korában kényszerítette anyját, hogy olvasásra tanítsa. Épp. Zunz figyelte meg, hogy a XIII. században a zsidó gyermekek bibliai tanulmányait az 5-ik évvel — befejezték. (Zur Geschichte 201.) 1803-ban Zunz elkerül Wolfenbüttel-be, ahol 24 évvel azelőtt Lessing megalkotta volt Náthánját. A wolfenbütteli Samsonsche Freischule vette föl, mely akkor Ehrenberg Samuel Mayer vezetése alatt állott (1806-tól 1840-ig). Zunz maga írta meg Ehrenberg pályáját s evvel az intézet történetének egy szakaszát. Fejlődését ekkép tekinti át: «Az a tanintézet, mely eredetileg talmudiskola volt néhány túrt más tárggyal, utóbb tudományos iskolává lett túrt talmuddal, majd polgári iskolává talmud nélkül». 1803-tól 1810-ig volt Zunz a Samsonsche Freischule tanulója. Itt írta 11 éves korában első művét, egy számtani példatárt. 1810-től 1815-ig már ugyanott tanított is, tanította a franciát, latint, görögöt és mennyiségtant. Már 1810-ben a távollévő Ehrenberg helyett a 16 éves Zunz vitte az iskola felügyeletét. Itt Wolfenbüttelben kötötte meg barátságát iskolatársával Jost Markus Izsákkal, a zsidóság történetírójával.

A mellett 1809—1811-ig elvégezte a wolfenbütteli középiskolát. De főiskolára csak 1815-ben jutott: 1815—1819-ig hallgat a berlini egyetemen klasszikus

és sémi filológiát, bölseletet és matematikát. Doktorrá a hallei egyetem avatta 1821-ben, amely 50 évvel később megújítván a doktori oklevelet, Zunznak úgy hódol, mint aki a rabbinikus tanulmányoknak új útját törte. Már 1819-ben alapította Zunz a *Verein für Kultur und Wissenschaft des Judenthums* egyesületét. 1820-ban egy berlini zsinagógának lesz szónoka, de önérzetének, lelkiismeretének engedve, már 1822-ben lemond erről az állásáról. 1820-ban házasságra lép Beermann Adelheid-del, akinek reánkmaradt levelei, kivált a Steinschneiderhez intézettek, művelt szellemet, finom érzést, megértő lelket, Zunzhoz méltó életpárt tárnak elénk. 1823-tól 1831-ig szerkesztője a *Haude und Spener-sche Zeitung*nak (emlékeztet arra, hogy Ginzberg Louis éveken át, 1890—1894-ig, a *Frankfurter Zeitung*nak volt színházi és irodalmi tudósítója). 1823-ban Zunz a *Verein* nevében a berlini község tagjaihoz felszólítást intéz, hogy kisebb zsidó községek példájára alapítsanak Berlinben is zsidó iskolát. A felszólításnak megvolt a hatása. A zsidó iskola 1826. január 3-án megnyílt. Az iskola igazgatását, az oktatás vezetését Zunzra bízták, aki ezt a hivatást 1826-tól 1830-ig töltötte be. Az iskolai és fegyelmi szabályzat, melyet ő dolgozott ki, finom megértéssel van a tanítványok önérzete, érzékenysége iránt. 1835-ben Prágába hívja őt a megjavított istentisztelet egyesülete hitszónoknak; de községének csak válogatottja érti meg: 50 nap multán Zunz elkeseredve menekül Prágából. Azontúl már nem hallgat a buzdításokra, ajánlásokra, amelyek hívogatják, hogy községeknek bemutatkozzék. Pedig sokfelől érték ily biztatások, többek között Pestről is. 1840-ben az ő ösz-

tönzésére is megnyílik Berlinben a zsidó tanítóképző. Ezt 1840—1850-ig Zunz igazgatta.

Tekintélye a zsidó kérdésekben ekkor már hatalmas. Amikor a porosz kormány hivatalos tájékoztatást kér a berlini hitközségtől zsidó szervezeti, hitelvi és nevelési kérdésekben, a választ Zunzra bízják.

De nemcsak a zsidóság belső vallási életében, hanem korának közügyeiben, állami, nemzeti mozgalmából is lelkesen kiveszi részét. 1848-ban a szabadság márciusi elesetteiért mondott gyászbeszédében azt vallja, hogy a szabadság vértanúinak minden német a hátramaradtja. 1849. februárjában mondott pártbeszéde követeli a haladást megfontoltsággal, szilárdsággal, szeretettel, követeli a nemzet alkotta alkotmányt, melynek alapelvei: igazság, egyenlőség, önkormányzat. A népuralom elveinek 1849-ben további beszédet szentel. Ilyen elvül megvalósítandó szerinte: 1. a jogegyenlőség, mely nem néz származást, hitet, bőrszint, foglalkozást, vagyont. 2. A nép nagykorúsága, mely nem engedi, hogy helyette más gondolkodjék, akarjon, cselekedjék. 3. Az összetartozás.

Mint 1848—1849-ben, úgy később, kivált a 60-as években ismételten felszólal választó üléseken, felszólalásait gyorsírók jegyezték, közkívánság nyilvánosságra vitte. 1861-ben nov. 29-én hirdeti: Előre: szabadon! igazsággal! a jogállam felé, melynek teste, lelke a haladás, szabadság, igazságszeretet. 1861. dec. 3-án az egyház világi hatalma ellen szól: a hit ne a politikában, hanem a családban, a vallásközösségben hasson. 1864. márc. 17-i beszédének tárgya a szellemi egészség: az egészséges lélek szubjektive érez, az egész-

séges szellem tárgyilagosan gondolkodik. 1864. okt. 4-én beszédének tárgya az önkormányzat: törvény és szabadság oly összhangja, amelyet Izrael profétái és a görög bölcsek áhítottak. 1865. július 5-én szól a forradalomról, mely lehet erőszakos, de lehet szelíd is, mint ahogy Husz, Luther, Leibniz, Spinoza, Kant, Lessing példáját adták.

Zunz politikai hirdetéseiben is a zsidóság, kiváltkép a próféták eszméi szólalnak meg. Feltűnik az az élesség, amellyel az egyház uralma ellen kikel és a római egyház-állam megszüntét sürgeti. Itt közrejátszik sajtóságos, személyes indulat. Amikor 1863-ban Itáliában az olasz könyvtárakat tanulmányozza, elzárták az ő hivatott szemelke elől a Vatikán kincseit. Német hazafiassága egészen porosz színezetet ölt. Szembeállítja XIV. Lajost, aki önmagát mondja az államnak, II. Friggyessel, aki magát az állam első szolgájának vallja. Már 1861-ben áhítja, amit 1866 és 1871 — nagyon is ideiglenesen — megvalósított: Preussen an der Spitze und das deutsche Kaiserreich ist der Frieden.

Zunz utazásai nagyrészt tudományos célt szolgáltak. 1828-ban Hamburgban tanulmányozza a dús Oppenheimer könyvgyűjteményt, melynek Oxfordba kerültét gyakran kesergi. 1855-ben néhány hónapig a londoni British Museum, az oxfordi Bodleyana és a párizsi Bibliothèque Nationale zsidó könyv- és kéziratkincseit kutatja. 1856-ban újra Hamburg kéziratait tanulmányozza. 1863-ban Itáliában van: Parmában, a De Rossi-könyvtárba mélyed, aminek mély nyomai látásának meg műveiben.

1874. augusztus 18-án elveszti feleségét. Megtörik.

Ekkor írja alá levelét : a megboldogult Zunz. Korántsem teljes az öröme, amikor 1874-ben, 80-ik születésnapjára a Zunz-alapítvány elhatározza összegyűjtött dolgozatainak kiadását, sem pedig, amikor 1884-ben születése 90-ik évfordulóján a földkerekség zsidó tudósai ünneplik. 1886. március 18-án dől a sírba. Tisztelőinek, hódolóinak köre nehezen tekinthető át. Barátai köréhez tartozik Michael H. I., egy hatalmas könyvtár szakértő gyűjtője, Jost, wolfenbütteli iskolatársa, de kivált Rapoport S. I. L., és Steinschneider Móric. Riesser G. következőkép méltatja : «Nach dem Urteile der Sachkenner als der Erste seiner Zeit im Fache der jüdischen Literatur und der Kenntnis des Judentums bewährt». Jellemző a viszonya Krochmal Nachmanhoz, az éleselméjű régiség- és bibliakutatóhoz. A két férfiú sohasem találkozott. De Krochmal úgy rendelkezett, hogy élete főművét Zunz adja ki. Kiadta. — Nincs az ő korának, nincs az utókornak zsidó tudósa, akit Zunz hálára ne kötelezett volna.

II. Zunz tudományos munkássága.

1. *Biblia.* Zunz a maga föladatait azokon a területeken kereste, amelyeket akadémiák és egyetemek, amint ő váltig felpanaszolja, észre nem vettek, amelyeket eladdig a tudomány föl nem kutatott, részben nem is látott, meg sem sejtett. E föladatok közé nem tartozott a bibliatudomány. A Szentírást Zunz előtt is és Zunz korában az európai kutatás serény buzgalommal, dús eredménnyel tanulmányozta. Zunz ellenben azt adta a tudománynak, amit rajta kívül más nem adhatott.

De a Szentírás jelentőségét fölismerte, mélyen, mint a leghivatottabbak: «Míg az Íráshoz a népek csak fordítás útján férhettek, csak tanaiknak alapjául használták, addig a zsidóságnak az nemzeti java, törvénye, történelme, neki az az ő nyelve, irodalma, büszkesége, támasza, mintegy történelmének palládiuma, érzéseinek kifejezője» (Syn. Poesie 96.). Éles szemmel, kutató elmével, hívő lélekkel mélyed el a Szentírásba. «Alle Bücher, die biblischen nicht ausgenommen, sind ursprünglich Zeugnis, nicht Quelle des Glaubens, der Glaube hat sie, nicht sie haben den Glauben geschaffen» (II. 237.). Volt is sok mondanivalója.¹ A Tóra kérdéseiben nyíltan, bátran ahhoz az irányhoz csatlakozott, melyet hozzá nem értő közhasználat «bibliakritikának» mond. Össze gyűjtött munkáiba beleillesztett, mint újat, egy fejezetet épp ezen a címen *Bibelkritisches* (Ges. Schriften I. 217—270). A Tóra törvényhozásában fokozatos tökéletesedést lát ily fokokkal: Leviticus, Exodus, Numeri, Deuteronomium. Megvilágítja a kapcsolatot a Deuteronomium és Jirmija közt, amint ezt Keeskeméti Lipótunk azután áhítatos lelkiismeretességgel gazdagon kifejtette; szintúgy a belső kapcsolatot Leviticus és Jechezkeél közt. Jechezkeél iránt túlságra ragadja őt bíráló hajlandósága: azt vitatja, hogy Jechezkeél könyve 440—400 körül keletkezett, hogy szerzőjét nem ismer-

¹ Milyen tartalmas, sok egyéb közt, amit a Septuagintáról, a Biblia régi fordításáról néhány sorban elmond; kimutatja, hogy a Septuaginta belevisz a Szentírásba egyiptomi elemeket; pl. a papyrust Jes. 19, 6-ba (I. 149, 1). Itt Zunz szinte előkészít Löw Immánuel megfigyelésére, aki *oraut*-ban a *njor*-t, papyrust sejtí. (Flora, I. 568. k. 572.)

jük, hogy mai neve csak úgy hozzá van kötve. Ezt a szkepticizmust ma csak szórványosan osztja itt-ott egy-egy hiperkritikus kutató.

Túlzás az is, amikor a prófétákat szembeállítja a Zsoltárokkal, azt vitatván, hogy a prófétáknak el kellett némulniok, csak akkor szólalhattak meg a Zsoltárok. Valójában nem egy prófétai hirdetés ölti a Zsoltár formáját, nem egy Zsoltár érezteti a prófétai ihletet. De a Zsoltárok érzésében Zunz vallásosan elmélyed és a tőle nagyrabecsült Szelicháról nem tud magasztalóbbat mondani, mint azt, hogy a Zsoltárokat folytatja. Az Énekek Énekét Zunz a maga fölvilágosult korának, Mendelssohnnak, Herdernek értelmezésében fogja fel, nem vallásos célzatú allegóriának.

Legtermékenyebbnek bizonyul Zunz bibliai kutatása a Krónikák könyve megértésére, amelynek a *Gottesdienstliche Vorträge* második fejezetét szenteli. Ő látta meg a Krónikák szerves kapcsolatát Ezra könyvével. Dillmann, korának nagy bibliakutatója, elismeréssel fogadta Zunz megállapítását; Ewald, úgy panaszkodik Zunz Steinschneidernek, kisajátította. Ma ez a felfogás a bibliatudomány köztulajdona. A Krónika könyveit Zunz maga fordította le a tőle szerkesztett német bibliafordításban, amelynek többi részeit Arnheim A., Fürst Julius, Sachs Michael szolgáltatták. Az egésznek Zunz adta meg az egységet.¹⁾

2. *Az aggáda.* Zunz tudományalapító főműve, a

¹ Éppen amikor ezt a megemlékezést írom, küldi nekem a berlini Leo Alterthum Verlag a Zunz-biblia 17. kiadását igen csinos, olcsó kötetben. A kiadó arra hivatkozik, hogy mindmáig ez a legkeresettebb német zsidó szentírásfordítás.

Gottesdienstliche Vorträge, a legtöbb eredményt az aggádakutatás terén érte el. A Szentírás lezárását követő évezredben az aggáda a zsidóság legfőbb, legértékesebb alkotása: formája szerint látszólagos szentírásmagyarázat, — igazi mivoltában egy évezrednek történelem-szemlélete, legendája, költészete, ábrándja, reménye, lelke. Zunz száznál több midrás-művet elemez. Egyiküknek sem ismerjük szerzőjét. Csak késő hagyomány tulajdonította Beresit Rabbát R. Hosájának, a Mechiltát R. Ismaelnek, a Pesziktát R. Kahanának, R. Eliezer barajtáját Eliezer b. Hyrkanosnak. Ellenben a Talmudban és a régebbi midrásokban felhozott egyes kitételek szerzősége igaznak fogadható el, csak a későbbiek (Midrás Misle, Pirké R. Eliezer, Bemidbar Rabba) költenek szerzőket, tekintélyeket. Némely mű elárulja, hogy nem egységes (a Zsoltárok midrásá, Bemidbar Rabba), mások csonkán befejezetlenül maradtak reánk (Peszikta, Pirké R. Eliezer). Zunz kimutatja, hogy a legtekintélyesebb rabbinikus hagyomány (a gáonoké, Rasi, Maimuni és kivált ennek fia) nem becsülték túl az aggádat, fölismerték, hogy nem tekinthető történelemnek, nem emelték szentirássá.

Bámulatot leginkább Zunz éleselméjűsége keltett, amellyel addig elveszettnek hitt midrás-műveket újra megalkotott. Leghíresebb rekonstrukciója a R. Kahanáról elnevezett Peszikta, amelyet elszórt idézetekből fejezetről fejezetre helyreállított. Ez a példa azért olyan jelentős, mert ezt követve, Buber, Hoffmann D. további rekonstrukciókhoz jutottak. Maga Zunz a Jelummedenut, a Debarim Zutát is rekonstruálta, sőt mondhatni, az azóta megtalált héber Szirachot is.

3. *A zsinagógai költészet és szertartás.* Öt önálló főműve közül Zunz hármát szentel a zsinagógai költészetnek és ritusnak. «A zsinagógai költészet bizvást mondható a zsidóság történelme kísérőjének.» «Századokon át az istentiszteletben nyilatkozik meg Izrael politikai és vallásos élete, gondolkodása és költészete. Az istentisztelet rendje a zsidóságban, mint sehol egyebütt ily arányban, kincseskamarája vallásnak és történelemnek, költészetnek és bölcséletnek». «Bármint vélekedünk is egyes zsinagógai költemények értékéről, jelentőségéről, bármily helyet szánunk is a piutnak a mai nyilvános istentiszteletben, ez mit sem változtat a százados küzdelmek e hatalmas emlékéen». Ennek a kincstárnak felkutatására Zunz maga személyesen húsz külső és belföldi könyvtárt tanulmányozott, tizenháromnak kincseit mások közvetítették neki. 1865-ig csupán az egyik zsinagógai műfajnak, a Szelichának (bűnbocsánatot esdő imának) 1816 versét, 400 szerzőjét állapította meg; mindössze 880 nevet sorolnak fel a zsinagógai költők lajstromai, — a névtelenekkel együtt másfélezerre becsüli a szerzők neveit. Két évvel később (1867) kiegészítő művében beszámol további 80 szerzőről, 500 verses darabról. A föl kutatott terület Gibraltártól terjed Indiáig. Méltatja a karaita zsinagógai költőket is.

Megtudjuk, hogy a karaiták minden szombaton és ünnepen Anant, «a nemzet fejét», valamint az ő tanának igazságát magasztalják, Jomkippurkor pedig átkot mondanak a rabbanita zsidóságra. A rabbanitáknak Szófrim traktátusa elrendelte a Hamánra vetendő átkot, de az algériai zsidók törölték. Szerinte elterjedt az a

nem szép szokás, hogy Eszter könyvének felolvasása-
kor Haman nevével lábbal dobognak. Mainzban már
a középkorban fennakadtak ezen s csak egyszer enged-
ték meg. Amram gáon imarendjében nem jutott hely
a Kol nidrének. A Tóra örömeinek ünnepén ugyan-
egynek olvasták fel a Tóra végét is, meg elejét is.
Ferrarában viszont a Chaszan Tóra elmondta az egész
Tórát. Észak-Afrikában Jákob áldását, Mózes énekét,
a Tíz ígét arameusul is, arabul is felolvassák, a tóra-
adás ünnepén pedig Szádja gáon magyarázatát a Tíz
igéhez arabul. Marokkóban az Atyák fejezeteit olvas-
sák fel arabul, a vőlegénynek pedig azt a szakaszt,
amikor Ábrahám elküldi szolgáját, hogy feleséget sze-
rezzen fiának. Aragoniában a nőknek Eszter könyvét
spanyolul olvassák fel. Egyiptom néhány községében
a Tórát nem a hangjelek szerint adták elő. A középkori
Mainzban nőtlen ember nem öltött talliszt. Palesztiná-
ban külön áldás-mondás járta a tefillin levételére,
Köln zsinagógáját a XII. században festett ablaktáblák,
egy másik német város zsinagógáját a XIII. században
fák és madarak ábrázolásai díszítették, igaz, a rabbik
eltávolították. (Zur. Gesch. 174.)

Zunz lelkiismeretes részletezéssel vizsgálja a zsinagó-
gái költészet szótárát (igéit, neveit), nyelvét (ragozá-
sát, képzését). Tüzetesen vizsgálja a zsidó ritusra gya-
korolt hatásokat, kivált az iszlám és az egyház behatá-
sát. Az araboktól eltanulták a spanyol zsidó költők
a versfajokat, a versmértékeket, amelyeket zsinagógi
költészetükben is alkalmaztak; átkerült néhány műszó
is pl. musztadsab, muvassach. A zsinagógi költészet
stílusára hatott az arab és a görög pompázó beszéd-

mód. Többszörös az egyház hatása. A pizmón refrainje a latin, német, angolszász litánia módjához hasonlít. A középkori latin költészet virtuozitása a versek kezdőbetűjébe további verseket rejtett, — ilyen akrostichonokat szerzett a zsinagógai költés is. A Jámborok könyve úgy látja, hogy a zsidók a rímelést keresztényektől tanulták el. Természetesen eltanulhatták az araboktól is. Tudvalevőleg a húsvét előtti szombatot az egyház elnevezte nagyszombatnak. Ennek mintájára keletkezett a sabbosz hagodaul elnevezés. A templomi adományhirdetés (snóderolás) megfelelőjét Zunz az ó-anglikán egyházban találja; a keresztény liturgia kivált a holtak emlékének tiszteleténél ismerte ezt az adományhirdetést. Zunz bensőségesen vizsgálja a zsinagógai költészet tartalmát, eszméit. Természetszemlélete a Szentírásnak, kivált Jóbnak hatását tükrözteti. Az indítóokoknál mélyen járó megkülönböztetést tesz a spanyol-arab és a német-francia zsinagógai költők közt. A spanyol költemények szülőanyja a múzsa, a németeké és franciáké a szenvedés; amazoknak atyja a költői ihlet, a lánglélek, emezeké a szorongatás. Ezért azokban a kötetekben, amelyeket Zunz a zsinagógai költészetnek szentelt, a leghatásosabb fejezetek megindítóan szemléltetik Izrael szenvedéseit és így már a történelem körébe tartoznak.

4. *Történelem.* A zsinagógai történelem forrása Izrael szenvedése. Századokon át a zsidónak joga, vagyona, élete, becsülete bitangjóság. Még 1716-ban a berlini kereskedők céhe kizárja a zsidókat együtt a gyilkosokkal, istenkáromlókkal, házasságtörőkkel, hamisan esküdözőkkel. Mi mindent vetnek a zsidóknak szemére,

mi mindenből kovácsolnak ellenök vádat! A XII. században Bray, francia városban a zsidók púrimkor Hámán képét akasztják fel, — 99 zsidó ezt a púrimjátékot életével fizeti meg. 1288-ban Párizsban bírságot fizetnek a zsidók, mert zsinagógájukban hangosan énekeltek. A XVI. században avval is vádolják őket, hogy a 22-ik zsoltárt meghamisították. 1598-ban Hesz aposztata elrágalmazza őket, hogy keresztény gyermekeket keresztre feszítenek. Damaszkuszban le kell bontani a zsinagógát a szomszéd mecset miatt. 1113-ról krónika beszéli, hogy Syracusaeban több zsidót kivégeztek, mert nagypénteken bakot keresztre feszítettek.

A büntetés: bírság, vagyonek Kobzás, könyvégetés, kiűzés, kínpad, halál. Akadnak sajátságos büntetések. Tedelában nem szabad cipőben járniok. (Syn. Poesie 347.) Genuában vámtarifát szabnak lovak, zsidók, ökrök részére. Kandiában a hóhérszolgálatra vannak kárhozattva. Meggyalázó, hogy Szép Fülöp a párisi zsinagógát kocsisának ajándékozza. Néha embertelen kínzást eszelnek ki. Winterturban a kínpadon vallasott zsidó lábát fölhasítják s a friss sebekbe forró szurkot öntenek. Ez az a kor, amelyben a zsidók kénytelenek az üldözőik korlátoltságából, megvesztegethetőségéből élni.

Mégsem halt ki az életkedv a középkori zsidóságból sem. Gyermekek, nők játszanak dióval, labdával, szembekötősdit; az ifjaknak még szombaton is megengedik a versenyugrást, versenyfutást. Értesülünk arról is, hogy zsidó esküvőt lovagi tornával ünnepelnek, arról is, hogy zsidók vadásznak, sőt párbajoznak. A kártyajátékot még pészachkor is megengedték ma-

guknak, ámbár a szigorúbbak Sátán mesterkedésének bélyegzik. Tekintélyben áll a sakkjáték. Csak késő hanyatlás ítélte el a nemes játékot. (Zur Gesch. 173. k.) Zunz történeti művének leghatásosabb fejezete a zsidó kegyeletet festi. (Das Gedächtnis der Gerechten.)

Álljanak itt Zunz legfőbb műveinek címei:

1. Die gottesdienstlichen Vorträge 1832, II. kiad. 1892.

2. Die synagogale Poesie des Mittelalters 1855, II. kiad. 1920.

3. Literaturgeschichte der synagogalen Poesie. 1865.

4. Nachtrag zur Literaturgeschichte der synagogalen Poesie. 1867.

5. Der Ritus des synagogalen Gottesdienstes, geschichtlich entwickelt. 1859.

6. Zur Geschichte und Literatur. Berlin 1845.

7. Gesammelte Schriften I. 1875. II., III. 1876.

III. Zunz és Magyarország.

Az európai történelmi alakulást áttekintve, Zunz természetesen nem hagyta figyelmen kívül Magyarországot sem. A legelső zsidó tudósításokat Magyarországról megtalálja Chasz dai b. Izsák ibn Saprut levelében a kazár királyhoz, a Josipponban, Szádjánál, Jehuda hakohennél (III. 82.). A zsidó szenvedések rajzában hely jut hazánknak is. Bevezetőleg elismeri, hogy a régi magyar uralom alatt jobban éltek a zsidók, mint az egyház körében. De 1494-ben Nagyszombatban a vérvád 14 emberáldozatot követel. 1529. május 21-én pedig Bazinban 30 zsidót elégetnek, a 10 éven

aluli gyermekeket megkeresztelik. 1495-ben Budán a csőcselék támad a zsidókra. Pozsonyból 1526-ban kenyérirígység űzi ki a zsidókat, 1746 július 28-án Budáról kell elmenekülniök. Hogy Nagy Lajos négy évre számúzta a zsidókat, az úgylátszik elkerülte Zunz figyelmét. Brockhaus Conversationslexiconja részére 1845-ben írt cikkei ugyancsak megemlékeznek a magyar zsidókról: «Magyarországon, ahol a XI. század óta található s földet is bírhattak, a XIV. és XV. század utolsó éveiben üldözést szenvedtek». A történelmi helyzet félreértéséből ered Zunz következő, téves mondata: «Magyarországon, ahol 1685-ben Buda megvédésében segédkeztek, jelentékeny jogokkal élnek és a főurak oltalmát élvezik» (I. 95.). Erdélyben is élnek zsidók. A magyar és erdélyi zsidók számát mintegy 240,000-re teszi. Magyarországnak machzórja egészében az osztrákkal, középnémettel, lengyellel egyezik, a franciával is. Meglep az a részlet, hogy az *én kélohénu* imát Magyarországon naponta mondták. (Ritus 77.) A középkor vége felé, úgy látja Zunz, az ellankadó zsidó tanulmányok Magyarország és Ausztria felől nyernek némi lendületet. (Zur. Gesch. 192.) Magyarországon egyes rabbik könnyen mondják ki az egyházi átkot, de ez az ő magánügyük. (II. 2., 3.)¹

Zunz írásaiban több magyarországi zsidó név és egyéniség kerül sorra. A legrégebb (egyúttal a magyarországi zsidó irodalom legrégebb neve): Eisák Tyrnau, a Minhagim (ritusok) szerzője 1505 táján (l. kivált

¹ A nevezetesebb zsidó magánkönyvtárak sorában szerepel a pesti Rosenthal-könyvtár és a pozsonyi is; a nevezetesebb temetők sorában a pozsonyi.

Ritus 35, 75, de azonkívül is igen gyakran). A XVI. századból sorra kerül Salomon b. Liebermanns, 1550-ben rabbi Kismartonban. Mordechai Eisenstadt, aki Sabbatai Cevi híve, 1680 tájára hirdette a messiási kor beköszöntését. Későbbi Méir b. Izsák Eisenstadt kismártoni rabbi, zsinagógai író (megh. 1644.) Mózes b. Chajim Eisenstadt Prágában az ott dúló pestis hatása alatt siralmas panaszt szerez 1713-ban. Schulhof Izsák, Buda ostromának tanúja 1686-ban, a zsinagógai írók közé tartozik. Münz Mózes, óbudai főrabbi a külön imádkozókat fölmenti a piut alól, de maga elmondja a községgel. A Joabnak szentelt tanulmányában Zunz felsorol 74 Joab nevű zsidót, legutolsónak Joab b. Jeremia németkereszturi rabbit (a Zunz idézte Zehlim nem egyéb mint Celem = Németkeresztur). Mózes b. Menachem Kunitz (1774—1837-ig), budai rabbi, a Zohar valódiságáért száll síkra. Zsidó földrajzi író Pinchasz Elia b. Méir Wilna, aki héber enciklopédiáját részben Pozsonyban és Budán szerkesztette, valamint Löwison Salamon, aki Mórrott született.

A zsidó tudomány nem zsidó művelői közül Zunz kitűnően ismeri Uri Jánost, a Bodlejana könyvtárnokát. Ámbár Uri a tulajdonképpeni zsidó területen némiképp idegen, Zunz őt Sylvestre de Sacy mellé állítja s katalógusának egyre nagy hasznát veszi.

Saját kortársai közül Zunz köréhez tartozott a pozsonyi származású Dukés Lipót. A német hitszónoklatok sorában Zunz említi a nagykanizsai Fassel rabbitól kiadottakat. De úgy látszik, legközelebbi viszonyban Chorin Áron aradi rabbival állhatott. Chorin adta meg Zunznak az autorizációt, amikor a darmstadti

rabbiságra pályázott. A németül író rabbik közül legelsőnek Chorint nevezi, őt dicséri, hogy már 1818-ban javított istentisztelet érdekében száll síkra. (Hasonló elismeréssel van Pozsony és Kanizsa istentisztelete iránt.) Chorint sorolja a nagyobb teológiai művek szerzői közé is (II. 218.) S amikor felsorakoztatja a fennkölt lelkűeket, akik az örök üdvösségből senki erkölcsös embert ki nem zárnak, a sort bezárja Chorinnak avval a hirdetésével, hogy a föld lakóinak jav részére vár a túlvilági örök üdvösség. (Zur. Gesch. 385.) Chorin segéd rabbijának, Skreinka Lázárnak művét is idézi Zunz. (G. V. 455.)

De a Zunz utáni nemzedék is hálásan kapcsolódik Zunzhoz. Bacher Vilmos neki szentelte az Agada der Tannaiten első kötetét. Löw Immanuel elősegítette a Synagogale Poesie második kiadását s megvalósítja azt, amit Zunz a természetrajz zsidó földolgozásától vár. Venetiáner Lajos kiadta Schemtób ibn Falaqera filozófiai művét, a Fokozatok könyvét, amelyet Zunz készült kiadni; ugyancsak ő dolgozta fel a Zunztól tanulmányozott Assaph Judaeus orvostudományi munkáját. Klein Sámuel váltja valóra, amit Zunz a földrajz zsidó művelőjétől követelt. A Rabbiképző Intézet teológiai köre tartalmaz Emlékkönyvvel áldozott Zunz emlékének. Zunz megbecsültetéséért pedig leghatásosabban Kaufmann Dávid szállt síkra. Megvédte Zunz dicső emlékét Paul de Lagarde ocsmány támadása ellen. Ő méltatta Zunz kisebb írásainak három kötetét. Ő alkotta meg az Allgemeine Deutsche Biographie részére Zunz ragyogó életrajzát, amelynek a mi itteni életrajzi vázlatunk is legjavát köszöni.

IV. Zunz egyénisége és jelentősége.

Zunz mivoltának két alapvonása az a két főerény, amelyet prófétáink Hósea óta követelnek: szeretet és igazság. Azt vallja, hogy az igazsághoz a szeretet vezet: aus Lieblosigkeit und Geringschätzung kommen Irrtum und Unwissenheit; ahol nincs szeretet és megbecsülés, ott elkerülhetetlen a tévedés és a tudatlanság. Váltig hirdeti: a zsidóság iránt azért igazságtalanok, mert nem ismerik. Némely akadémikusnak az, ami zsidó, idegenebb, mint a baszk, közönyösebb, mint a kalmük. De nemcsak közöny, hanem pártos gyűlölködés is irányul a zsidó tudomány ellen. Semmiről sem írtak több ártalmat, igazságtalant, ferdét bele a világba, mint a zsidó vallásról; itt vitték legtetejére a gyűlölködés művészetét.

Zunz írásai maguk is némiképp alkalmi írások az igazság szolgálatában. Amikor el akarják tiltani a zsinagógát a szónoklattól, a Gottesdienstliche Vorträge hatásosan bizonyítja, hogy az istentisztelethez fűződő tanítás és beszéd zsidó intézmény. 1836-ban értesült Zunz a porosz kormánynak arról a szándékáról, hogy a zsidókat eltiltja a német névtől.¹ Erre 1837-ben megjelenik Zunz tanulmánya a zsidók nevééről s kimutatja, hogy Kyros óta soha nem vitatták el a jogot, hogy babilóni, perzsa, görög, arab, latin, germán, román stb. névvel éljenek; akadt zsidó, akit Muhammednek,

¹ Az 1836. aug. 11-éről kelt szabadelvűbb udvari dekrétum megenged a zsidóknak minden nevet az egyetlen Nepomuk kivételével.

akadt, akit Christliebnek hívtak. Zunz a tudománytól reméli az erkölcsi haladást, az igazság érvényesülését. A héber nyelv teljes szótárától nemcsak a művelődés gazdagodását várja, hanem vérengző balítéletek kiirtását, jog és igazság virradását is.

Adjuk meg a szellemnek, ami őt megilleti: a szellem elismerését majd nyomon követi az egyének elismerése. A zsidóságnak senkitől nem jutalmazott, senkitől nem oltalmazott irodalma olyan történelmet, bölceletet, költészetet teremtett, mely egy rangra emeli más irodalmakkal; ha pedig ezt belátják, nem kell-e a zsidó szerzőknek, általában a zsidóknak a szellemi polgárjogot elérniök? . . . A zsidók egyenjogúsága szokásban, életben majd természetszerűleg fakad a zsidóság tudományának egyenjogúságából. (Zur. Gesch. 21.)

Zunz már észlelte a haladás jelenségeit: a keleti tudományok társasága bevette a maga kutatásai körébe a zsidó irodalmat; nem késhet soká — bizakodott Zunz — bevonulása az akadémiákba és egyetemekre. Ez a várakozás is itt-ott teljesebben van. Csakhogy erkölcsi hatása kevésbé jelentkezik. Steinschneider tanúságát bírjuk arról, hogy Zunznak utolsó éveit ez a csalódás tette még fájdalmasabbá: a történelem mindig ítél, de ritkán nevel.

Hátra van még, hogy Zunznak helyét a zsidóság történetében keressük. Kaufmann Dávid mély megértéssel Zunzot odaállítja Philo és Maimuni mellé: Philo egyesíti a rabbinikus írás értelmezését Pláto nyelvi és gondolati előkelőségével; Maimuni fölülhaladja arab mestereit; Zunz az újkori szellemet, a német kutatást egyesíti a zsidó tudománnyal. Nyilvánvaló, Kaufmann

itt Zunzot odahelyezi, ahol rendszerint Mendelssohnt látjuk. Mendelssohn és Zunz viszonyát Kaufmann Kohler, a fölül nem mult zsidó teológus, ekkép fogalmazza: «Mendelssohn hat die *Juden* aus dem Ghetto geführt, Zunz das *Judentum*».

Azt hiszem, a különbség mélyebben rejlik. Mendelssohn a zsidóságot inkább kívülről, a német műveltség, a bölcelet köréből szemlélte, Zunz belülről, a szerves történelmi alakulásból, melyet Zunz mindenki másnál jobban átértett. Jellemző erre a saját vallomása. Számot ad arról, hogy a tőle szerkesztett folyóiratban, amelyet a tőle alapított zsidó társulat adott ki, Rasi életrajzával lép a nyilvánosság elé. Úgy érzi, evvel jóváteszi azt az igazságtalanságot, mely a francia-német művelődési kör alkotásainak rovására egyre az arab-zsidó remekműveket tolja előre. Zunz úgy érzi, hogy ezekben a zsidó és arab szellem nyilatkozik meg, a német-franciában a sajátosan zsidó szellem (Zur Gesch. 184.) Ezt a zsidó szellemet tárta fel Zunz a tudomány, a mai műveltség előtt. «Alles Interesse an Geschichte und geschichtlichen Personen wurzelt in der Liebe zu einem Gedanken, in der Bewunderung von Taten. In dem Allgemeinen erblicken wir uns selbst; in den colossalen Schriftzügen der Geschichte lesen wir unsere eigenen Leiden, unser eigenes Streben und Leben» (II. 184.). «Wer sich in seinem Stamm verachtet, kann dessen Tatēn nicht darstellen» (Ltrgsch. Syn. P. III.). Zunz egynek érezte magát a zsidósággal, a zsidóság egynek érzi magát Zunzzal.

MENDELSSOHN MÓZES MINT A ZSIDÓSÁG VÉDELMEZŐJE.

Felolvastatott az IMIT 1936. jan. 29-i ülésén.

I.

A zsidóság művelődéstörténetének lapjairól kitörölhetetlen név Mendelssohn Mózesé, aki 1786. január 4-én hunyt el. Halála 150-ik évfordulóján, visszatekintve működésére, törekvéseire, tevékenységére, meg kell állapítani, hogy hatása még most is tart és még mindig eleven hatóerőt jelent a zsidóság szellemi életében. Pedig az azóta megindult sokféle áramlat kritikai, sőt néha elutasító álláspontra helyezkedik vele szemben. A merőül hajthatatlan ortodoxia álláspontját a híres pozsonyi főrabbi, *Chaszam Szófer* 100 év előtt kelt végrendeletének eme szavai rögzítik meg: «Móse Dessauer iratai felé ne nyúljatok». Pedig ő jót tett az ortodoxiával is, mert az ortodoxia fejlődésére az általa megindított mozgalom kedvező hatással volt és intranzigens ortodoxia tulajdonképpen csak ott, azokban az országokban van most is, ahol a Mendelssohn által megindított irányzat visszhangra talált és ellenhatást váltott ki. Működése az ortodoxia szempontjából hasonlított az ibolyántúli sugarakhoz, amelyek jótékony bomlást idéznek elő a szervezetben. Gáncsolják a német kultúr-ortodoxiának német műveltséggel telített szóvivői, pedig az európai társadalomba való beilleszkedés, a német nyelv és művelődés elsajátítása nélkül, amely-

nek Mendelssohn volt kezdeményezője, el sem képzelhetjük *Hirsch* Samson Rafaelnek és utódainak működését. Azok, akik a szertartás nélküli reform vagy liberális zsidóság zászlaját lobogtatják (*Geiger*, *Formstecher*), azt hányják szemére, hogy nem volt érzéke a zsidó vallás benső tartalma iránt, amennyiben a zsidóságot csak mint kinyilatkoztatott szertartás-sorozatot ismeri el. Elfelejtik: Mendelssohn mutatott példát arra, hogy a vallásbölcseleti gondolkodás mennyire alkalmas a vallási gondolat elmélyítésére és hogy az ő filozófiai működése nélkül el sem lehet képzelni a liberális teológia megindulását. A nacionalizmust hirdető új héber irodalom egyik úttörője, *Szmolenski* Perek, 50 évvel ezelőtt úgy állítja oda Mendelssohnt, mint akinek nem volt kellő fogalma a zsidóság lényegéről. Pedig az igazság az, hogy az ő bibliatudományi törekvései, a héber nyelvnek a haszkala, a művelődés, a felvilágosítás szolgálatába állító törekvései egyengették mind a nacionális, modern új-héber irodalmat, mind az európai nyelveken megszólaló zsidó tudomány megindulását. Halála előtt három évvel barátai és követői a *héber nyelvet fejlesztő irodalmi társulatot* alapítanak és kiadják az első héber folyóiratot, a «Hameaszef»-et. Így tehát a zsidó művelődés céljaira felhasználta azokat az utakat, amelyeken az IMIT is halad. Már csak azért is megérdemli kegyeletes megemlékezésünket elhúnytának évfordulóján.

Működésének egyes megnyilvánulásai, egyes iratai természetesen részben elavultak, de az egyénisége keltette összbenyomás még most is csorbítatlanul jelenik meg előttünk. Egy férfiú, aki környezete művelődését nem-

csak elsajátítja, hanem ennek munkása, formálója, továbbfejlesztője, de a mellett a régi vallásos hagyományokat követi életében, a zsidó tudományt fejleszti, a zsidó közösség szellemi és társadalmi helyzetének javításán fáradozik, kora bölcséletét a zsidóság igazolására használja, — mindez együttesen eladdig páratlan jelenség a zsidóságnak bibliautáni irodalmában. Jelentőségének egy-egy töredékét megtaláljuk egy Philonál, egy Gabirolnál, egy Majmuninál, de annak egészét sehol sem. Akárhogy ítélik is meg tevékenységét, egyéniségét különféle irányzatok, tagadhatatlan, hogy életének példája a zsidóság becsületét kifelé megerősítette. Egész élete valóságos «kiddus hasém», megvalósítván mindazt, amit e nagy erkölcsi követelmény megnyilatkozásaként kodifikál vallástörvényi műve I. részében, a Széfer Hamadda-ban, az a mester, aki őt filozófiai gondolkodásra vezette: Maimuni. Ő maga is arra igyekezett, hogy a nemzsidó társadalomban szerzett megbecsülést zsidó közössége javára gyümölcsöztesse. A zsidó közösség és a zsidó vallás védelmezői: *az emancipáció harcosai és a vallási apologéták sorában mindenkor fel kell említeni az ő nevét.* Ebbeli érdemei kétségtelenek, akár a merev ortodoxia, akár a kultúr-ortodoxia, akár a liberális zsidóság, akár a cionizmus szempontjából nézzük működését. Életének gazdag színekéből éppen ezért ezt a színt emeljük ki a mostani alkalommal. Törekvéseinek területéből ezt a sarkot világítjuk meg, amely egész lényét sugározta.

II.

Emancipációs küzdelme és apologétikája bölcséleti meggyőződésével szerves összefüggésben van. Ő nem ismeri el a kétféle igazság tanát, amelynek értelmében más az eszmei igazság és más a való élet igazsága. Egyénisége nem ismer diszharmóniát. Egy negyedszázados irodalmi működés volt a háta mögött, amikor megjelent mint a zsidóság védője. Bölcséleti világnézete indította arra, hogy vallása és testvérei érdekében síkra szálljon. E tekintetben mestere Locke volt, aki már száz évvel előtte, 1685-ben, megírta a toleranciáról szóló híres értekezését, aki a vélemény szabadságot hirdette olyan időben, amikor (Hollandiát és Törökországot kivéve) nem is gondoltak más vallási nézetek megtűrése s azt követelte, hogy az emberi jogok tekintetében ne legyen akadály a vallási hozzátartozandóság. Amint ő maga hangoztatta: «Én nem akarom az emberi jogokból kizárni sem a zsidót, sem a mohamedánt.» Éppen ezért mondja Mendelssohn, hogy sokkal üdvösebb volna, ha *nem zsidók szállnának síkra, az emberiség jogának jegyében, az emberi méltóság címén, a zsidóság jogaiért.* «Mindenkor — írja — örömmel láttam, ha keresztény írók cáfolják meg a keresztényeknek a zsidókról való előítéleteit. Zsidóknak egyáltalában nem kellene beavatkozniuk, hogy az előítéletek kiirtását célzó eme nagylelkű szándékot támogassák. Mert ha ez történik, akkor félreértésekre ad alkalmat». Ez igaz, 150 év után is ugyanezt állapítjuk meg; ám mégis csak szép elgondolás és elmélet. A valóságban, ebben a tekintetben is, a zsidóságnak gondolnia kell Hillél szavaira: «Ha én

nem magamért, hát ki érettem». Csak kevesekben lobog annyira az igazság, a humanizmus szeretete, hogy szembeszálljanak a sokféle érdeket takaró zsidógyűlölettel és a népszerűtlen felvilágosítás munkásaivá szegődjenek. Nem minden évszázadban születik egy Lessing, aki még Mendelssohnnal való barátsága előtt tanújelét adta igazságosságának a zsidók megítélése tekintetében. Tehát már Mendelssohnak kellett belátnia, hogy a zsidóságnak magának kell folytatnia ezt a harcot és támogatnia minden olyan törekvést, amely az emberiség szempontjából teszi magáévá a zsidóság ügyeit. Mendelssohnnal való ismeretségének hatása alatt határozta el magát Dohm Christian tanácsos, hogy megírja «a zsidóság polgári helyzetének megjavításáról» szóló iratát. Mendelssohn ezt a munkát többféle szempontból tartja üdvösnek. Elsősorban azért, mert igazi türelemről nem lehet szó, ha ezt csak a gyengébb kéri. «Ha eddig türelemről beszéltek és az emberek egymásközötti megértéséről volt szó, akkor mindig a gyengébb, az elnyomott fél volt az, amely az észszerűség és a humanizmus oltalmába helyezte magát. Az uralkodó pártnak nem volt érzéke egyik iránt sem és arra az álláspontra helyezkedett, hogy a gyengébb fél se csinálná jobban, ha hatalomra jutna. Nem gondoltak arra, hogy ez a gyanú állandósítja az emberek között a gyűlöletet, az egyenetlenséget, és nem gondoltak arra, hogy a kiengesztelődésnek, a szeretetnek szelleme az erősebb féltől követeli a kezdeményezést». Az általános humanizmus harcosát látja a nemes keresztény emberben, amikor azt mondja: «Dohm célja nem az volt, hogy a zsidóság vagy a zsidók érdekében írjon védőiratot. Ő az emberiség ügyét szol-

gálta és az emberiség jogát oltalmazta. Az viszont csak szerencse ránk nézve, hogy *az emberiség ügyét nem lehet sürgetni, ha a miénket nem reklamálják.*»

Mendelssohnak egyénileg is fájt a jogtalanság és amikor Nagy Frigyes francia barátjának, D'Argens márkának sürgetésére állandó tartózkodási jogért folyamodik, azt írja pártfogójának: «Fáj nekem, hogy könnyörögnöm kell azért a jogért, hogy itt éljek, pedig minden embernek a joga ez, aki békés polgárként él. Ha azonban az államnak súlyos okai vannak, hogy nemzetem tagjait csak korlátolt számban vegye fel, minő előjogom lehet nekem, hogy testvéreim között kivétel legyek?» Tapasztalatai során be kellett látnia, hogy rendkívül kemény munka a zsidósággal szemben uralkodó előítéletek szétosztatása. A középkori századok gyűlölete megtette hatását és az *előítéletek mélyen be vannak gyökerezve a népek lelkületébe.* Az ellenük való küzdelem indította száz évvel Mendelssohn előtt az amsterdami zsidó tudóst és politikust, Rabbi Menasse ben Izráelt, arra, hogy válaszoljon azokra a vádakra, félreértésekre és ürügyekre, amelyeket Angliában felhoznak az ő akciójának, a zsidók angolországi letelepítésének megakadályozására. Rabbi Menasse egyik védőiratát Mendelssohn lefordíttatja németre és a zsidóság polgári egyenjogúsításáról szóló nézeteit magábanfoglaló előszót ír hozzá. Ebben az iratban Rabbi Menasse mindenféle érveléssel bizonyítja a vérvád lehetetlenségét. Észszerű teológiai bizonyítékokat hoz fel, majd pedig egy merész fordulattal azt mondja :

«Mivel egyeseket nem lehet semmiféle értelmi okkal meggyőzni, szükségesnek tartom, hogy a nyilvánosság

előtt esküt tegyek. Kijelentem tehát a következőt: «Minden hátsó gondolat és hamisság nélkül esküszöm a legfelsőbb Istenre, ég és föld teremtetőjére, aki törvényt kinyilatkoztatta Izráel népének, hogy én soha ilyen szokást nem láttam Izráel népében, hogy ilyesmit senki vallási előírásnak nem tart, és amennyire tudom és megbízható módon hallottam, ilyen aljasságot soha zsidó el nem követett. És ha hazugságot mondanék, szálljanak reám mindazok az átkok, amelyek Mózes III. és V. könyvében fel vannak sorolva, és sohasem lássam Cion áldását, vigasztalását, és ne legyen részem a halottak feltámadásában».

Képzeltető, hogy milyen tapasztalatai lehettek Mendelssohnnak, ha kijelenti a nyilvánosság előtt, hogy *ő csatlakozik ehhez az eskükhöz*, mert a rágalom olyan mérgező hatású, hogy nyomot hagy a kedélyekben még akkor is, ha hamissággal bizonyították be. «Németország egynéhány tiszteletreméltó városán — írja — még most sem utazhatik át zsidó ember őrizet nélkül, még ha adóját megfizette is; nem utazhatik át, mert attól félnek, hogy elrabol keresztény gyermekeket, vagy pedig megmérgezi a kutakat, éjjel sem tűrik meg ott a zsidót, mert azt hiszik, hogy ártalmas szellemekkel van összeköttetésben». Mendelssohn hangsúlyozta, hogy a kínpadon kicsikart vallomások, amelyekről ilyen ügyekben készült jegyzőkönyvek beszélnek, nem szolgálhatnak bizonyítékul. Rabbi Menasse esküjének támogatására hivatkozik saját személyére s azt mondja: «Barátságban állok Európa legbölcsebb és legkiválóbb embereivel, jönnek különféle helyekről, hogy meglátogassanak házamban, barátságosan eszmét cse-

rélünk, korunk Vergiliusa : Chasper Barleus és mások tiszteletemre különféle költeményeket adtak közre. Mindezt nem dicsekvésből említem, hanem bizonyítékául az én tiszta nevemnek.» Mendelssohn is mondhatta magáról, hogy az egész nemzsidó társadalom tisztelettel veszi körül, költők, írók, tudósok, politikusok érintkeztek vele és így joggal feltehetette, hogy súlya lesz szavának, ha a száz évvel előtte élt rabbinak nyilvános esküjéhez csatlakozik a nyilvánosság előtt.

*

Amikor Mendelssohn az emberiség nevében jogot kért a zsidóságnak, olyan kifogással is találkozott, amelyről mi azt hinnők, hogy egészen modern és csak napjainkban hangzott el legelőször. Azt írja ugyanis : «Egynéhány új iratban felhozzák a következőt : *a zsidók nem produkálnak semmit, nem földművelők, nem művészek, nem iparosok, nem segítik a természetet a termelésben, produktumaiknak nem adnak más formát, tulajdonképpen csak közvetítenek egyik országból a másikba és így lényegében csak fogyasztók, akik a termelőknek terhére esnek . . .*» Mendelssohn a társadalmi rétegeknek akkoriban divatos sematikus felosztása szerint tárgyalja a kérdést. A társadalomnak akkoriban három rétege volt : Wehrstand, Lehrstand, Nährstand, azaz : a haderő, a tanítórend és a termelő réteg. Majd így folytatja : «Tulajdonképpen mit is jelent termelőnek lenni? *Ha csak az a termelő, aki valami kézzelfogható produkál vagy megjavít keze munkájával, akkor az állam legnagyobb része csupa fogyasztóból áll.* A Lehrstand és a Wehrstand nem produkál, a Nährstandból ki kell

venni a kereskedőket s akkor a végén ki fog derülni, hogy csak a béresek és az iparossegédek végeznek produktív munkát ; így az állam két részből áll, egyrészt belőlük, másrészt azokból az ingyenélőkből, akik a termelőknek terhére esnek. De itt van a tévedés. *Nemcsak az produkál, aki kézzel dolgozik, hanem mindenki megérdemli a termelő nevét, aki munkára indít, aki embertársának hasznot vagy szórakozást nyújt.* Csak egy szélsőséges pillanatában mondhatta olyan bölcs ember, mint Rousseau, hogy egy párizsi cukrász többet produkál, mint a tudományos akadémia. Az államnak és az egyes embernek üdvéhez sokféle javak : érzékiek, érzékfölöttiek, testiek és szellemiek tartoznak, és aki ezeknek szolgálatában áll, az nemcsak fogyasztó.

*

Evvel kapcsolatban a kereskedelemről olyasvalamit ír Mendelssohn, ami úgy hangzik, mintha valami szaklapban olvasnók : «Ami pedig a *közvetítő kereskedelmet illeti*, merem állítani, hogy ez nemcsak nem káros a termelőre és a fogyasztóra, hanem *rendkívül hasznos és úgyszólván nélkülözhetetlen.* Tessék elképzelni egy munkást, akinek önmagának kellene elhoznia a faluból a durva anyagot, otthon kellene feldolgoznia, önmagának kellene elvinnie a fogyasztóhoz vagy a vevőhöz és gondoskodnia kellene arról, hogy mindig kellő időben rendelkezésére álljon a szükséges feldolgozandó anyag. Mennyi időt és erőt takarítanak meg tehát a közvetítő kereskedelem segítségével, és megérdemli-e, hogy haszontalan fogyasztónak minősítsék. Az igazi kereskedő pedig, aki a nagyban való közvetítést foly-

tatja, aki az egyik országból a másikba, az egyik föld-részről a másikra viszi a természet és szorgalom termékeit, *valóságos jótévője az államnak*». Fejtegetéseiben olyasvalamiről is beszél, amit ma a *kartellekre* és a *gazdasági állami monopóliumokra* lehet vonatkoztatni. Azt hangoztatja: «Vannak visszaélések, amikor a kereskedők a fogyasztók rovására akarják megszabni az árakat. Ez ellen küzdeni kell, *de nem tilalmakkal és kizárásokkal, és különösen nem állami összevásárlásokkal és védett egyedáruságokkal*. Ilyen intézkedések rendszeresen még növelik a bajokat és új, még súlyosabb bajokat támasztanak. Csak a szabadverseny és a vásárlási jogegyenlőség tudja az árakat egyensúlyban tartani, így pedig a legegyszerűbb vándorzsido, aki összevásárolja a nyers terményeket a paraszttól és az ipar rendelkezésére bocsátja, igen hasznos tényező. A legegyszerűbb zsidó kereskedő nemcsak fogyasztó, hanem az államnak hasznos lakosa, nem merem mondani: polgára.»

Mendelssohn maga nem rajongott a kereskedői foglalkozásért, bár a fejtegetései nyomán kifejlődött vitában az egyik pamfletíró azt hangoztatja, reá célozva, hogy egy jó üzletben társnak lenni még mindig jövedelmezőbb, mint egyetemi tanárnak lenni. De viszont ő maga írja Herdernek 1780-ban: «Nekem is vannak gyermekeim, nevelnem kellene őket. Milyen pályára? Talán hogy Sachsen-Gothában minden átutazásnál fejük után vámot fizessenek, vagy pedig minden kis zsarnoknak elbeszéljék a történetet a három gyűrűről, amelyet nem lehet egymástól megkülönböztetni?» Más helyen azt mondja a fia neveltetésével kapcsolatban: «Mammon

szolgáját kell belőle faragnom, mert mint zsidó nem lehet más, csak orvos, kereskedő vagy koldus».

Egyik ellenfele a zsidó egyenjogúság ellen *bűnözési statisztikával* akart hadakozni. Erre a következőkép nyilatkozik Mendelssohn : «Michaelis úr nem ismer más bűnöket, mint a csalást és a szélhámosságot. De ha egy közösség bűnözéséről van szó, szerintem tekintetbe kell venni a gyilkosságot, rablást, hazaárulást, gyujtogatást is. De föltéve azt is, hogy bűnözés csak a tolvajlás, a csalás, az orgazdaság, akkor ezeket a bűnöket nem az egész közösséggel kell kapcsolatba hozni, hanem az egyes foglalkozási ágakkal. Össze kell tehát hasonlítani a zsidó kereskedők és ószeresek bűnözési számadatait a nemzsidó kereskedők és ószeresek számadataival. Biztos vagyok benne, hogy az összehasonlítás után egész más lesz az arány. Bátran rámutathatok arra, hogy ilyen kulcs szerint husznötször annyi tolvaj, orgazda van a német ószeresek között, mint a zsidók között. Tekintettel kell lenni arra is, hogy a zsidók ezt a foglalkozást szükségből, kénytelenségből folytatják, a többiek tábor-nagyok és miniszterek lehetnek és saját elhatározásukból lettek kalmárok és ószeresek». Egy barátjához, Gumperzhez írott levélben a következőképpen nyilatkozik erről a kérdésről : «Bizonyos emberi erények jobban vannak elterjedve a zsidóknál, mint a legtöbb kereszténynél. Így pl. rendkívül borzadályt érez a zsidó a gyilkosságtól. Nincs példa arra, hogy zsidó gyilkolt volna. Azt mondják : ez a zsidó gyávasága miatt van így. Nos : *ha gyávaságnak nevezhető az emberi élet megkímélése, akkor gyávaság az erény*».

Természetesnek kell találni, hogy ilyen kiváló, a nemzsidó társadalomban is közkedvelt emberhez a különféle német tartományok zsidói közbenjárásért fordultak. Mendelssohn nem szerette a fórumon való szereplést, nem volt az a «stadlon», az a zsidóság középkori állapotából természetszerűleg kitermelt közbenjáró típus, amelyről a zsidóüldözések évkönyvei többször beszélnek. De ennek ellenére mindenkor rendelkezésre állt testvéreinek és mindent megtett érdekükben. Eszközei fogyatékosak és gyengék voltak és az akkori idők viszonyai által korlátoltak. Amikor tehát például arról volt szó, hogy a középkori zsidó-eskü tekintetében új intézkedést tegyenek, az ezzel megbízott állami hivatalnok vele érintkezésbe lépett, természetes, hogy nem merte kérni a lehetetlent: a zsidó-eskü eltörlését, hanem megelégedett azzal, hogy bizonyos méltó formát ajánlott számára. Utólag egyesek szemrehányást tettek neki. De ez az utólagos kritika hasonlít ahhoz, amikor a Talmud egyes bölcsei csodálkoznak azon, hogy Rabbi Jochanan ben Zakkaj a rómaiak által ostromolt Jeruzsálemből kivitette magát és megjelenvén Vespasianus előtt, egy tanház felállítását kérte tőle, nem pedig azt, hogy egyszerűen hagyja abba a szent város ostromlását.

1772-ben Drezda városának tanácsa elhatározta, hogy kiutasítja a városból azt a zsidót, aki személyi adóját elmulasztja lefizetni. Öt évvel később már többszáz fizetésektelen zsidót fenyegetett a kiutasítás réme. Szorultságukban Mendelssohnhoz fordultak, aki-ről tudták, hogy v. Ferber kabinettanácsossal személyes kapcsolatba került. Erre 1777. november 19-én

a következő levelet intézte a kabinettanácsoshoz: «Legutolsó postával értesítettek engem, hogy testvéreim közül több százat ki akarnak utasítani Drezdából. Közöttük olyanok is vannak, akiket személyesen ismerek, akiknek derekasságáról meg vagyok győződve, akik elvesztették ugyan a vagyonukat és nem képesek a reájuk rótt terheket viselni, de nem saját hibájukból, nem pazarlásból és lustaságból, hanem szerencsétlen események következtében jutottak ennyire. Jóságos Atyánk, hová menjenek ezek a nyomorultak ártatlan asszonyaikkal és gyermekeikkel? *Hol találjanak oltalmat, ha az az ország, amelyben elvesztették a vagyonukat, kidobja őket?* A kiűzetés a zsidó számára a legsúlyosabb büntetés, mert nemcsak az országból, hanem az egész föld területéről való kiutasítást jelenti, hiszen az előítélet mindenhonnan, minden határról fegyveres erővel visszakergeti őt. És ez a legrettenetesebb büntetés jusson embereknek minden ok nélkül, csak azért, mert más elvekhez ragaszkodnak és szerencsétlenségük következtében elszegényedtek? Az izraelita ember legyen becsületos, holott rajta a szegénységet úgy büntetik, mint a becstelenséget?»

A drezdai közbenjárás eredménnyel járt.

Nagyon jellemző, amit a svájci zsidók érdekében írt Lavater zürichi diakónushoz, 1775-ben, öt évvel a vele folytatott vallási vitatkozás után (amiről még szó lesz). Svájcban, a szabadság országában, a zsidókat csak két faluban tűrték meg, Endingen és Lengnau községekben. Nyomorúságos tartózkodás volt ez, de 1775-ben még jobban meg akarták szűkíteni jogaikat és egész fáraói módra eltiltották őket a szaporodástól. Erre

az ő közbenjárását kérték. Ellenfeléhez, Lavaterhez fordult és levelében azt írja: «Legdrágább emberbarát, kérve kérem Önt, lépjen közbe tekintélyével, rábeszélőképességével a szorongatott emberek érdekében, hogy legalább régi jogaikat megtarthassák. Ilyen cselekedet méltó Önhöz és kiérdemli az ő hálájukat».

A következő eset szűkkörűsége mellett is nagyon jellemző arra a tiszteletre, amellyel Mendelssohnt körülvették. Egy Németországba került csehországi talmudtudóst és írot, Avigdor Lévit meggyanúsították valami szabálytalansággal. Lezárták, tíz hónapon keresztül nem is mondták meg neki, hogy mivel vádolják. Erre ő kicsempésztetett a börtönből egy levelet Mendelssohnhoz. A levél mesterkéltisége és cirádás stílusa a héber nyelv nagy mesterére vall, a levélben elpanaszolja szenvedéseit, hangoztatja igazságát, majd Jehuda Halévi «Kuzari» című filozófiai művének egyes homályos helyeire vonatkozólag kért tőle felvilágosítást. Mendelssohn dilemmában volt, de igen bölcsen oldotta meg a kérdést. Németül válaszolt és azt írja neki: Nem ismeri az ügyet, tudja, hogy az igazság igen nehezen derül ki. Mégis remélni kell a dolgok jobbrafordulását, annál is inkább, mert leveléből látja, hogy erős az Istenbe vetett bizalma. A levél végén pedig közli héberül az általa kért filozófiai kérdésekre a választ. A német levél természetesen a börtön felügyelő-hatóságának kezébe került. Amikor a híres Mendelssohn levelét olvasták, figyelmük a letartóztatott személyére terelődött. Elővették az ügyét s nemsokára kiderült, hogy a gyanúsított valóban ártatlan.

III.

A fentemlített «Kuzari» c. műnek alapeszméje az : a zsidóság nem elméleti vallás, nem szorul reá a bölcséleti elmélkedés igazolására, hanem történeti tényeken alapuló kinyilatkoztatás, amelynek hordozója, képviselője, de tanúja is az egész nép. Mivel a Tíz-ige elsejéhez Ábrahám Ibn Ezra kommentárja ezt a megjegyzést tartalmazza : Azt a kérdést intézte hozzám Rabbi Jehuda Halévi : miért hivatkozik a magát kinyilatkoztató Isten az Egyiptomból való kivonulásra és nem egyéb mozzanatokra, a világteremtésre stb. — joggal fel lehet tenni, hogy a «Kuzari» alapeszméjét ebben a megjegyzésben kell fellelnünk. Evvel a megjegyzéssel függ össze Mendelssohnnak a zsidó vallással kapcsolatban elfoglalt álláspontja. Azt írja ugyanis : «Az a hang, amely azon a nagy napon megszólalt a Szinaj-hegyén, nem ezt mondta : Én vagyok az egyetlen Isten, a feltétlenül szükséges, a mindenható lény, a mindentudó, aki az embert a túlvilági életben cselekedetei szerint jutalmazza és bünteti; ezek ugyanis örök igazságok és nem közvetlen kinyilatkoztatás útján, nem beszéd és szó útján jutottak tudomására a népnek, hanem ezeket az egész természet hirdeti és ebben mindenki olvashat és megértheti belőle az örök igazságot». Mendelssohnnak filozófiai elgondolása szerint *a vallás alapigazságai a racionalisztikus gondolkodás által felismerhetők, ilyen irányban nincs szükség kinyilatkoztatásra*. Ebben a tekintetben továbbmegy, mint mestere Locke, aki azt hangoztatta, hogy kinyilatkoztatásra szükség van, de a kinyilatkoztatást is ugyanaz az Isten adta, aki értelmet és észet

adott az embernek ; de az ő felfogása szerint az erkölcsi eszmék szempontjából nincs szükség a kinyilatkoztatásra és a zsidóság kinyilatkoztatása csak a szertartási törvényekre vonatkozik. A zsidó vallás *univerzaliz-musa* tehát abban van, hogy a vallási igazságok nem kinyilatkoztatás útján jutottak a zsidóság tudomására, ebből pedig következik a zsidó vallás észszerűsége és a benne uralkodó gondolatszabadság. A közvetlen kinyilatkoztatás tartalma kizárólag a zsidóságot kötelezi, és a nemzsidó világra nem is vonatkozik. Ez az ő filozófiájából sarjadzó vallási meggyőződése adta neki azt az erőt, komolyságot, melegséget és előkelőséget, amellyel síkraszállt akkor is, amikor nem a zsidó közösség jogáról, nem is egyes zsidó emberek igazságáról volt szó, hanem a zsidóság vallásának értékéről és becsületéről. 1769-ben történt, hogy Lavater, zürichi diakonus, megjelentetett egy franciából németre fordított és a keresztény vallás igazságáról szóló iratot. El-látta nyílt levéllel, amelyben a nyilvánosság előtt felszólítja Németország akkor legtiszteltebb zsidó férfiát, hogy az iratban foglaltak ügyében nyilatkozzék a nyilvánosság előtt, fejtse ki nézetét és vagy cáfolja meg a könyv érveit, vagy pedig, ha ezt nem akarja, vagy nem tudná, térjen át a keresztény vallásra. Lavater exaltált egyéniség volt, fanatikusa vallása misztikumának, de egyszersmind tisztelője Mendelssohn működésének. Ha mégis ilyen kellemetlen helyzetbe juttatta, ez csak annak tulajdonítható, hogy Mendelssohnról olyan véleménye volt, mint az ő korában sok zsidónak és kereszténynek. Azt hitte, hogy egy zsidó ember, aki Locke-ot és Leibnizet tanulmányozza, keresztény írókkal, tudó-

sokkal érintkezik, koncertekre jár, Jézusról tisztelettel beszél, — ilyen zsidó nem állhat messze a kereszténységtől. Hiszen az is közismert, hogy amikor D'Argent márkí Nagy Frigyesnek jóindulatába ajánlja Mendelssohn egy folyamodványát, azt írja reá: «Egy filozófus, aki rossz katolikus (értsd: a márkí), könyörög egy filozófushoz, aki rossz protestáns (II. Frigyes), hogy egy filozófusnak, aki rossz zsidó (Mendelssohn) adjon polgárjogot. (Valójában a dolog nem úgy van. Mendelssohn magánéletében is a zsidó vallási hagyományok szerint élt, bárha talán nem felel meg teljesen az akkori kor ortodoxiájának. Amint maga mondja: örül minden vallási szokásnak, amely nem vezet türelmetlenséghez és embergyűlölethez).

Éppen filozófiai beállítottságánál fogva kényes helyzetben érezte magát Lavater felszólítása által. Kénytelen volt a nyilvánosság előtt megadni a választ, pedig nem volt harcias és vitázó természet. Nem annyira a zsidó, mint inkább a keresztény közvélemény várta a Phaedon szerzőjéhez méltó replikát. Amikor az akkori előírás szerint a berlini egyházi konzisztóriumnál érdeklődött aziránt, hogy kell-e neki azt az iratot, amelyet ebben az ügyben kiadni szándékozik, előzőleg cenzurára bemutatnia, az egyházi hatóság kijelentette, hogy biztosak «Mendelssohn Mózes úr bölcsességében és megfontoltságában és bíznak abban, hogy semmi olyasmit nem fog a nyilvánosság elé bocsátani, ami visszatetszést keltene». 1770-ben meg is jelent Lavaterhez intézett válasza, amely óvatos, bölcs, de a mellett az igazságot el nem homályosítja. Főleg azt hangoztatja, hogy a kérdés egyáltalában nem alkalmas vitatkozásra, mert itt

a lélek belső dolgairól van szó. Egyik gyönyörű kijelentése: «Én vallásomnak az igazságáról meg vagyok győződve, oly szilárdan, amint Ön a magáéről és itt tanúságot teszek az igazság istene előtt, az én Teremtőm és Gondviselőm, az Ön Teremtője és Gondviselője előtt, akinek nevében Ön hozzám fordult, hogy én hűségesen megmaradok az én alapelveim mellett, hacsak az én lelkem nem vesz fel más természetet». Kifejti továbbá, hogy hacsak közömbös is volna vallása iránt, akkor tudná, hogy «mit tanácsol az okosság, ha a lelkiismeret hallgat». «Mi tarthatna vissza engem? Testvéreimtől való félelem? Áz ő világi hatalmuk sokkal kisebb, mintsem rettegni kellene tőlük. Vagy pedig mi volna ez? Makacskodás? Lustaság? Megszokott fogalmakon való csüggés? Életemnek legnagyobb részét a kutatásnak szenteltem, nem lehet rólam feltenni, hogy kutatásaim eredményeit alárendelném ilyen gyengeségeknek».

Mivel Lavater arról is beszélt, hogy az igazság számára meg kell téríteni az embert, Mendelssohnak könnyű bebizonyítani, hogy a zsidóság szempontjából ez a kötelezettség nem áll fenn. Úgy állítja be a zsidóságot a külvilággal szemben, mint amikor a templomban az előimádkozó ünnepélyesen kézbeveszi a Tóra tekercsét, szétgöngyölíti egy kissé és a gyülekezet felé fordulva hangoztatja: «Íme, ez a Tóra, amelyet Mózes adott Izrael fiainak». Mendelssohn értelmében: csak Izrael fiainak. Hangsúlyozza: «Vallásom alapelvei szerint senkit sem kell megtérítenem, aki nem az én törvényem szerint született. Valamennyi mesterünk azt tanítja, hogy ki nyilatkoztatott vallásunk, a benne foglalt írott és szóbeli törvények csakis reánk vonat-

koznak. «A Tóra, amelyet Mózes adott nekünk», csak «Jákob közösségének osztályrésze.» *A föld összes népeinek csak a természetnek és a Tóraadás előtt élt patriarkáknak erkölcsi törvényeit kell megtartaniok. Ha ők a természet és az értelem törvényei szerint rendezik be életüket, az örök üdvösségnek gyermekeivé lesznek.»*

Arra vonatkozólag pedig, hogy a zsidóság univerzaliztikus, hogy az emberi testvériséget hirdeti, sokszor hivatkozik Bölcs Salamon szentélyavatási könyörgésére, amely Istentől a messze földről jött idegen imájának meghallgatását is kéri. Mivel egyesek az Olénu-imát keresztényellenes cézzattal vádolták, többször hangsúlyozza a benne megnyilatkozó egyetemes humanisztikus vonást, amely szerint az emberiség jövője ezt a képet mutatja: «Eltávolítod a bálványokat a földről és a hamis istenek kiirtatnak, berendezed a világot a Mindenható uralma szerint, minden halandó hirdetni fogja nevedet, feléd irányulnak a föld összes gonoszai, hadd ismerjék meg, hadd tudják meg a föld összes lakói, hogy előtted meghajlik minden térd, esküszik minden nyelv . . . Magunkra vállaljuk a Te uralmad igáját és Te uralkodni fogsz felettünk mindenkor». Hivatkozik mint időszerű könyörgésre Ros Hasána és Jom Kippur ünnepeken mondott imánknak ama részletére: «Terjeszd ki, óh Isten, félelmedet összes teremtményeidre . . ., boruljanak le előtted összes teremtményeid, egy szövetséget alkossanak s teljesítsék akaratodat . . ., a jogtalanság elnémuljon, minden gonoszság szálljon el, mint a füst. Ha eltávolítod a fennhéjázás uralmát és Te egyedül fogsz uralkodni».

Lavaternek adott válasza körül egész nagy irodalom keletkezett, irodalmi barátai nem mertek nyíltan

melléje állni politikai okokból és természetesen névtelenül írták cikkeiket. A Pro Memoria irat szerzője például ezt üzeni a térítő keresztény papoknak: «A keresztények között igen sok embert fogtok találni, akik rászorulnak a ti tanítástokra, először ezeket dolgozzátok meg és azután járjátok be a többi országokat, írjatok, buzdítsatok, de ne gyalázkodjatok, hanem győzzétek meg az új tagokat». Korának egyik ismert írója, a misztikus Hamann azt írja egyik levelében: «Előre lehetett látni, hogy olyan férfiút, akinek rendelkezésre állanak Mózes és a próféták, nem lehet olyan könnyen legyűrni.»

Nagyon jellemző ebben a tekintetben az akkori braunschweigi herceg-trónörökössel folytatott levelezése. Ő azt kérdezte Mendelssohntól, hogy az Ótestamentum híve miért ne lehessen az Újtestamentumnak is híve, holott az Ótestamentum is sok helyütt céloz a kereszténységre. Erre vonatkozólag azt írja a hercegnek tiszteletreméltó őszinteséggel és bátorsággal: «Az új- és az ótestamentumi könyvek között a különbség abban van, hogy az *előbbieket filozófiai meggyőződésemmel egyeznek, vagy legalább nem ellenkeznek vele*, az utóbbiak azonban oly hitet kívánnak, amelyet nem oszthatok.» Az Ótestamentumban előforduló úgynevezett christológiai részekről pedig ezt írja: «A teológusok magyarázatai ezekhez a helyekhez nyilvánvalóan hamisaknak és önkényeseknek látszanak nekem. Elégtételemül szolgál, hogy az újabb szentírás-magyarázók, akik a bibliát ízléssel és világbölcseséggel tanulmányozzák, elvetettek már egynéhány, eddig bizonyító erejűnek vélt szentírási helyet».

Mint «Jerusalem» című művében kifejti, az állam és az egyház elválasztásában találja a filozófiai igazságnak megfelelő társadalmat, ahol vallásszabadság és humanizmus fog uralkodni. Azt természetesen előre nem láthatta, hogy elhúnyta után 150 évvel a humanizmus filozófiájának azért kell majd harcolnia, hogy az állam és a faji regiszter ne legyenek azonos fogalmak.

*

Amit Mendelssohn a zsidó közösség és a vallás védelmében írt és tett, nem avult el, hanem még most is igaz; nemcsak szubjektíve, hanem tárgyilagosan nézve is az. Amit ebben az ügyben megírt, az mintegy megjelenteti előttünk azt a legendát, amely szerint a régi nagy mesterek saját vérüket keverték a mészbe, amellyel műremekeiket építették. Érvelése most is szól hozzánk, mert az igazságért vívott küzdelem még most is tart. Dániel könyve (12 f. 3) összehasonlítja a közösség ügyeinek irányítóit a sötét éjszakában ragyogó csillagokkal. Mendelssohn egyénisége, nemes lénye, tisztaszándékú törekvése, önzetlensége, puritánsága, az emberiséget és a zsidóságot egyaránt magábanfogaló szeretete a mostani sötét éjszakában csillagként ragyog fölöttünk. Elhúnytának százötvenéves fordulója hirdeti: Mendelssohnak igaza van, — a zsidóság ügye: az emberiség ügye; tovább kell harcolnunk a mi igazságunkért, amely egyszersmind az emberiség igazsága, a küzdelem vége és tartama beláthatatlan, de maga a küzdelem nem céltalan, mert «nem alszik és nem szunyadozik Izrael Őre».

DR. RICHTMANN MÓZES.

KONFUCIUSTÓL NEHEMIÁSIG

Felolvastatott az IMIT 1935. dec. 25-i ülésén.

Ha a nem-szakember különböző szakmák munkásságának szintézisével és népszerűsítésével foglalkozik, különös meglepetések érhetik. Őszintén és minden nagyképűség nélkül kell bevallanom, hogy annakidején, midőn «Ázsia lelke» című munkámat írtam, engem is értek ilyen meglepetések. Mondhatom, hogy a könyv írása, illetve a forrásművek tanulmányozása közben lépten-nyomon akádtak olyan problémák, amelyek néha jobban csábítottak a maguk mellékvágányára, mint maga a kitűzött cél: az ázsiai kultúra történetének népszerű egybefoglalása.

A felmerült kérdések között a legkülönösebbre ma is hiába keresem a választ. S ha mégis van bátorságom az Önök színe elé jönni ezzel a kis tanulmánnyal, ezt csak azért teszem, mert azt hiszem, hogy a probléma mindenkit érdekelhet, meg aztán szívesen nyujtok át egy kis fejtörést másoknak is: törje más is a fejét a megoldhatatlan kérdésen.

Miről van tehát szó? Egyszerűen arról a tényről, hogy az időszámításunk előtti VI. század közepétől az V. század végéig, Kínától Görögorszáig, véges-végig teljesen felfordult a világ szellemi életének képe, s a logikus gondolkodás felébredése oly hihetetlenül egységes módon és egyidejűleg ment végbe, hogy ahhoz foghatót a világtörténelemben nem igen találhatunk.

Az «Ázsia lelké»-ben idéztem annak idején a jeles amerikai szinológusnak, Kenneth Scott Latourette

professzornak néhány szavát. Úgy hiszem, újból helyén való, hogy ezt a kitűnő tudóst idézzem. Latourette professzor ugyanis a következőket mondja: «A filozófia úgylátszik a Kr. e. VI. században lép fel. Kétségtelen, hogy ekkor és az ezt követő századokban lett naggyá. Hogy miért jött létre éppen ez időben, az kérdéses. De a korszak nagyjából egybeesik a görög filozófia kezdetével, a héber szellem egyik legtermékenyebb korával, a buddhizmus, a dzsainizmus fellépésével és Zoroaster tanának vagy a keletkezésével, vagy legalább is terjedésével. Hogy véletlen egyidejűségről van-e itt szó, vagy annál többről, azt legalább is eddig nem tudjuk».

Latourette professzornak ezeket a nagyon okos megállapításait az ő kínai kultúrtörténetében olvassuk. De ugyanúgy olvashatnánk ilyen, vagy hasonló megállapításokat a dolog természeténél fogva más népekről szóló munkákban is. Kézenfekvő feladat ennek a csodálatos egyidejűségnek okát keresni, de mielőtt ebbe a nagy fába vágnók fejszénket, próbáljuk meg összehasonlítani, rendszerbe hozni, főképpen az egyes kultúrák multjából levezetni ezt a jelenséget.

Semmiből csak az Úr Isten teremtette a világot. A filozófia születése — s itt elsősorban az ázsiai filozófiára gondolok — közös ősi adottságok következménye. Azokat a kultuszokat, azokat az ösztönös félelmeket, amelyek a Biblia által bálványimádásnak nevezett jelenségeket kiváltották, a világ minden részéből ismerjük. Amidőn a Szinaj-hegy lábánál a nép őrzöngve táncolta körül az aranyborjút, ill. bikát, ugyanakkor a messze Indiában szentnek számított Siva isten állata,

a bika, s annak számít ma is. Kína hagyományai bikafejjel ábrázolják a Pan-Ku nevű ősembert, a látható világ kiformalóját, és Perzsia népe a fény hirnökével, Mitrával hozza összefüggésbe a bika-kultuszt. A bibliai történet a paradicsombeli tiltott-fáról beszél. Az életfát mint díszítő motívumot a mai napig is ott találjuk, a legősibb idők óta, minden keleti nép művészetében. A rézkígyó imádatának különös története, amelyet a Bibliából ismerünk, nagyon világosan mutat a szemita ősvallás egykori szimbolumaira : de mit szóljunk ahhoz, hogy egyes kínai szekták ma is még szinte imádatban részesítenek eleven kígyókat, s mit ahhoz, hogy Indiában és még inkább Hátsó-Indiában a legrégebb idők óta szent a Nágá, a kobrakígyó?

A nagyhírű japán kultúrtörténész, Kakuzo Okakura, mutatott rá elsőnek Ázsia egységes voltára. Nyomaiban sokan igyekeztünk ezt a témakört kiaknázni. Minden lépten-nyomon találkozunk bizonyítékokkal, de teljesen egységes képet adni, a jelenségeket egységesen megokolni, még senkinek sem sikerült. De ha azt látjuk, hogy már a legősibb időkben ilyen, alig megmagyarázható összefüggések mutatkoznak a különböző ázsiai népek lelkiéletében, akkor talán már kevésbbé meglepő, vagy mondjuk kevésbbé megdöbbenő az az egybehangzás, amelyet a VI. és V. század fordulójának gondolkodói között tapasztalunk. Voltaképpen mind-egyiküknek voltak előfutárai. Az előfutárok egyazon ázsiai őstalajból fakadtak s ebből a szempontból azután teljesen mindegy, vajjon az volt-e a törekvésük, hogy az ősi mítoszt az etika szűrőjén szublimálják, mint azt pl. a perzsa Zarathustra tette, vagy a kínai Lao-Tze,

vagy pedig egyenesen a mítosz ellen fordultak-e, mint a zsidó próféták. Mert ha a szellem forradalmának előfutáiról beszélünk, elsősorban a VIII. és VII. század prófétáit, az Egyisten-hit nagy harcosait kell említenünk. De előfutár a távol Keleten is volt. Nem sokat tudunk Li-Tannak életéről, csak annyit, hogy tanítványai Lao-Tzenek, öreg mesternek nevezték, s egy hagyomány arról beszél, hogy az aggastyánt egykor meglátogatta a fiatal Konfucius. A kínai hagyomány elmondja, hogy Lao-Tze egy bivaly hátán ülve lovagolt ki hazájából s az életből s könyvét eltűnése előtt búcsúképpen átadta a nyugati határ őrének. Ez valamikor a VI. század második felében történt volna. De a titokzatos könyv, a Tao-Te-King, fennmaradt s benne már ilyeneket olvasunk :

«Van egy Valami, Valami titokzatos
Még nem volt ég, se föld, s ez létezett.
Csendben volt, egyedül volt.
Egyedül áll és változatlan.
Kört ír le s mégis változatlan.
Nevezhetném Világ-anyjának
De nem tudom nevét.
Talán mondhatnám Lét vagy Értelem,
Vagy nagynehezen Nagy-nak mondhatom.
Nagy : mindig mozgásban lévő
Örök mozgás az, végtelenség
S a végtelen magában visszatér».

Ez már nem mítosz. Itt már nincsenek démonok és bálványok sötét félelmei. Az öreg bölcs titokzatos könyvének tán nem értjük meg minden sorát mai fejjel, de úgy hisszük, hogy az ő ködös monoteizmusa már magában foglalja a valóság kézzelfogható dolgain túl

a transzcendens igazság egy szikráját is. De Lao-Tze elfordul az emberiségtől. Neki nem kell állam és nem kell közösség: a bölcs szerinte visszavonul a pusztába, vagy nem is a pusztába: a természetbe. Abba a természetbe, amellyel egy az ember. A boldogság szerinte nem tettekben kerül megvalósulásra, hanem a befelé forduló lélek szemlélődéseiben. Ebben a korban zsidó lelki rokona nincs az öreg mesternek. A próféták sohasem voltak aszociális lények s igazságukat mindenkor a társadalom számára hirdették. De Indiában tagadhatatlanul rokon elgondolások jutottak ezidőben szóhoz. A dzsainizmus alapítójának, Vardhamánának elgondolásai szintén nem a közösség, hanem az egyén körül forogtak. S mégis, a filozófia ébredésének klasszikus korában, Kínában éppúgy mint Indiában, egybefonódik az elvont etika a szociális követelményekkel s a keletkező rendszerek itt-ott megdöbbentő hasonlóságot mutatnak a zsidó kortársaknak, Ezékielnek s a babiloni fogságbeli második Ezsajasznak. méginkább azonban a későbbi nemzedék politikus törvénytudóinak, Ezrának és Nehemiásnak egyes elgondolásaival.

Konfuciuszal kezdem. 552-ben született, tehát harmincnégyévvvel Jeruzsálem pusztulása után. 479-ben halt meg, tehát huszonegy évvel Ezra jeruzsálemi küldetése előtt. Kína az ő korában felbomlóban volt, akárcsak ma. Az országocskák fejedelmei egymás ellen harcoltak, minden magasabb cél nélkül, csak hatalmuk gyarapítására gondolva. Vándor filozófusok járják az országot: mindegyik a saját világmegváltó receptjét ajánlgatja a fejedelmeknek. Konfucius is vándorfilozófus volt. Életének egy rövid szakában sikerült ugyan neki

állami alkalmaztatást nyerni s mint Lu állam közmunkaügyi minisztere, a hagyomány szerint, nagyot és szépet alkotott. Szigorú felfogására jellemző, hogy munkakörét azért hagyta el, mert uralkodója inkább törődött szórakozásaival, mint kötelességével. Ezután évekig járta Kínát, később újból megtelepedett szűkebb hazájában, s ott öreg korában összegyűjtötte és összeállította az ősi történe-tről s a régi bölcsészetről ránk maradt könyveket. Ne felejtsük el, hogy a kínai bölcsesség nem egy egyszeri isteni kinyilatkoztatás, hanem évszázadok fáradságos emberi bölcsesége, emberi gondolkodása útján jött létre: ha ezt az alapvető különbséget szem előtt tartjuk, talán már itt is láthatunk hasonlóságot két nagy ember között. Az egyik, Konfucius, mint mondtuk, könyvbe gyűjti, a *Versek könyvébe* Kína költészetét, az *Okmányok könyvébe* Kína történelmét, s jegyzetekkel és magyarázatokkal látja el a *Változások könyvét*, ezt a titokzatos munkát, amely a világ jelenségeinek okait és mibenlétét kutatja. A másik, Ezra, kiment a feledésből mindazokat a hagyományokat, mindazokat a szentkönyveket, amelyek a szinajhegyi kinyilatkoztatás történetéről s a zsidó hagyományokról fennmaradtak, s felmutatja népének végső s kész írásformájában a kinyilatkoztatott igazságok és megszentelt hagyományok összefoglalását, a Tórá-t. A hasonlatosság meglepő. A különbségek jellemzők. Konfuciusnak nem akad segítőtársa, aki praktikus valósággá alakította volna át a bölcs célkitűzéseket. Ezra mellé odaszegődött Nehemiás, a politikus. Konfucius azért hagyta ott Lu hercegének udvarát, mert erkölcsi szempontjai nem tűrhették az ottani állapotokat. Nehemiást

nem zavarják Artaxerxes perzsa király udvarának valószínűleg szintén nem nagyon puritán erkölcei. Ő nem azért hagyta ott az udvart, mert a király nem tetszett neki, hanem Istenét és népét szolgálva, állami küldetésben ment hivatása teljesítésére. A mai napig sem igen jelent meg érdekesebb és élvezetesebb munka a memoár-irodalom felburjánzó piacán, mint Nehemiás perzsa királyi pohárnokmesternek, minden memoár-író ősének, izgatóan érdekes és színes könyve. Konfuciusnak bizony nem adta meg a sors, hogy ilyen érdekes élményekben, az államalkotás és államszervezés munkájának nagy élményében legyen része. Memoárjait sem ő maga írta meg: tanítványaira hárult a *Beszélgetések* könyvének, a *Lun-Jü*-nek összeállítása. De az az ember, akit ezekből a töredékes beszélgetésekből, valamint többi munkáiból is megismerünk, nem rosszabb mint államférfi s nem alsóbbrendű mint filozófus a szentföldi kortársaknál. Megmondotta ő is, hogy az ember szereteten alapul az emberiség üdve. A *Beszélgetések* könyvéből idézem a «Szeresd felebarátodat mint tenmagadat» örök elvének kínai mását:

«Csung-Kung megkérdezte a mestert, mi a tökéletes erény. S a mester így szólt: ne tedd mással azt, amit nem kívánsz, hogy veled tegyenek».

Egy másik idézet a *Beszélgetések* könyvéből:

«Tsze-Kung ezt kérdezte: Van-e olyan szó, amely egymagában irányadó lehet az élet minden körülménye között a magatartásunkra? S a mester így felelt: Vajjon nem a kölcsönösség volna ez a szó?»

Az igazságosság mózesi elvét, a szemet-szemért, fogat fogért gondolatát ugyancsak megtaláljuk:

«Mit szólsz ahhoz az elvhez, hogy a rosszat jóval fizessük meg? S a mester így válaszolt: Vajjon akkor mivel fizessem vissza a jót? Rosszat igazsággal, jót jóval fizessünk meg».

Egy nagy különbség van Konfucius és a zsidó törvény újjáalkotói között. Maga a törvény szó már magában is foglalja ezt a különbséget. Konfucius ugyanis nem hitt a törvényekben. Az ő felfogása az volt, hogy az uralkodónak jó példával kell előljárnia s az alattvalók követik a példát.

«A mester így szólott: ahol rendeletekkel és büntetésekkel uralkodnak, ott a nép nem követi a parancsokat és elveszíti lelkiismeretét. Ahol a személyiség ereje a példaadó, ahol az erkölcs hatalma uralkodik, ott lelkiismeretes a nép és megigazul».

A megigazulás fogalma Konfucius tanainak veleje. De itt nem szabad csak belső, tisztán erkölcsi folyamatra gondolni; amit Konfucius megigazulásnak, helyreigazításnak nevez, az valóban valami teljesen egyedülálló az emberi szellem történetében. Amidőn megkérdezték, mit tart a legfontosabbnak a világon, azt mondotta: a nevek helyreigazítását. Ma úgy mondanók: «a fogalmak tisztázását». Ha a zsidó prófétáknál a szerencsétlenségek és a bajok az isteni törvény meg nem tartásából s az isteni erkölcs megbántásából erednek, Konfucius, aki mögött nem áll a kinyilatkoztatás örök ténye, csak annak emberi visszfénye, úgy érzi, hogy a fogalmak összezavarása minden baj okozója. Azt hiszem, ha egy kicsit gondolkozunk, nincs is olyan távol egymástól ez a két felfogás. Vajjon nem nevezhetjük-e a Tízparancsolatot bizonyos alapvető erkölcsi fogalmak végső,

végleges és teljes tisztázásának? S vajjon Konfucius tisztázott fogalmai nem jelentik-e sok mindenben a legmagasabb erkölcsi törvények megsejtését, ellentétben azokkal az idő és tér által határolt emberi törvényekkel, amelyekkel a zsidóság filozófiája is mindenkor szembehelyezte az örök igazságokat.

Konfuciusnak, a világ legjózanabb és legpraktikusabb filozófusának elgondolásait nem valósították meg még hosszú évszázadokig. A mester halála utáni vad és véres századokban előfordult még az is, hogy híveit kegyetlenül üldözték; az idős. előtti III. században máglyán pusztultak el művei, Shi-Hoang-Ti császár rendeletére. De a máglyából is feltámadott a bölcsesség és 2000 éven át vezette a középső birodalom népét, mint ahogy a zsidóság szent könyveit sem sikerült üldözésekkel eltüntetni a világból. De vajjon mi lett a sorsuk azoknak a tanításoknak, amelyeket Konfuciuszal, Ézsajással egyidőben, Ezra előtt egy-két nemzedékkel, India tanítója hirdetett?

Sziddharta Gautáma, akit hívei a «megvilágosodott»-nak, Buddhának neveznek, szintén egészen ősi elgondolásokból építette fel tanítását. De míg Konfucius a legmerevebben elzárkózott az elől, hogy az emberi lélek mibenlétéről, vagy a túlvilágról csak egy szót is szóljon, s míg Izrael prófétái is csak célzásokkal, szinte félve és nem is mindenkor teljesen egybehangzóan beszélnek a végső kérdésekről, addig Buddha egyenesen ezeket kívánja megfejteni. A szenvedés a Bibliában a megszegett erkölcsi törvény büntetése, vagy, mint Jónánál, próbatétel. Konfuciusnál, mint látjuk, a fogalomzavar egyszerű folyománya. Buddhánál a szenvedés

maga az élet. Pessimizmus azonban mégsem oly sötét, mint azt európai magyarázó vagy inkább félremagyarázó közlők közül egyesek — s itt elsősorban Schopenhauerre gondolok — azt beállítják. A szenvedéstől való szabadulás Buddhánál szoros összefüggésben van az ok és okozat láncolatával. Ósrégi indiai hagyomány a Karma tana, amely minden tettnek következményeit a végtelenségig menően követi időn és téren keresztül. A szenvedés forrása az élet vágya. Ezt a vágyat, ezt a szomjat kell leküzdeni s a fizikai életjelenségek szövevényét annak kell látni, ami: játékos illúzió. Aki leküzdi a szomjat, aki túllép a látható világ alkotta vágyakon és érzelmeiken, az leküzdötte az ok és okozat láncolatával meghatározott sorsát! Mert ok és okozat nincsenek az egyénhez, az egyén életéhez kötve. Az egyéni életen túl működnek tovább az elmúlt tettek, az elhangzott szavak és az elgondolt gondolatok következményei s szétgyűrűző rezgéseik megbolygatják, meghullámoztatják a lét tengertükrét. Egyén nincs. Minden pillanatban más vagyok már, mint az előzőben: illúzió a pontoknak az a folytonossága, amit én-nek nevezünk. Illúzió a test, illúzió a lélek s így teljes félreértése a buddhizmusnak, ha valamely egyén ujjászületéséről beszélünk. A lélekvándorlás buddhista tana nem azt tanítja, hogy a lélek, amely mint egység nem is létezik, új testet ölt; hanem azt, hogy minden elmúlt élet tettei következményeket, tehát sorsszerűleg hozzájuk kötött életeket váltanak ki.

Buddha, aki 563—482-ig élt, tehát 24 évvel Ezra küldetése előtt halt meg, egy érdekes külsőségben hasonlított a zsidó törvényújítóhoz. Valamennyien

tudjuk, hogy a ritusoknak, a külsőségeknek a zsidóságban oly lényegessé válását Ezra és Nehemiás idejétől számíthatjuk. Buddha nem államot alapított, nem népet épített fel, csak egy szerzetesrendet. De azok a szabályok, amelyeket rendje számára felállított, sokban egész kísértetiesen emlékeztetnek egyes zsidó rituális fogalmakra, még akkor is, ha azoktól eltérnek, pusztán azért, hogy hogyan vegyülnek össze tiszta külsőségek teljesen másnemű, *mert lelki* adottságokkal.

Étkezési szabályai vannak a buddhizmusnak, amelyek csak annyiban térnek el a zsidó étkezési szabályoktól, hogy a hús élvezetét nemcsak bizonyos szűk körre szorítják, mint a zsidó ritus, hanem teljesen megtiltják. A tisztálkodásról, a ruházkodásról és sok minden egyéb-ről rendelkezik Buddha tanítása, csak egyről nem: az Isten tiszteletéről. Istenről még Konfucius is többet tudott, mint Buddha. Konfucius monoteista volt: tisztelte Shang-Ti-t az ég urát. Buddha, nem tudjuk kényelemből-e vagy nemtörődömségből, vagy mert nem tartotta fontosnak a kérdést, elismerte India isteneinek létét, csak a hatalmukat tartotta igen korlátozottnak. Szerinte a tökéletességre jutott derűs, vágytalan ember, szóval a Buddha, több minden isteneknél, mert ezek is alá vannak vetve az örök törvénynek. S így bármily szelid, bármily vigasztaló és bármily szép India mesterének élete s a nyolcszoros útról — a helyes hit, helyes elhatározás, helyes beszéd, helyes cselekedet, helyes élet, helyes törekvés, helyes gondolat és helyes elmélkedés útjáról — való tanítása: Istenről való fogalmainkat semmivel sem tudta bővíteni.

Három kultúrkör egy évszázad leforgása alatt ébredt

a beteljesedés útjára és nem tudjuk, mi lehetett ennek az egyidejűségnek az oka. Beszélhetnénk a negyedikről: Perzsiáról és Zarathustra tanításairól, de ezen a területen még vendégnek is csak ritka vendég vagyok, s nem áll módomban a kínálkozó párhuzamokat megvonni, annál inkább nem, mert könnyen tévedhetnék a modern bibliakutatásnak számomra meglehetősen ismeretlen és hozzáférhetetlen útvesztőibe. De beszélhetnék az ötödik kultúrkörről is. Pythagoras ugyanebben a korban élt s a görög filozófia ekkor indult diadalútjára. De az egyidejűség magyarázatát nem tudom adni. Állapítsuk meg: voltak közös, ázsiai ősforrások, amelyek utóhatásaikban sokhelyütt ma is még eleve- nek. Voltak történelemelőtti időkben is már vándor- lások és népkeveredések, amelyeknek nyomait ásatások igazolják. Voltak a történelmi időkben oly vándorlások is, amelyek egyenesen valamely szellemi produktum- nak, valamely gondolatkörnek a terjeszkedésével, vagy átalakulásával jártak. De határozottan tudjuk, hogy a VI. század folyamán ilyen népmozgalmakról nem lehetett szó. Pythagorast perzsákkal, egyiptomiak- kal, esetleg még Indiával is lehet valahogy összefüggésbe hozni. Arra azonban nincs magyarázat, hogyan vált az emberszeretet zsidó tana a kölcsönösség aranyzabá- lyává Konfucius ajkán. Nincs magyarázat. Vissza kell térnünk Lao-Tzehöz, az öreg bölcshöz, aki az embert a természet egy részének, egy porszemének látja. A ter- mészetnek része az egyén, de részei a nagyobb közössé- gek is, népek, fajták, tömegek, térben és időben. S így más magyarázat a filozófia születésének egyidejűségére, az eredmények egybehangzására vagy egymás kiegészítő

voltára nincs, mint hogy bizonyos gondolatok fellépése bizonyos időben természetadta szükségesség és így éppoly kozmikus jelenség, mint a csillagok járása, a fű növése, vagy a hó esése. Más magyarázat nincs, eddig legalább nem sikerült mást találnunk. Aki nem hiszi a Gondviselést, az valóban teljesen tanácstalanul kell, hogy álljon ez előtt a történelmi tény előtt; aki pedig hiszi, annak ez sem csoda.

Előadásom elején azt ígértem Önöknek, hogy megmutatom az egyik mellékvágányt, amelyre rá akartam siklani könyvem megírásakor. Meg kell vallanom, örülök, hogy nem tettem, hogy megmaradtam akkor a főkérdésnél, hiszen világos, hogy a ma felvetett problémára ma sem tudtam választ adni. De ha sikerült csak egy percre is felkelteni Önökben azt az áhítatot, amelyet Ázsia egységének grandiózus tudata s a kozmikus történelemek szükségszerűségének felismerése kell hogy keltsen mindenkiben, akkor talán válasz nélkül maradt kérdéssel is elértem célomat.

DR. HATVANY BERTALAN.

GYURIKÁM . . . LILIKÉM . . .

Most, hogy fogynak már az évek,
 a két szemem el-elréved;
 sokat mutatott az élet,
 megjártam az iskolát . . .
 Gyurikám, Lilikém,
 most hozzátok szólok én!

Még javában álmodoztok,
kúszált szálakat bogoztok ;
áldozatot még nem hoztok
senkiért és semmiért . . .

Gyurikám, Lilikém
halljátok : ki voltam én!

Akárcsak ti, olyan gyermek,
kit simogatnak és vernek ;
kire lesnek a mély vermek,
mikben magára marad . . .

Gyurikám, Lilikém,
ma is magam élek én . . .

Forgok úgy, mint a motolla,
emberek között loholva ;
megtépázva szárnyam tolla,
magasra nem szállhatok . . .

Gyurikám, Lilikém,
itt járok a föld színén . . .

Csak itt, ahol ti tipegtek,
itt prédikálok tinektek,
tudom, néha kinevettek —
mégis ti vagytok nekem
Gyurikám, Lilikém,
minden a föld kerekén . . .

Ha azt mondják majd : apátok
semmit sem hagyott reátok,
csak a súlyos zsidó átok,
az marad a tietek :
Lilikém, Gyurikám,
ne haragudjatok rám . . .

Lám, hisz én se haragudtam,
 az apámnak hinni tudtam,
 az Istenhez eljutottam,
 odajuttok majd ti is ...
 Lilikém, Gyurikám,
 minden más elmúlik ám ...

SOMLYÓ ZOLTÁN.

KRUSPÉR-UTCA 7...

Tizennégy éve itt lakom,
 Udvarra néz az ablakom,
 A tűzfal a Dunára néz,
 két szoba-konyha az egész ...
 Ez Kruspér-utca hét.

Lefoglalt barna bútorok,
 Az életem itt kujtorog,
 Könyv-rengeteg, rajt zöld huzat,
 Köztük én írtam vagy huszat ...
 Ez Kruspér-utca hét.

Emlémem itt már annyi van ...
 Itt született meg a fiam ;
 itt feküdtem betegen én
 s mindig szegény voltam, szegény ...
 Ez Kruspér-utca hét.

Ha elmegyek majd egy napon,
 kinyitják majd az ablakom ;
 egy pár kíváncsi szem benéz —
 hát ennyi volt csak az egész? ...
 Ez Kruspér-utca hét ...

SOMLYÓ ZOLTÁN.

ÖTEZER ÉV...

Sokszor úgy érzem, tünődés éjjelén,
hogy már ötezer éve élek én.

Hogy ötezer éve vagyok vándorúton
S Isten nevét ötezer éve tudom...

Hogy ötezer éve hallok korbács-suhogást;
hogy az én könnyeimtől fénylik a Fáraó-palást...

Sokszor úgy érzem: ötezer éve már,
hogy az én virágomat nem termi meg a nyár...

Hogy a tavasz minden zsidó-mosolyt elvetél;
hogy ötezer éve nem dalol igazi dalt a szél...

Hogy ötezer éve tikkadt a torkom s keserű a szám...
Hogy ötezer éve megyek. S vár még ötezer év reám...

SOMLYÓ ZOLTÁN.

A RABBI ÜGYKÖRÉNEK TÖRTÉNETE.

A rabbik rabbija: *dr. Blau Lajos* emlékének.

Rabbi volt már akkor is, amikor «rabbi» még nem volt. Ilyen paradox megállapítással kezdené meg ezt az értekezést megboldogult rektorom. A rabbi cím ugyanis csak a polgári időszámítás I. százada óta szerepelt,¹ a rabbi *hivatás* viszont kerekén 500 évvel előbb,

¹ A rendelkezésemre álló hely megszabott volta megakadályoz abban, hogy akár csak röviden is, magának a rabbiság intézményé-

az első «szófér»-ral, «írástudó»-val, Ezrával veszi kezdetét.

Az írástudó a rabbinak nemcsak történetileg, hanem

nek történetét vázoljam. (Ennektörténetéhez adalékokat szolgáltat Venetianer Lajosnak az IMIT kiadásában 1901-ben megjelent könyve: «A zsidóság szervezete az európai államokban».) Ez alkalommal csak a rabbi ügykörének történetét akarom bemutatni. — Ami a «rabbi» szót illeti, megbold. rektorom egyik rabbiképzői előadásában annak a véleményének adott kifejezést, hogy egy VII. századbeli olaszországi sírfelirat — amely szól egy Faustina nevű 14 éves leányról, ki fölött két palesztinai kiküldött és *rebbe* tartott gyászbeszédet («cui dixebunt trenus duo Apostoli et *Rebbites*» — l. Dubnow, Weltgesch. d. jüd. Volkes IV. 478. old.) — a jiddis nyelvhasználat «Rebbe»-jét igazolná a mi «rabbi» kiejtésünkkel szemben. (A «reb», vagy «rib» kiejtés még a talmudi korból való. L. Blau, The Relation of Bible Translations 180. old.) A «rabbi» szó, mint megszólítás, a francia «monsieur», «uram» mintájára és értelmében, már régen járt. Az evangéliumok (Máté XXIII. 7; XXVI. 25, 49; Márk IX. 5; X. 51; XI. 21; János I. 38; IV. 31; XX. 16. L. Löw L., Ges. Schriften IV. 211. old. és kk.) tanúsága szerint Jézust is «rabbi»-nak szólítják tanítványai. Rés Lákis, a III. században Palesztinában élt, rablóvezérből lett amóra azt mondja: «Ott (a rablók) között neveztek engem ,rabbi'-nak, itt (a rabbik) között ugyancsak ,rabbi'-nak neveznek». (Báb. Mec., 84. a.) — A Szóbeli Tan régebbi tekintélyei, éppúgy mint a próféták és az írástudók, nem viselnek címet, csak nevükön említetnek. Egy már a S'rira gáon (X. század) is ismerte megállapítás szerint a babilóni amórak címe «ráb», a tannáké és a palesztinai amóraké «rabbi» vagy «rábbán» és ez a három cím egyúttal rangfokozatot is fejez ki. E megállapításnak utolsó részét Löw L. (id. h., 214. old.) megcáfolta. — Mint címet, mely azt jelenti, hogy birtokosa nagy ismerettel rendelkezik a vallási irodalomban és így illetékes tanítani és bíraskodni, először Gámáliél patriárka (I. század) viselte. Azonban őt és fiát: Simónt, valamint Jóchánán b. Zakkájt, a «rábbán», «urunk» címmel tisztelték meg. Hivatalosan Jóchánán

szellemileg is közvetlen elődje. «Változott a név, de nem változott a cél, változott a forma, de nem változott a tartalom.»¹ Az írástudó feladata az isteni Tanítás tanulmányozása a végett, «hogy tanítson Izráelben

b. Zakkáj adta először a rabbi címet tanítványainak. Az aktus neve: «sz'micha», melynek keretében a címet, meg a vele járó jogkört kapta meg a tanítvány. Ez Hillél óta, Mózes mintájára (Num., XXVII. 18, 23; Deut., XXIV. 6.) általánosan be volt vezetve. Az ordináció feljogosította a benne részesült, tudományban járatos, feddhetetlen jellemű egyént, hogy betölthesse a bírói és tanítói tisztet. A sz'michát eredetileg minden tanító adta, később a Szánhedrin a Nászi beleegyezésével, végül a Nászi maga a Szánhedrin megkérdezése nélkül is. (L. különösen Löw L., id. h., V. indexében az «Ordination» alatt feltüntetett helyeken.) A sz'micha csak Palesztinában volt adható. A II. vagy III. században, mivel a keresztény egyház átvette (Apost. Csel., VI. 6; XIII. 3.; I. Timót., I. 6. — Bacher, MGWJ. XXXVIII. 225. old.), hatályon kívül helyezték ezt a szertartást és azt, akit büntetőjogi döntésekre jogosítottak, csak «rabbi» címmel ruházták fel. Palesztinában a régi «sz'micha» elnevezés helyébe a «minnuj», «kinevezés» lépett. (A sz'micha bevezetését megkísérelte a XVI. században Jákob Béráb, a száfedi rabbi, de ez nagy ellenkezésre talált, különösen Lévi ibn Chábib részéről.) A sz'micha megszűntével a rabbi-hivatal viselésére, az iskola-alapításra, tanításra és rituális kérdésekben való döntésre a «n'tilát r'sut», vagy a «háttárat hóráá» adott jogot. A XIV. század óta a rabbi-hivatal betöltői a «mórénu», «tanítónk» címet viselik. (L. később!) A sz'fárd rabbit «cháchám»-nak, «bölc»-nek nevezik. A középkori nemzsidó okmányokban a rabbinak különféle megjelölésével találkozunk. Így pl. «clericus» (lelkész), «magister Judaeorum» (zsidó mester), «antistes» (előljáró), «episcopus» (püspök), stb. — L. Güdemann, Gesch. d. Erziehungswesens u. d. Cultur der abendländischen Juden III. 1888. 33. old. — Most az állam, ill. a zsidóság országos szervezete és esetleg a hitközség alapszabálya írja elő a rabbi képzettségét.

¹ Blau, MZSSZ. XLIV. 69. old.

törvényt és jogot.»¹ Tehát a tanítás és bírászkodás. A rabbi munkaprogrammja pedig a «Nagy Gyülekezet» férfainak rendelkezése szerint: «Legyetek gondosak a törvények alkalmazásában; állítsatok minél több tanítványt; készítsetek védőfalat a Tórának.»² A Tóra tanítása és törvényeinek gyakorlati alkalmazása, a bírászkodás, hivatása volt ugyan a kóhénnek, a papnak is;³ de azért nem helytálló az a megállapítás, amelyet még a «Chátám Szófér»⁴ is képviselt, hogy a rabbi, illetve az írástudó a kóhénnek lépett örökébe. A rabbi — írja Löw Lipót⁵ — éppúgy nem jogutódja a papnak, mint ahogyan a zsinagóga sem a jeruzsálemi Szentélynek. Eltekintve attól, hogy az írástudók korában a papság intézménye még virágjában állott és hogy a rabbinizmus nem egyszer nyíltan szembehelyezkedett a kóhénsággal, — nem hivatásbeli követője az előbbi az utóbbinak azért sem, mert a kóhén hivatalához és az azzal járó szentségi jelleghez az első és majdnem egyetlen, de mindenképpen elengedhetetlen kelléke a származás volt; a rabbi pedig, mint az írástudó is, nem volt hivatalos személy, nem viselt hivatalt, csupán

¹ Ezra VII. 10. Szirách XXXVIII. 33; az evangéliumokban többször (Máté XXII. 35; Lukács VII. 30; X. 25; stb.); Josephus, Antiquitates XVII. 149 — L. még Bousset — Gressmann, Die Religion des Jdtums 1926. 166. old. és köv.

² Ábót I. 1.

³ Lev., I. 10. 11; Deut., XVII. 8, 9; XIX. 17; XXI. 5; stb., Ezék., VII. 26; stb., Chágg., II. 11; Zekh., VII. 3; Mál., II. 7.

⁴ Schreiber (Szófér) Mózes 1762—1839. Frankfurt a/M., majd Pozsony főrabbiája.

⁵ Id. h., IV. 176. old.

erkölcsi tekintéllyel rendelkezett, melyet egyedül tudásának, jellemének és jámbor életének köszönhetett. Az írástudó a próféta szellemi örököse. «Szombatokon és újholdnapokon beszélt a próféta, Isten szavát hirdetve a családnak és a népnek. Amikor Izráel önállósága megszűnt, amikor idegen népek, új eszmék és nyelvek jutottak uralomra és a leírt szó lett a vezéresillag: elnémult a próféták szava — de nem az Isten hangja. Haza és Törvény megmaradt, az apák Istene iránti szeretet bensőségesebb, szentebb lett, szombatokon és ünnepnapokon a Törvényhez fordultak, hogy a törvénytudókat, az Örökkévalót megkérdezzék. Ő válaszolt a szóf'rim és bölcsek száján keresztül, kik a Törvényt és a Prófétákat magyarázták.»¹ Az írástudó funkciója csak *formájában*, de nem tartalmában különbözött a próféta működésétől.² Ez áll természetesen a

¹ Zunz, Gottesd. Vort., II. kiad. 342. old.

² A próféta nem hivatkozik másra, csak Istenre; a rabbi a Szentírásra. Ebből merít és ez adja meg tanításának a szentesítést. A módszer az, ami a rabbiknál megváltozott, nem az alapelv. A rabbik igényt tartottak arra, hogy a prófétáknak ne csak *de facto*, hanem *de iure* is utódai legyenek. «A prófétai szellem elvétetett a prófétáktól és a bölcseknek adatott, akiktől sohasem vétetik el». (Báb. Báb., 12. a.) A valóságnak nem megfelelő az a nemzsidó részről állandóan hangoztatott felfogás, hogy a rabbinizmus a prófétizmus tagadása, vagy művének elvetése. A rabbik nem azért jöttek, «hogy eltöröljék, hanem inkább, hogy betöltsék» a próféták tanításait; nem azért, hogy egy magasabb ideálról lemondjanak egy alacsonyabb kedvéért, hanem azért, hogy a magasabbat könnyebben elérhetővé tegyék. A rabbinizmus közvetlen folytatása, gyakorlati alkalmazása és így szükséges befejezése a próféták művének — írja többek között napjaink híres angol keresztény tudósa, Travers Herford. Ők, a rabbik, voltak azok, kik a próféták alkotását a pusztulástól meg-

rabbira is, akinek két évezredes történetéből a következő három általános érvényű megállapítást szögezhetjük le:¹

a) A rabbi főképpen rendeltetése mindig a tanítás; a Tórának, mint az élet irányítójának és filozófiájának tanítása. Minden egyéb tevékenysége csak ennek a célnak szolgálatában áll.

b) A rabbi ügyköre a viszonyoknak és a környezetnek megfelelően változáson megy át.

c) A változás célja mindig a meglévők fenntartása és hatása általánosságban mindig fenntartó.

*

A Talmud rabbijának — akár viseli ezt vagy más címet, akár nem² — ügyköre nem a vallásos vezetés, a hitélet irányítása, hanem a törvény magyarázása és rendelkezéseinek esetről-esetre alkalmazása. Az ordináció maga éppúgy, mint a helyébe lépett rabbivá való «kinevezés», bírói működésre képesített és jogosított. Az aggáda előadásához nem kellett felhatalmazás. A rabbinak e bírói hivatásából kifolyólag elsősorban a hagyományos irodalom törvényrészével, a háláchával kellett foglalkoznia. A «rabbánán dí-háláchá» közül

óvták azért, hogy tanításaikat az életre alkalmazták. Ha nem lettek volna próféták, nem lettek volna rabbik sem. Ha nem lettek volna rabbik, akkor a próféták «elmerültek volna, mintha sohasem lettek volna.» L. Herford, Die Pharisäer 157. old. és kk. — Már Ben Sziráchnál is a próféta utódjaként szerepel az írástudó. L. Bousset id. h., 166 old.

¹ Kornfeld, CCAR. Yearbook XXXV. 311. old. és kk.

² L. fent az 1. jegyzetben.

többen méltatlannak tartják a rabbihoz az aggádát, tanulmányozását és előadását lebecsülik, az aggádistákat pedig nem is nevezik «rabbik»-nak, hanem csak így hivatkoznak rájuk: «ilán di-aggád'tá», «kik az aggádával foglalkoznak». R. Eleázár b. Ázárja (megh. a II. század elején) ezt mondja r. Ákibának: «Ákiba, mi keresnivalód van az aggádánál, menj beszédeiddel a tisztátalanság törvényeihez!»¹ — «Egy alkalommal r. Ábbáhu és r. Chijá b. Ábbá (palesztinai amórák a III. század végén) egy helységbe érkeztek, ahol r. Ábbáhu aggádát, r. Chijá b. Ábbá pedig háláchát adott elő. Az egész nép otthagytá r. Chiját és r. Ábbáhu előadásához ment, ami az előbbinek nagy bánatot okozott. Akkor így szólt hozzá r. Ábbáhu: Mondok neked egy hasonlatot, amelyhez ez az eset hasonlítható; ha két ember egyike drágaköveket, a másika pedig olcsó vásári portékát ad el,² ahhoz fognak többen menni, ki az olcsó vásári portékát árusítja.»³ Tanulságos ez az elbeszélés nemcsak azért, mert megtudjuk belőle, hogy mennyivel többre értékelték a tudósok a háláchát az aggádánál, hanem azért is, mert láthatjuk, hogy a «kisebb-értékű» aggáda sokkal nagyobb érdeklődésnek örvendett. Erre a széleskörű népszerűsége, melyet Palesztinában — mint Weiss I. H. a hagyomány irodalmáról írott klaszszikus munkájában kimutatta⁴ — a vallási és egyre

¹ Chág., 14. a. — Mert ezt tartották a vallási tudomány legnehezebb részének.

² Így Bacher APA II. 91. old. 2. jegyz. Levy szótárában: «horgolások». Löw Immánuel főrabbi szóbeli közlése szerint a meglévő magyarázatok helytelenek.

³ Szóta 40. a.; Bialik, Széfer há-aggádá I. 5. old.

⁴ Dór dór v'dórsáv III. 248. old. és kk.

súlyosbodó politikai viszonyok csak növeltek, tekintettel vannak különösen a fiatalabb palesztinai rabbik és vigasztalást, lelki megerősítést tartalmazó aggádikus beszédeket mondanak a zsinagógákban. A hetenkénti, szombat reggeli istentiszteleten tartott prédikációk nagy látogatottságára és a prédikátorok közkedveltségére következtethetünk a polémikus célzatú megfigyelésekből, melyeket a IV. század antiochiai zsidó községről az «aranyszájú» János, majd a nagy egyház- atya, Jeromos tesz. Utóbbi ezt írja: «Ők (a zsidók) egymást szólítgatják, jerünk és hallgassuk meg ezt vagy azt a szónokot, aki oly csodálatosan beszél. Utána pedig az elragadtatástól tapsolnak neki, tombolnak és kezükkel hadonásznak». A szónokok — Chrysostomus szerint — a hatás kedvéért még teatrális fogásokhoz is folyamodtak.¹ Bizonyos az, hogy a rabbik hallgatóságában nemzsidók is helyet foglaltak, ami ellen még a IX. században is hiába küzd a lyoni érsek, Agobard.²

A gáóni korszakban is fontos feladata a rabbinak a prédikálás. Tanúsítja ezt az ebben az időben keletkezett midrás-irodalom is. De különösen a tekintélyesebb rabbik idejének és működésének nagyobb részét inkább a rezponzumok foglalják le, amelyekben liturgiai, teológiai, filozófiai, exegetikai és történeti tárgyú, a világ minden részéből hozzájuk intézett kérdésekre válaszolnak. E levelezések — melyek «s'élót ut'suvót» néven ismeretesek — idővel a tárgykör terjedelmében korlátozódtak, de tartamukban megnöttek, úgyhogy

¹ Dubnow, id. h., III. 281. old. ² U. o., IV. 117. old.

némely országban, különösen Lengyelországban, a XVI. századtól a rabbik legfőbb feladatainak egyikét alkották.

A rabbi ügyköre nincs szabályozva mindaddig, amíg a rabbi nincs a község fölé kinevezve és vezetőnek elismerve, mint ma ; amíg hivatalos, szerződéses viszony nem áll fenn közte és a közösség tagjai között, hanem csak önkéntes kapcsolat, amennyiben a hívek a közötük tartózkodó tudóshoz vagy tudósok egyikéhez fordulnak kérdéseikkel, amelyekre aztán minden díjazás, ellenszolgáltatás nélkül a felvilágosítást megkapják. A rabbik tanították a Tórát a város zsidóinak, prédikáltak nekik, a nélkül, hogy bármely részről valamilyen kötelezettség fennállott volna. A rabbik anyagilag is teljesen függetlenek voltak, a legkülönbözőbb foglalkozásokkal tartva fenn magukat. Volt köztük nagybirtokos és napszámos, miniszter, orvos, asztronómus, kereskedő és iparos.

Megváltozik a rabbi helyzete és vele ügyköre, amikor az egyre súlyosbodó politikai és gazdasági helyzettől kényszerítve, a rabbinikus ténykedésért anyagi ellenszolgáltatást kénytelen elfogadni.¹ Ha Maimuni annyira kikel azok ellen, akik a gyülekezettől tanítói működésükért fizetést fogadnak el, holott a Tóra korona és nem kapa, a tudós pedig ne használja szerszámnak² — ebből arra következtethetünk, hogy voltak rabbik, akik elfogadtak fizetést.³ A spanyol rabbikat idővesztesség

¹ Güdemann, id. h., 32. old. ; MGWJ. 1862. 66. old. és kk. ; 1864. 393. old. és kk.

² Ábót IV. 5-höz szóló magyarázatában.

³ Güdemann, id. h., 33. old.

címén díjazták. Német- és Franciaországban szigorúbban vették a rabbi függetlenségét és tekintélyét biztosító talmudi elvet. Rási szőlőjéből élt; unokája, Jákob Tám, pénzkölcsönzésből. Ebből tartotta fenn magát a rothenburgi r. Méir és Áser b. J'chiél is. Amikor ez utóbbi Toledóba került, már fizetést kapott.¹ A híres mainzi, majd wormsi Máháril, Jákob b. Mózes há-Lévi keresete házasságközvetítésből származott.² Több német rabbi élt ebből. Az a változás, hogy különösen a XIV. század második felében a rabbi tiszteletbeli hivatása fizetési hivatallá alakult, előidézte azt, hogy a községek állást létesítettek, amelynek viselője a rabbi, a közösségnek egyedül elismert tanítója, vallási irányítója. Rabbiról, mint a gyülekezettel szerződéses viszonyban álló egyénről, mint egy hivatal viselőjéről, Ásszáf szerint,³ a XII. század óta beszélhetünk. Hogyan került át e cím és jelleg a nyugateurópai zsidókhoz, az, bár a szellemi folytonosság nem szakadt meg, mégsem áll egészen világosan előttünk.⁴ A változás nemcsak a rabbi ügykörét szabta meg, hanem a «rabbi» cím és hivatal lezülléséhez is vezetett. Akadtak ugyanis képzettség és rátermettség nélküli emberek, kik a rabbi-állásban egyedül kenyérkereseti lehetőséget láttak, amelynek elérése végett nem egyszer a nemzsidó hatóságok beavatkozását, sőt kényszerítő hatalmát is igénybe vették, — másrészt pedig a vallásismeretnek az üldözések folytán való megcsökkenése

¹ Wellesz, Magyar Izrael II. 57. old.

² Güdemann, id. h., 41. old.

³ R'summót II. 259. old.

⁴ Wellesz, id. h., 56. old.

következtében sok község meg sem tudta ítélni, hogy hivatott kézbe kerül-e a rabbi-tisztség. Az ebből származó nagyon szomorú bajok orvoslására vezette be — nem kis ellenállással szembeszállva — a bécsi rabbi Méir há-Lévi 1370-ben, az egyetemek «doctor», illetve «magister» címének mintájára, a «mórénú», «tanítónk» címet,¹ amely ezentúl elengedhetetlen kelléke a rabbi-hivatal betöltésének és az azzal járó feladatok elvégzésének.

A kasztiliai zsidóknak 1432-ben tartott színódusán hozott határozatok egyike elrendeli: «Az a község, melyben negyven vagy több család van, kötelezendő egy benne tartózkodó rabbi támogatására, hogy őket háláchára és aggádjára tanítsa. A közösségnek kielégítően kell az illető rabbit támogatnia. Fizetését a hús- és boradó bevételéből, a «hekdés» (= éjjeli szállás) — ha ilyen van — jövedelméből, vagy a Talmud Tóra alapítványából fedezzék, hogy ne kényszerüljön megélhetését a közösség egyetlen vezetőjétől sem kérni, hogy dorgálhassa őket és irányíthassa mindazon dolgokban, melyek hozzátartoznak a Teremtő — dicséretessék Ő — szolgálatához. Továbbá elrendeljük, hogy minden rabbi tartson fenn egy talmudi iskolát, ahol azok, kik tanulni akarnak, a háláchát tanulmányozhassák. Előadásait tartsa meg azokban az órákban, melyekben a rabbik előadni szoktak.»²

Dávid ibn Jáchjának, a XVI. század első felében Ná-

¹ Gudemann, I. 246. old. ; III. 34—37. old.

² Finkelstein, Jewish Self-Government in the Middle Ages 354. old. ; Kornfeld, id., h., 318. old.

polyban működő rabbinak, egyik responzumában egy itáliai rabbi feladatainak felsorolását kapjuk. Délelőtt tanítania kellett a Talmudot kommentárokkal, döntenie vallási kérdésekben, bíraskodnia a zsidók közötti perekben, prédikálnia, bevezetnie a gyülekezet határozatait a jegyzőkönyvbe és vezetnie a község hivatalos levelezését.

Ibn Jáchja a napnak nagy részét a fiatalság nevelésének szentelte. A helyett, hogy megelégedett volna egy háláchának pusztá fölolvásával, késő délutánig ismételtette az anyagot a fiatalabb tanulókkal, amíg azt el nem sajátították kifogástalanul, a szokásos repetitor nélkül. Azonkívül kibővítette a tantervet, hogy magában foglalja a bibliai szöveg kantillációját, nyelvtant, poétikát, logikát, J'dája B'dársi kézikönyvét az erkölcsről, Gázzáli munkáját a bölcészeti témákról. Szombatonként olvasta a «Kuzári»-t és a «Móre N'buchim»-ot. Minden szombaton prédikált, mégpedig az ország nyelvén, mert gyakran keresztény papok is hallgatták.¹

A XV. században a keleteurópai rabbi feladata elsősorban tanítani és polgári perekben dönteni; hiszen zsidónak nemzsidó törvényszék előtt pereskedni átok terhe alatt tilos volt. Nagy városokban, ahol volt egy rabbi-kollégium, a rabbi kötelességéhez tartozott arra ügyelni, hogy a rabbisági ülnökök ítélezése ne ássa alá a rabbinátus tekintélyét. Nagyobb és bonyolultabb ügyek itt is maga a rabbi elé kerültek. Más községeknek és rabbijaiknak hozzá intézett rituális tárgyú kérdéseire megfelelt, nemcsak a Talmudnak és a törvény-

¹ Marx, Hebrew Union College Annual I. 605. old. és kk.

kódexeknek, hanem nevesebb rabbik responzumainak tekintetbevételével. Fenn kellett tartania egy talmudiskolát. Ha a községben több volt, legalább az egyikben előadnia kellett. A tanulókat szombaton, ünnepen, S'bat 15., Áb 15. napján vizsgáztatni szintén kötelességei közé tartozott. Ha másirányú elfoglaltsága ebben megakadályozta, helyettesről gondoskodott. J'sivája különösen Chesvántól Chanukkáig és Ijártól Sabuótig kötötte le nagyon idejét; ezalatt pilpulisztikus előadásokat tartott a gyülekezet tanultabb tagjainak. A két évad közötti időt arra használta fel, hogy ezekre az előadásaira készüljön, e végből a város tudósaival tanulmányozta a Talmudot, a törvénykönyveket és a kommentárokat.

A Tóra tanulásában jó példával ő járt elől. Délig nem foglalkozott a község ügyeivel, nem fogadott látogatót, hanem tálitban és t'fillinben búvárkodott a vallási irodalomban. Gyakran még a késő éjszaka is könyvei mellett találta a rabbit. Vilna városában megtörtént, hogy Sámuel nevű rabbiját a hitközség elmozdította állásából. A vád ellene az volt, hogy nem szentel elegendő időt tanulmányainak; a vád bizonyítéka: «hogy több éjszakán át nem láttak világosságot szobájában éjfél után».

Minden nyilvános intézménynek a rabbi volt a mozgató szelleme. Ő bírta rá a népet azoknak megalapítására és fenntartására. Ő állította össze a rendtartást, mely szerint azokat kormányozták. A közösség fejeivel együtt örködött a tagok erkölcei felett, hogy ne legyenek becstelének a kereskedelemben, ne lopjanak, ne csaljanak. Ő ügyelt fel a községi vezetők választá-

sára és mindazokra, kik a hivatalos intézmények élén állottak. A rabbi különleges alkalmakkor prédikált is. Tekintélyesebb községekben külön «dársánim», hit-szónokok voltak, kik minden szombaton prédikáltak. Fontosabb napokon azonban maga a rabbi beszélt. Így a Peszáchot és Jóm Kippurt megelőző szombaton *köteles* volt prédikálni. Ezért a funkciójáért, melynek elvégzését a rabbi-szerződésbe foglalták, a XVII. és XVIII. században külön tiszteletdíj is járt. A harmatért, az esőért való könyörgést Peszách első napján, illetőleg S'mini Áceretkor, és a N'ila-imát a rabbi imádkozta elő.¹

A németországi rabbik működése azonos a lengyel kartársakéval. Ez áll többek között a magyar rabbikra is. A már említett r. Méir életéből ismerünk egy érdekes epizódot, mely rávilágít egyrészt a rabbi bátorságára, másrészt tekintélyére. Egy zsidó érvénytelenített egy üzletet, melyre szóbelileg kötelezte magát. R. Méir az illetőt magához kérte és így szólt: «Eltekintve a megegyezés formájától, te szavadat adtad és neked azt be kell tartanod, mert írva van, „Izráel meghagyottjai nem követnek el jogtalanságot s nem beszélnek hazugságot.”²» A vádlott azonban nem engedelmeskedett, mire a rabbi a következő hirdetésnek felolvasását rendelte el a nyilvános istentiszteleten: «Halljátok mind ti jelenlevők! N. N. vonakodik szavát megtartani, melyet ebben és ebben az ügyben adott. Ezért nem tartozik többé a közösséghez, mely nem követ

¹ Ásszáf id. h., 282. old. és kk.

² Cef., III. 13.

el jogtalanságot s nem beszél hazugságot. Bizony, ő hazug, kinek hinni nem lehet!»¹

Jellemző a sz'fárd és ásk'náz községek rabbi-teendőinek különbözősége. Ez a kétféle község kultúrhelyzetének különbözőségével áll szorosán összefüggésben. Az előbbiben a rabbi háláchát és aggádát köteles tanítani, az utóbbiban csak háláchát. Az előbbiben a rabbi maga tanítja a gyermekeket, az utóbbiban csupán mint a gyermek-tanítás és nevelés felügyelője szerepel, ő maga csak a haladottabbak tanításával foglalkozik. A sz'fárd községekben a tárgyak, melyekre a gyermeket tanították, sokkal szabadabb nevelést céloztak, mint az, amely elérhető volt az ásk'náz ifjúságnak nyújtott tananyaggal. Végül az előbbi helyeken működő rabbiknál a prédikálás a leglényegesebb teendők egyike volt, míg az utóbbi gyülekezetekben ezt nem sorolták lényeges teendői közé.

Észak- és Kelet-Európában — így Magyarország konzervatív vidékein is — a rabbi feladatai nem változtak meg a XIX. századig. Ettől fogva nehezen kötelezhető a zsidó arra, hogy polgári pereivel a rabbihoz forduljon. Legfeljebb a nézeteltérések kiegyenlítéséhez (p'sará) veszik igénybe a rabbit. Különben ügyköre nagyjában azonos a négyszáz év előtti elődjével.

Amikor az emancipáció következtében a zsidó közösségeknek, melyek az állami hatóságok által autonómiával felruházott politikai közigazgatási közületek voltak, létjogosultsága megszűnt és vallás-községekké alakultak át, amelyeknek hivatása az istentiszteleti

¹ Gudemann., id. h., 48. old.

intézmények fenntartására s egyéb vallási, humanitárius és oktatási célokra szorítkozik — megszűnt a rabbinak az a hivatása, amelyet az eddigi «*communitas judaeorum*»-ban betöltött. Az emancipálódott, európai műveltségű, nyugati izraeliták teljes megnemértéssel állanak a rabbi-hivatással szemben. Közreműködött ebben a legtöbb rabbinak egyoldalú iskolázottsága, az európai kultúrában való járatlansága, másrészt pedig az, hogy a vallási viszonyok változása, a zsidó községeknek a keresztény egyházközségek mintájára *hitközségek*ké való átalakulása istentiszteleti funkcionáriust, hitszónokot tett kívánatosszá. Zunz Lipót, a zsidó szellemtörténet kiváló ismerője és kritikai feldolgozója, 1844-ben ezt írja: «*Der Rabbiner braucht als solcher gar nicht da zu sein, vornehmlich wenn ihm, wie jetzt fast überall, die richterliche Gewalt entzogen ist.*»¹ A berlini hitközség vezetőségének 1816-ban a porosz minisztériumhoz intézett szakvéleménye szerint a rabbi = «*Kauscherwächter*», azaz a kásrut felügyelője. A rabbi-cím és -hivatás kellő értékelésének és megbecsülésének hiányát mutatja, hogy amikor Bernays Izsák 1821-ben a hamburgi főrabbi állást elfoglalja, három kikötése között szerepel az is, hogy a «*rabbi*» helyett a «*cháchám*», «*bölcs*» címet viselhesse. A XIX. század modern rabbijai általánosságban «*Pre-diger*»-nek, «*hitszónok*»-nak nevezik magukat.

A rabbival szemben ez a bizalmatlanság nemcsak a hitközség részéről volt meg, hanem az állami hatóságoknál is. Nem minden alap nélkül ugyanis a rabbiról

¹ Ges. Schrift., II. 208. old.

az volt a vélemény, hogy ő az élet követeléseivel mit sem törődve, hajthatatlanul kitart a talmudi törvények mellett; ezért benne látták a zsidók belső és külső emancipációjának legfőbb akadályát. A hitközségek részéről ez az ellenszenv megnyilatkozott a rabbit a község vezetéséből kizáró rendelkezésekben. Az államtáplálta gyanakvás a legélesebben az I. Napoleon által 1806-ban egybehívott zsidókongresszus elé terjesztett kérdésekben jutott kifejezésre és a «Központi Tanács» feladatának abban a határozatában, mely a rabbit az állami közigazgatás eszközévé akarta tenni.¹ Így a többi országokban is fontos volt az emancipáció tárgyalásánál a rabbi képezésének és jogkörének kérdése. A zsidó vallás recipiálása teremtette új kapcsolat az állam és a zsidó hitközségek között megváltoztatta a rabbi viszonyát a hatóságokhoz. Franciaországban, — az egyházaknak az államtól való elszakadásáig — Belgiumban, Németország némely tartományában az állam pénztárból kapta a rabbi a fizetését. Némely országban, mint pl. a Brit-birodalomban, Jugoszláviában stb., egy országos főrabbi áll a zsidók élén.² Magyarországon,

¹ Venetianer, id. h., 347., 351. old. old.

² Az országos főrabbi intézményével már a középkorban találkozunk. De valamint voltak rabbik, kik nem voltak «rabbik», úgy voltak «rabbik», kik nem voltak rabbik. Ez utóbbiak közé tartoznak ezek a középkori, Európa különböző országaiban az uralkodótól kinevezett országos főrabbik. Nem szólottam róluk ebben a dolgozatban, mert nem voltak a szó szűkebb értelmében rabbik, a vallásnak őrei, a hitélet vezetői; «a községek érdekében gyakorolt egész működésük a zsidóság külső viszonyainak rendbehozására vonatkozott». (Venetianer, id. h., 285. old. — L. még Eisler, IMIT Évkönyv 1901. 22. old. és kk.; Ásszáf, id. h., 266—272. old. Die Lehren des Jdtums V. 293—303. old.)

ahol a rabbi az 1885. évi 1924. sz. VKM. rendeletének 2. §-a szerint a felekezeti anyakönyvek vezetője — az 1895. évi XLII. tc.-ben kimondott recepció következtében a rabbi éppoly közalkalmazott,¹ mint a többi bevett felekezet papjai.

A hitközségen belül azonban egy század óta megváltozott a rabbi helyzete és ügyköre. Egyrészt azért, mert azok a viszonyok, melyek a rabbit annakidején a hitközség vallási vezetéséből és irányításából kizárták, főképpen az azóta létesült zsidó teológiai főiskolák, rabbiképzők hatása folytán, megszűntek, másrészt pedig a világi vezetőségnek is be kellett látnia, hogy «a . . . zsidóság dekadenciájának főoka az a körülmény, hogy a kongresszusi alkotmány a rabbikat kirekesztette a hitközségeket vezető előljáróságokból, a többi igazgatási szeryben való részvételüket pedig nem biztosította intézményesen.»² Ennek a megváltozott helyzetnek megfelelően a mai rabbi funkciója nem merülhet ki a prédikálásban, az istentiszteleti funkciók elvégzésében, hanem «az ifjúság és a felnőttek áthatóbb vallási nevelésében, a zsidó társadalom minden rétegéhez eljutó pasztorális és tanító munkában.»³

A középkoron át a rabbi nemcsak hogy ritkán működött közre a nyilvános istentiszteleten, hanem legtöbbször meg sem jelent azon. Lakásán tartott tanítványai körében istentiszteletet, hogy minél több időt mentsen meg a tanulásnak.⁴ Nem tekintve néhány minden kul-

¹ V. ö. Munkácsi E., Zsidó Évkönyv 5689. II. évf. 76. old.

² Indokolás a Kiegészítő Szabályzat javaslatához, 1934. 63. old.

³ U. o., 64. old.

⁴ Güdemann, id. h., 48. old.

túrától elzárt vidéket, most már résztvesz, sőt közre is működik az istentiszteleten. A prédikáció, mely hosszú időn át vagy teljesen száműzve volt a rendes istentiszteletből, vagy a «mággid»-ra volt átruházva, most ismét jogaiba lépett mint a nevelés és épülés eszköze.

A középkori zsidóság kultúréletéről írott könyvében megjegyzi Abrahams I.: «Sok gyöngédséget tanúsítottak azoknak meglátogatásában, kik betegségük következtében házukat el nem hagyhatták. A szombat reggeli istentisztelet után az imádkozók, még mielőtt házukba tértek, lerótták látogatásukat a betegnél. Ez az általános gondoskodás és törődés ily természetű dolgokkal részint abból következik, hogy a rabbik maguk nagyon kevés «lelki gondozást» végeztek a középkorban: ezt általánosságban a laikusok végezték el, részben pedig a község világi vezetői.»¹ Így Güdemann is ² mint a nagylelkűség egy kivételes megnyilatkozását említi, hogy r. Méir há-Lévi egy egyszerű tanító koporsóját egészen a temetőig kísérte. Ezzel szemben ma a különösen Ezékiel ³ hangoztatta lelki gondozás — melyet a keresztény egyház a «cura animarum»-ban, a maga vallásrendszerének megfelelően, továbbfejlesztett — a rabbi működési körének egyik legfontosabb pontja. A rabbinak tulajdonképpeni feladata a jelenben: «kihatással lenni az életre. A hagyományos irodalmat azért tanulmányozzuk, hogy vigyünk és adjunk

¹ Jewish Life in the Middle Ages, 1896. 330. old.

² Id. h., 56. old.

³ Különösen III. 17—27. — Schmidt, Die grossen Propheten, 1923. 395. old.; Kittel, Gesch. III/1. 170. old. és köv.

belőle valamit az életnek. Tudomány dolgában pedig, ám igyekezzék minden rabbi önállóan is valamit alkotni, de maradjon meg nemes becsvágyunk, hogy tanítványok legyünk, tanítványai a kiváló szakférfiaknak és jeles mestereknek, kik egy életet szentelnek szakmájuknak és másfelé néző ambíciók kedvéért ne hanyagoljuk el azt, amit hitközségünk tőlünk vár és amit híveink nálunk keresnek, legfőbb hivatásunkat, hogy a meglévő eredményeknek tolmácsai és tradensei legyünk. Tehát tanítványok legyünk, akik az egész életen át tanulnak, hogy népszerűsített formában a hívek sokaságát nevelhessék és taníthassák. A nevelés és tanítás munkája átvezet a szociális tevékenység mezejére».¹ Még sohasem kellett, hogy a rabbi annyira lelkesítője és mozgatója legyen a szociális és humanitárius ügyeknek, mint éppen ma.

*

A rabbi feladatai természetükben és számukban megváltoztak. De a ma rabbijára is változatlanul áll, amit talmudi elődjéről mondtak: תלמידי חכמים אין להם ממנוחה². — Valóban az igazi tálmid cháchám, a rabbi, nem kér nyugalmat: legnagyobb örömét a Tóra naggyátételében és felmagasztosításában találja.

A rabbi ügyköre természetében és terjedelmében megváltozott. A rabbi hasonlóná lett a keresztény lelkészhez: az államhoz való viszonyában, részben munkakörének formai bővülésében és esetleg az istentiszteleti funkciók végzésekor viselt ornátusban. Két dolgot

¹ Hevesi, Magyar Izráel X. 66. old. és köv.

² Ber., 64. a.

azonban nem téveszthet szem elől a rabbiság lényegének meghamisítása nélkül: 1. *A rabbi nem követelhet magának más és több tekintélyt, befolyást, mint azt, amit neki személyes értéke szerez.* 2. *A rabbi ne akarjon fizikai eszközökkel hatni, hanem egyedül és kizárólag szellemi módon.*

Egyébként a bekövetkezett és a bekövetkezendő változások a rabbi ügykörében nem befolyásolják és nem szakítják meg a rabbiságnak mint intézménynek és hivatásnak egységét és folytonosságát. Ez igaz, azonban csak azzal a feltétellel, hogy a rabbi tudatában van az ő különleges hivatásának. És ez a hivatás mindig az volt és mindig csak az lehet, hogy tanítsa a Tórát mindaddig, amíg «mind a fiaid az Örökkévaló tanítványai lesznek és sok lesz fiaidnak békéje».¹

Hódmezővásárhely.

DR. WEISZ PÁL.

MADÁCH IMRE ÉS A BIBLIA.

— Második közlemény. —

Az Ember Tragédiája.

A mennyei és a paradicsomi szín.

A Biblia hatása élénken tükröződik a mennyei és a paradicsomi jeleneten. Az elsőnek forrása Jób könyve, 1. f. 6—12. verse: «Történt egy napon, hogy jöttek Isten fiai, hogy oda álljanak Isten elé, s eljött a Sátán is köztük. S szólt Isten a Sátánhoz: Honnan jösz? Felelt

¹Ezs., LIV. 13. — L. Kornfeld, id. h., 325. old.

a Sátán Istennek és mondta: Csatangoltam a földön és bejártam azt. És szólt Isten a Sátánhoz: Ráfordítottad-e szívedet az én szolgámra, Jóbra? Mert nincsen olyan, mint ő, a földön: ember, aki gáncstalan és egyenes, istenfélő és rosszat kerülő. Felelt a Sátán Istennek és mondta: Ok nélkül féli-e Jób az Istent? Nemde te kerítetted őt körül, házát és mindenét, amije van? Kezemunkáját megáldottad és jószága kiterjeszkedett az országban. Azonban nyujtsd ki kezedet és nyúlj hozzá mindenéhez, amije van, bizony arcodba fog megátkozni téged! Erre szólt Isten a Sátánhoz: Íme kezekben minden, amije van, csak ő rá magára ne nyujtsd ki kezedet! És elment a Sátán Isten színe elől.

Már többen utaltak rá, hogy Goethe az ő Faustjának az égben játszó prologusához innen vette az indítékot; Madáchra pedig Jób és Goethe együttesen hatottak. Közös az égi szintér, a három arkangyal dicsénete és Istennek Mephistóval való vitája. Madách darabjának I. színe a mennyekben játszódik. «Az Úr — ez a színpadi utasítás — dicsőtől környezetten trónján. Angyalok serege térden. A négy főangyal a trón mellett áll. Nagy fényesség».

Az angyalok kara így szól: «*Dicsőség a magasban Istenünknek*, Dicsérje őt a föld és a nagy ég». Élénken emlékeztet a Zsoltárra 148, 1. 2.: «Dicsérjétek mindnyájan az Urat a mennyországban. Dicsérjétek őt az égben. Az ő felséges székiben. Minden angyalok őt dicsérjék. A nap és hold őt dicsérje minden csillagokkal össze. És minden mennyei seregek». (Szenczi Molnár Alb. zsolt.)

De még jobban összevág Luk. 2, 14. és 15. versével:

«És hirtelen jelenék az Angyallal mennyei seregek sokaságok, kik az Istent dicsérik és ezt mondják vala: *«Dicsőség a magasságos mennyeekben az Istennek».*

Madách a három főangyalt úgy szerepelteti, mint akiknek hivatása és kötelessége Isten dicséretét zengeni. Ezt az Úr elvárja tőlük, Lucifertől pedig éppen ezt veszi rossz néven, hogy önhittten áll, hallgat és nem talál szót dicséretére.

Az angyalok illetén beállításához az első ösztönt vagy Ézsaiás 6. f. 3. verséből meríthette a költő, ahol Isten trónusát a szeráfok veszik körül «és szól egyik a másiknak és mondja: Szent, szent, szent az Úr, a seregek Istene, telve az egész föld az ő dicsőségével»; vagy pedig az aggádai költészetből, ahol az angyalok nemcsak Isten akaratának végrehajtói, hanem az ő fenségének hivatásos dicsérői. Így Chagiga 13. b. és Genesis Rabba 78. f., úgyszintén Echa Rabba 3. f.-ben olvashatjuk: «Rabbi Chelbo mondotta R. Sámuel bar Nachman nevében: Az angyaloknak egy csoportja sem dicsőíti Istent kétszer, hanem napról napra új angyalcsoportot hív az Úr életre és ezek új énekkel dicsőítik őt és azután eltűnnek... Azonban Mikháel és Gabriel kivételek, mert ezek az angyalok fejedelmei, a többieket mind fölváltják, de őket nem váltják föl».

A színpadi utasítás megadásánál pedig mintha ugyancsak az aggádai költészet hatott volna Madáchra. Ugyanis Numeri Rabba 2. fejezetében ezt olvassuk: «Úgy amint Isten a négy világtájat teremtette, azonkép vette körül ezeknek megfelelően négy angyallal az ő trónját, ezek Mikháel, Gábriel, Uriel és Ráfáel. Mikháel jobbjáról. Miért neveztetik Mikháelnek? Mikor

Izráel átment a Vörös-tengeren, Mózes azt énekelte (M. II. 15, 11): Ki olyan, mint te, a hatalmasok közt, Isten! Ez Mikháel. («Ki olyan, mint Isten»). Uriel a baljáról. Miért neveztetik Urielnek? Mert Dávid azt mondotta (Zs. 118, 27): Hatalmas az Isten, ő világított nekünk! Ez Uriel. («Isten a világosságom»). Gábrriel előtte. Miért neveztetik Gábrrielnek? Mert írva van (Ézs. 9, 5): Nevezik őt: csudálatos, tanácsadó, erős Istennek! Ez Gábrriel («Erőm az Isten»). Ráfáel nyugatról. Miért neveztetik Ráfáelnek? Mert M. IV. 12, 13. versében írva van: Óh Isten, gyógyítsd meg. Ez Ráfáel. («Isten gyógyíts»).

Íme az aggádai költészet hasonló képet fest, mint aminőt Madách tár elénk a színpadon: Isten az ő trónján, körülötte a négy főangyal, akik Istent dicsőítik. Az angyalok héber nevük jelentésében hordják már és hirdetik Isten dicsőségét: Mikháel Isten mindenhatóságát, Gábrriel erejét, Uriel világosságát és Ráfáel Isten jóságát. Ezekből Madách kettőt átvett és Mihály főangyallal az Erőt dicsőítteti, Ráfáel főangyallal pedig a Jóságot. Mindegyik a bibliai Hozsána üdvkiáltással köszönti Istent, ami Zsolt. 118, 25. verséből származik.

Egyébként Madách is négy főangyalt szerepeltet az Úr trónja mellett, akik közül azonban csak hárman dicsőítik Istent: Gábor, Mihály és Ráfáel; a negyedik, Uriel, hiányzik.

Ezeknek az angyaloknak nevét Madách nemcsak az aggádai költészetből ismerhette; megtalálhatta egy igen közelfekvő forrásban: a zsidó imádságos könyvben. Ugyanis a lefekvés előtti imában így fohászko-
dunk: «Jobbomról Mikháel, balomról Gábrriel, előttem

Uriel és mögöttem Ráfáel és fejem fölött Isten dicsfénye!» Valószínűnek tartom, hogy Madách ismerte a zsidó imakönyvet, mely már 1841-ben Rosenthal Móric magyar átültetésében és azonkívül többféle német fordításban forgott közkézen és egyet-mást fölhasznált belőle költői céljaira. De magából a Bibliából is ismerhette Madách az angyalok neveit. Gábriel és Mikháel szerepelnek Dániel 9. és 10. f. 21. és 13. verseiben, Uriel és Ráfáel pedig az Apokrifákban, és pedig Ezra IV. k. 4. f. 1. és Tobit 12. f. 15. versében.

Akiket Madách itt főangyaloknak nevez, azokat a kereszténység rendszeren arkangyaloknak hívja és rangban fölötte állnak az angyaloknak. Azonban az Apokrifák az említett négy főangyalon kívül még másik hármat is közéjük soroznak: Jeremiel, Salatiel és Sátán. A két elsőt Madách mellőzi, mivel a keresztény egyház is, a zsidó hagyomány is háttérbe szorította őket; azonban a Sátánt befogadta drámai költeményébe.

Madách ugyanis a negyedik főangyalként *Lucifert* szerepelteti, mert Urielnek csak határozatlan, elmosódott jellege van, holott Lucifer élesen körvonalozott egyéniség: ártó szellem, a rossz megtestesülése, az ősi tagadás képviselője. És erre van Madáchnak szüksége, részint, hogy az Úrral méltó ellenfelet állítson szembe, részint — és ez a főök, mert ezen fordul meg az egész darab — hogy az embert elcsábítsa, bűnbe ejtse és megrontassa.

Lucifer ugyanazt a szerepet tölti be Madáchnál, mint a Sátán Jóbnál és Mephisto Goethénél és ugyancsak Lucifer Byronnál, akinek *Kainja* oly mértékben volt

hatással a paradicsomi jelenetre, mint Goethe *Faustja* a mennyeire.

Lehet, hogy Madách a *Kainból* vette át Lucifert. Azonban gyökerét a Bibliában találhatjuk meg; nem ugyan mint a tagadás szellemét, akit Madáchnál képvisel, hanem mint csillagnevet. Ugyanis Ézs. 14, 12. versében ezt olvassuk: «éch náfálta misámájim hélél ben sáchar», ami annyit tesz: «hogyan estél le az égből, te ragyogó hajnal fia» (vagyis: hajnalcsillag). A Vulgata így fordítja: «Quomodo cecidisti de coelo Lucifer, qui mane oriebaris?» Az ő nyomában jár Károli Gáspár is fordításával: «Mimódon estél alá az égről, te Lucifer, hajnalnak fija». Innen ered a Lucifer neve és egyúttal a fogalma is. Mert Lucifer az égből lebukott angyalt képviseli.

És erre volt Madáchnak szüksége: az angyalra, aki az Úr ellen lázad, de harcában elbukik, ámde mindig újra meg újra föltámad. Ezért szerepelteti a negyedik főangyal gyanánt Lucifert és nem Urielt.

De ezt nem kapta készen Madách a Bibliából; hiába is keresnök a Bibliában Lucifer kidolgozott alakját. Pontosabban szólva, különbséget kell e tekintetben tennünk az Ó- és az Újtestamentum közt. Az Ótestamentomban csak egy alkalommal van Jób könyvében a Sátán bemutatva, de ott is gyenge körvonalakkal, homályosan és elmosódva, minden jellegzetes alakítás nélkül. Egyébként nem találkozunk vele. Van ugyan még ilyesféle az Ótestamentomban is, ami a Sátánnal való némi hasonlatosságra vall, így: «Azázél» (M. III. k. 16, 8.), úgyszintén az «Isten fiai», akik feleségül vették «az ember lányait» (M. I. k. 6, 1);

azonban ezek az alakok teljesen homályosak és valószínűleg nem egyebek, mint ősrégi népies hagyományok csökevényei.

Az Újtestamentomban és az Apokrifákban a Sátán már gyakrabban szerepel és éleesebben van körvonalozva. Hol mint Belzebub, hol mint Beliál, hol mint Sátán, vagy Asmodi, vagy Ördög szerepel és a gonoszságot, a jónak megrontóját, az erkölcs és az erény gátját, Isten akaratának és országának ellenfelét képviseli. Ehhez járultak még az egyházatyák bővítései, akik a Sátán származását, történetét és hivatását újabb adatokkal toldották meg. Majd a középkor hite, babonája és népies hagyománya gazdagította alakját. Innen merített Milton, innen vette az *Elveszett paradicsom* számára a Sátán, Byron a *Kain* számára a Lucifer, Klopstock a *Messiás* számára ugyancsak a Sátán és Goethe a *Faust* számára a Mephistó alakját. Innen vette Madách is Luciferjét, akit azonban még egyéni vonásokkal gyarapított. Ilyenek: a metsző gúny, a fölényes magaviselet, a bíráló hang, a lenéző modor minden emberivel szemben, az értelem túltengése és idegenkedés mindentől, ami az érzelem körébe esik.

Lucifer hasonlít a Sátánhoz és Mephistóhoz, de bizonyos vonásokban különbözik is tőlük: határozottabb, merészebb, követelőbb náluk. Az Úrtól a teremtésben való osztályrészét követeli. Ezt meg is kapja: az Éden kertjében levő fák közül kettőt az Úr megátkoz és azután osztályrészül adja Lucifernek.

Lucifer még vitázik is az Úrral és szembe száll vele. Ekkor az Úr, hogy felsőbbrendűségét bizonyítsa, így szól:

«Én végtelen időtől tervezem
S már bennem élt, mi mostan létesült».

Ez a gondolat, hogy amit Isten alkotott, már ősidők-től fogva élt benne mint gondolat, gyakran fordul elő a rabbinikus irodalomban is. Így M. I. k. 1. f. 1. verséhez: «Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet» — Genesis Rabba 1. f. ezt a megjegyzést fűzi: «Hat dolog előzte meg a világteremtést, némelyek közülük létesültek, némelyek fölszálltak Isten gondolatában, hogy majdan létesüljenek. A Tóra, Isten trónusa létesültek... az ősatyák, Izráel, a szentély és a Messiás neve fölszálltak Isten gondolatában, hogy majdan létesüljenek». Álkábie Selomo Hálévi ugyanezt állítja a szombatról is Lecha dodi c. költeményében: «Ami végsőnek létesült, kezdettől élt Isten gondolatában». Ez egyébként benne van imádságos könyvünkben is. Minthogy valószínűnek tartom, hogy Madách előtt a zsidó imakönyv nem volt ismeretlen — amint ezt már említettem — föltehető, hogy a költő innen vette az első ösztönt gondolata számára.

Madách elgondolása szerint az Úr rendkívüli hatalommal és hatáskörrel ruházta fel Lucifert, amennyiben munkatársul fogadta és megengedte, hogy a világteremtés művében neki segédkezet nyújtson. Ezért is igényel Lucifer részesedést az Éden kertjéből: «Együtt teremténk: osztályrészemet követelem» — mondja Lucifer az Úrnak.

Honnan vehette a költő ezt a gondolatot? A legilletékesebb forrás, a Biblia, nem tud róla. Vajjon nem-e az aggádai költészet sugalmazta ezt neki? Bizonyos, hogy a rabbinikus irodalom ismeri ezt a

gondolatot, ha csak negatív formában is. Ugyanis Genesis Rabba 1. fejezetében ezt olvashatjuk: «Mikor teremtettek az angyalok? Rabbi Jochánán azt mondja: A második napon...; Rabbi Chániná pedig azt mondja: az ötödik napon...; Rabbi Luliani bar Tabrin azt mondja Rabbi Izsák nevében: Akár R. Jochánán, akár R. Chániná nézetét követjük, mind egyértelműen azt vallják, hogy az első napon egy angyal sem teremtett, nehogy azt mondják, hogy Mikháel az égboltozat déli részén alkotott, Gábriel az északin, az Örökkévaló pedig a középben munkálkodott. Nem! Én az Úr, teremtettem a mindenséget, boltoztam az eget egyedül... ki lett volna munkatársam a világ létrehozásában? A 86. Zsolt. 10. versében ez áll: «Nagy vagy Te, aki csudákat tesz, Te, óh Isten, egyedül». A világ folyása olyan, hogy a húsból és vérből való király dicsőíttetik az országban; az országnagyok vele dicsőíttetnek, mert a kormányzás terheit vele megosztják. De Istennél nem így áll a dolog. Ő egyedül teremtette a világot, ő egyedül dicsőíttetik a világon, ő egyedül magasztaltatik az ő világában. Rabbi Tanchuma mondotta: A fenti versben áll: «Nagy vagy te, aki csudákat tesz». Miért áll még ez is: «Te, óh Isten, egyedül! Azért mert Te egyedül teremtetted a világot.»

Hasonló gondolat ez, amelyet Madách az Úr és Lucifer közti viszonylatban juttat kifejezésre, hogy t. i. az angyal munkatársa az Úrnak, akinek a világteremtés művében segédkezet nyújt.

A Madáchnak ez elgondolásához szolgáló mintát még határozottabb formában megtalálhatjuk Philónál, aki a *Világteremtésről* írt művében azt mondja, hogy a

teremtmények vagy olyanok, akiknek sem az erényekben, sem a bűnökben nincsen részük, mint a növényeknek; vagy olyanok, amelyeknek csak erényeik vannak, mint a csillagoknak. Mindkettőjüket Isten egyedül teremtette. Azonban az ember vegyestermészetű: értelemből és értelmetlenségből, erényből és bűnből van összetéve. Az értelmet és erényt Isten egyedül alkotta, az értelmetlenséget és a bűnt munkatársaival, (az angyalokkal) engedte létrehozni, mert Isten maga csak a jót hozhatja létre. (De mundi opificio 17. 1.)

Madáchnál is Lucifer nemcsak munkatársa Istennek, hanem tevékenységének irányával főként a bűnt, illetőleg a bűnre való csábítást képviseli.

A II. szín teljesen bibliai alapokon nyugszik. Még a színpadi utasítás is, mely így szól: «A paradicsomban. Középen a tudás és az örökélet fája. Ádám és Éva jönnek, *különféle állatok szelíd bizalommal környezik őket*». Ez megfelel M. I. k. 2. f. 19. versének: «És alkotta az Örökkévaló Isten a földből az összes mezei állatokat és az ég minden madarát és odavitte Ádámhoz, hogy lássa, hogyan nevezi el őket».

Az édenkerti jelenet ugyanott 8—9. és 15—17., valamint 3. f. 1—24. verseiben így olvasható: «És plántált az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet felől és odahelyezte az embert, akit alkotott. És nevelt az Úr Isten a földből mindenféle fát, melyben az embernek szeme gyönyörködhetnék és mely eledelre jó volna, és az életnek fáját a kertnek közepette és a jó és a gonosz tudásnak fáját. És vevé az Úr Isten az embert és helyezé az Édennek kertjébe, hogy azt művelje és őrizze. És az Úr Isten megparancsolá az embernek, mondván:

«E kert minden fájáról ehetsz, de a jó és rossz tudásának fájáról ne egyél, mert azon a napon, amikor eszel róla, halálnak halálával halsz meg».

«De a kígyó ravaszabb volt minden mezei állatnál, melyet az Úr Isten teremtett és szólt az asszonyhoz: Vajjon mondotta-e Isten, ne egyetek a kert semmi fájáról? És mondotta az asszony a kígyónak: A kert fájának gyümölcséből eszünk, de a fa gyümölcséről, mely a kert közepén van, azt mondta Isten: Ne egyetek belőle és ne nyúljatok hozzá, nehogy meghaljatok. És mondá a kígyó az asszonynak: Nem haltok meg halálnak halálával; hanem Isten tudja azt, hogy amely napon esztek belőle, megnyílnak szemetek és olyanok lesztek mint Isten, jónak és gonosznak tudói. És látá az asszony, hogy a fa jó eledelre és hogy kívánatos a szemnek és kedves a fa megtekintésre, akkor vett a gyümölcséből és evett; adott férjének is vele együtt és az is evett. Akkor megnyíltak mindkettőjük szemei és megismerték, hogy mezítlenek. És (Isten) mondá: Ki adta tudtadra, hogy mezítlen vagy? Ama fáról ettél-e, amelyről parancsoltam neked, hogy ne egyél róla? Erre mondta az ember: Az asszony, akit mellém adtál, — ő adott nekem a fáról és én ettem. És mondá az Úr Isten az asszonynak: Ugyan mit tettél? Mondta az asszony: A kígyó rászedett engem és én ettem...

És mondta az Úr Isten: Íme az ember olyan lett, mint mi közülünk egy, tudván jót és gonoszt; most pedig nehogy kinyujtsa a kezét és vegyen az élet fájáról is, hogy egyék és örökké éljen! Elküldte tehát az Úr Isten az Éden kertjéből, hogy mívelje a földet,

amelyből vétetett. Elűzte az embert és elhelyezte az Éden kertjétől keletre a Kherubokat és a körülforgó kardok villogását, hogy megőrizték az utat az élet fájához».

Ha ezt Madách elgondolásával összevetjük, elsőnek feltűnik, hogy Madáchnál hiányzik a kígyó. Ez érthető. Mert a Biblia a maga egyszerű s naív elbeszélésében szerepeltetheti ugyan a beszélő és cselekvő kígyót, de a költő, aki modern drámai költeményt ír, bajosan teheti ezt. Madách a kígyó szerepét Luciferre ruházta. Itt már nemcsak a Sátán, az ősgonosz, a tagadás szellemét képviseli, hanem a kígyóét is, a ravaszságra és csábításra való hajlamosságot. E kettőt: a Sátánt és a kígyót olvasztotta össze Madách a Lucifer alakjában, éppúgy, mint Byron a maga Kainjának Luciferjében, amint azt Alexander Bernát részletesen kimutatta.

Ezenkívül Madách a Biblia elbeszélését lényegesen módosította. Az Éden kertjét úgy rajzolja, hogy annak a közepén álló két fa, a tudás és örökélet fája Lucifer tulajdona, mert az Úr a teremtésben való részvételért osztályrészül adta neki. Erről a Biblia mit sem tud. De Madáchnak szüksége volt e változtatásra, mert a kígyó mellőzésével és szerepének Luciferre való ruházásával arról is kellett gondoskodnia, hogy Lucifernek oly eszközt adjon rendelkezésére, mellyel az első emberpárt elcsábíthassa és bűnbe ejtse. Erre legalkalmasabbnak kínálkozott a tudás és örökélet fája. Ezért kellett ezeket Lucifer hatalmába adni, hogy segítségükkel az első emberpár közelébe férközhessék és azt megejt-hesse.

De ebből különböző nehézségek, vagy legalább is

következetlenségek keletkeztek. Ha ugyanis a két fa Luciferé, akkor tehet vele amit akar; mely jogon tilthatja el élvezetét az Úr az első emberpárnak, hiszen már nem az övé? Továbbá: Madách elgondolása szerint mindkét fától tiltotta el az Úr egyszerre az első emberpárt, mind a tudás, mind az örökélet fájától, mert *«halállal hal meg, aki élvezi»*. Hogy lehetséges az, hogy éppen az haljon meg, aki az örökélet fájáról eszik? Továbbá: Miután Éva és Ádám Lucifer csábítására hajolva megízlelték a tudás fáját és most már az örökélet fájához közelednek — «egy Cherub lángoló karddal útjukat állja». Mi módon történhetik ez? Hogyan avatkozhat bele a Cherub Lucifer jogába? Ha az Úr rendeletére történt, miért nézte el az első emberpárnak, amikor a tudás fájáról ettek?

Ezen és ehhez hasonló, sokat vitatott kérdések gordiusi csomóját csak egy módon lehetne szétvágni: a Bibliával. Lám a Biblia egyszerű, naív elbeszélése mily szépen elrendezte az édenkerti jelenetet és elsimított minden ellenmondást. A Biblia gondolatmenete ez: Isten az Éden minden fájáról engedett gyümölcsöt szedni Ádámnak és Évának, kivéve a tudás fáját; a kígyó csábítására megszegték a tilalmat és tudókká lettek ugyan, de büntetésből egyúttal halandókká is. Nehogy még az élet fája után is kinyujtsák kezüket, Isten kiűzte őket az Éden kertjéből.

Ez egyszerű, de szilárd kis építmény helyt áll a kritikai kérdések pergőtüzével szemben; de húzz ki belőle csak egy téglát is, meginog az egész épület. És ezt tette Madách, midőn a kígyót kirekesztette és a két fát az Úr által Lucifernek adatta.

Madách még azt a módosítást is teszi a Biblián, hogy az Úr, mielőtt a két fát osztályrészül adja Lucifernek, átokkal sujtja. Erről a Biblia nem tud semmit. A Bibliában csak akkor van átokról szó, mikor a bűncselekmény már megtörtént. És akkor is csak az értelmi szerzőt, a kígyót sujtja az igazi átok, hogy hason csusszék, a férfit csak annyiban, hogy arca verejtékével keresse kenyerét, a nőt pedig, hogy fájdalommal szülje gyermekét.

Úgy látszik, hogy Madách különös nyomatékkal hangsúlyozza ezt az átkot. Ezzel akarja érthetővé tenni, hogy az Úr miért bünteti az első emberpárt, midőn a tudás fáját megízlelte, noha az Lucifer tulajdona. Azért, mert az Úr átkától sujtott fáról ettek, amit még akkor sem lett volna szabad, ha az a Lucifer sajátja, mert átkos, mérges gyümölcsöt, a tudást ették róla. És ugyanez okból állja útjukat a Cherub lángoló pallossal, midőn a másik, ugyancsak átokkal sujtott fa felé közelednek.

Erre a második fára már nem is lett volna szüksége Madáchnak, mert az ő elgondolása szerint az ember halandónak teremtetett és így az örökélet fájával semmiféle kapcsolatba nem hozható.

Ámde Madách mégis megtartotta az édenkerti két fát részint azért, mert ez úgyszólván az egész emberiség köztudatába mélyen belevésődött, részben pedig azért, mert Lucifernek nemcsak Ádámmal van dolga, akit a tudás ígéretével el lehet csábítani, hanem Évával is, akit csak az örök ifjúság kecsegtetésével lehet bűnbe ejteni. Ezt csillogtatja előtte Lucifer, hamis fénnel és villogással, noha tudja, hogy az ember halandónak

teremtetett és így az örökélet fája nem adhat neki semmit. De ez Lucifer természete. Szükség esetén még a hazugságtól sem riad vissza. Akárcsak az athéni jelenetben, midőn Miltiadesről azt a hírt terjeszti, hogy hadsereggel jön szülővárosa ellen, ami pedig valótlan-ságnak bizonyul.

Madách még abban is különbözik a Bibliától, hogy Ádámot jóval beszédesebb és tevékenyebb színben tünteti fel. Ádám nemcsak hallgatólag, de nyílt színvallással beleegyezik, sőt biztatja Évát, hogy tépjen az elátkozott fáról.

Mikor ez megtörténik, megszólal az Úr szava:

«Ádám, Ádám! *elhagytál engemet,*
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban».

Ez teljesen bibliai szólás, megtalálható a Krón. II. k. 15. f. 2. versében: «Az Úr vagyon veletek, ha ti is ő vele lesztek; ha őt keresitek, megtaláljátok; *de ha őt elhagyjátok, ő is elhagy titeket!*»

Éva előzőleg enyeleg Ádámmal, akinek szemében megtalálja az elboruló égi dícsfényt:

«Hol is lelhetném másutt kívüled,
Kit létre is csak hő vágyad hozott,
Mint fényárjában a fejedelmi nap —
A mindenségben árván hogy ne álljon —
A víz színére festi önmagát
S enyelg vele, *örül, hogy társa van».*

A szavakat, a képet, hiába keressük ugyan a Bibliában, ámde a sorai közt ugyanezt a gondolatot olvashatjuk. Ugyanis, midőn Isten a barmokat, mezei vadakat létrehozta és odavezette őket Ádámhoz, hogy mind-

egyiket névvel lássa el: akkor végül kiderült, hogy neki nem volt párja, «nem talált vala hasonló segítőt». Hogy Ádám magányosan, segítőtárs nélkül ne maradjon, jött létre Éva. Tehát Ádámnak párja után való vágya hívta őt életre. És Ádám első szava hozzá ez volt: «Immár találtam hozzám hasonló társat, ki az én csontomból való csont és az én testemből való test: ez neveztessek néembernek, mert az emberből vétetett». (M. I. k. 2. f. 20—23.)

Még jobban megközelíti e gondolatot, hogy t. i. Ádám társ után való vágya, hozta létre Évát, e rabbinikus forrás: «Isten elvonultatta Ádám előtt az állatokat páronkint; erre Ádám így szólt: Mindegyiknek van párja, csak nekem nincs! Ezt jelenti a Biblia szava, hogy az embernek nem találkozott hozzá illő segítőtársa. — Kérdés: Miért nem teremtett Isten az ő számára már eredetileg társat? Mert azt várta, hogy Ádám majdan társtalansága miatt kiáltásba fog kitörni; ezért nem teremtett részére addig társat, míg nem kívánta ezt ajkaival. Mihelyt kívánta, Isten azonnal mély álmat bocsátott reá és bordájából létrehozta Évát». (Gen. Rabba 17. f.)

A II. szín azzal végződik, hogy Ádám önként távozik az Éden kertjéből, magával hívja feleségét is, mert idegennek és kietlennek találja a helyet; nem úgy mint a Bibliában, ahol Isten elűzi őket onnan.

A harmadik szín.

A III. szín, mely szorosán hozzátartozik az előzőkettőhöz, már a paradicsomon kívül mutatja az első

emberpárt, amint Lucifer lázító tanítását követve, kunyhót és lúgast épít magának «*a veszett Éden*» helyett. Ádám, aki Istentől elpártolva maga akar sorsának ura lenni, itt is folytatja eddigi magatartását, önerejébe vetett bizakodó beszédét:

«Érzem, hogy Isten, amint elhagyott, ...
Elhagytam én is. Önmagam levék
Enistenemmé, és amit kivívok,
Méltán enyém. Erőm ez s büszkeségem».

Éppen ez az az istenellenes beszéd, amelytől M. V, k. 8. f. 14, 17, 18 verse óva int bennünket: «*Fel ne fuvalkodjék a te szíved és el ne feledkezzél a te Uradról, Istenedről ... és ne mondjad azt a te szívedben: Az én hatalmam és kezemnek ereje szerzette nékem e gazdagságot! Hanem megemlékezzél a te Uradról, Istenedről, mert ő ad neked hatalmat*».

A két első sor pedig egyenesen válasz akar lenni az előbbi szín végén elhangzott isteni intelemre: «Ádám, Ádám! elhagytál engemet, Elhagylak én is».

Éva pedig mint mindig, ezúttal is gondtalanabban és hiúságától vezérelve fogja fel a helyzetet és így szól:

«Nekem meg büszkeségem az csupán
Hogy a világnak anyja én leszek».

Természetesen ez anachronizmus számba megy, hogy Éva máris tudja, hogy ő lesz az emberiség anyja. De ezt Madách maga is jól érezte, amint azt Aranyhoz intézett egyik levelében érinti. Ám ha Éva nem is, de Madách jól ismerte a Bibliát és tudta, hogy M. I. k. 3. f. 20. versében írva van róla: «Nevezte pedig Ádám

az ő feleségét Évának, *mivelhogy minden élő embernek anyja volna*».

Ádám úgy érzi, hogy ő a világban különálló lény és így szól Luciferhez: «enmagamban Olyan különvált és egész vagyok». Amire Lucifer fölesattan és így válaszol: «Vagyok» — bolond szó! *Voltál és leszesz, Örök levés s enyészet minden élet*». Mintha a Prédikátor bölcselkedésének visszhangja volna ez: «*Ami volt, az, ami lesz, ami lett, az, ami lenni fog*». (1, 9.)

Lucifer az emberi lét gyarlóságát a szellemvilágéval és erejével összeméri és így állítja szembe:

«...homályban ül,
Mi egy világot rendít és teremt...
Csak ember műve csillog és zörög,
Melynek határa egy arasznyi lét».

Ez teljesen összevág Zsolt. 39, 6. versével: «*Íme arasznyira szabta napjaimat, s földi létem olyan előtted, mint a semmi*».

Ugyanezt a kifejezést használja az Úr, midőn a XV. színben Ádámhoz így szól: «Ha perenyi léted súlyától legörnyedsz, Emel majd a végetlen érzete. És ha ennek elragadna büszkesége, *fog korlátozni az arasznyi lét*».

A föld szelleme, aki Lucifer idézésére megjelen, látva Ádámot és Évát így szól:

«Ha felveszem saját képem, leroskadsz,
S eme két féreg itt megsemmisül».

Féregnek nevezi az embert, hasonlóan Jóbhoz, aki azt mondja 25. f. 6. versében: «*Hát még az ember: a féreg; az emberfia: a kukac*». Hasonlóképp a Zsolt.

22, 7 : «*Én féreg vagyok és nem férfi, az ember szégyene, a nép megvetése*».

Madách gyakran használja e kifejezést, midőn az embert a maga gyarlóságában akarja odaállítani. Így Lucifer így szól Ádámhoz :

«Hiú ember! Hát azt kívánod-é . . .
Remegjen a föld, *egy féreg* ha elvész?».

Egy másik alkalommal ugyancsak Lucifer ilyen megszólítással kedveskedik Ádámnak :

«*Féreg*, feledted-e nagyságodat,
Melyet nekem köszönhetsz ?» (XV. szín.)

Lucifer az átöröklődés törvényét magyarázza Ádámnak. Ne csudálkozzunk, hogy bibliai szóval teszi, mert mindjárt drasztikus illusztrációval toldja azt meg az ő rendes szokása szerint :

«*Ha vétkezel, fiadban bűnhődöl,
Köszvényedet ő benne folytatod*».

Megfelel M. II. k. 20. f. 3. versének : «Mert én az Urad Istened buzgó Isten vagyok, *megbüntetem az apák vétkét a fiakban*».

Ádámot Lucifer magyarázata az anyagiakról nem elégíti ki, a szellemi világ fejlődése és a saját jövő sorsa pedig egyenesen ösztökéli és fokozza kíváncsiságát. Forró vágya : a jövőt látni és megtudni, hogy miért küzd és szenved. Lucifer teljesíti kíváncsiságát, bűbajos álmot bocsát reá és Évára, hogy «*a jövőnek végéig*» lássanak ; ha pedig azt látnák, hogy a cél hiú és dőre és csüggedés fogná el őket, akkor az a reménység adjon nekik erőt, hogy ez mind csalfa tünemény.

És most megindul az álmokképek változatos és káprázatos sorozata tizenegy jelenetben, s ez a drámai költemény veleje és gerince. Az első három szín: a mennyei, a paradicsomi és a paradicsomon kívüli jelenet, valamint a XV., a záró jelenet, a műnek kerete.

Az álom és a jövőbelátás.

Ha keretről szólok, nem úgy kívánom e szót értelmezni, mint ahogyan egy kép keretéről szoktunk beszélni. A festmény és kerete nem tartoznak szervesen össze, egészen különböző anyagból valók és csak az a gyakorlati cél hozza őket össze, hogy a keret által a festmény szépsége kiemelkedjék és jobban legyen elhelyezhető, mint nélküle. Az ember tragédiájának a kerete másfajta. Szorosan és szervesen összetartozik a darab gerincével, amely voltaképp ebből ered és fejlődik és a vele való összefüggést mindvégig megtartja. Ha mégis keretről beszélünk, azért tesszük, mert e fogalom számára nincs megfelelőbb kifejezés. A három első szín a darab gyökere, a XV. szín annak koronája, a tizenegy középső annak törzse. A talaj, amelyből az ember tragédiájának pompás fája sarjadzott és amelyen áll a Biblia.

Miért használja Madách az álmot, hogy ennek segítségével világtörténeti panorámáját elvonultassa előttünk? Erre kettős ok vezethette. Az egyik, mert ez a legkényelmesebb módja a jövő események érzékeltetésének; a másik, mert Madáchnak, amidőn bibliai alapból fejleszti ki drámai költeményének keretét, az álom úgyszólván magától kínálkozott mint a Bibliának

gyakori és megszokott eszköze, amellyel a jövődőt élénk tükrözi.

Jákob álmot lát az égisz erő lajtorjáról, midőn bizonytalan, kétes sorsnak megy eléje és az álom megmutatja neki jövődő életét. József kétszer is álmot lát és mind a kénék, amelyek az övé előtt meghajoltak, mind a nap, a hold és a tizenegy csillag, mely leborult előtte, jövő sorsának képét tárja eléje. Fáraó szintén kétszeres álmot lát és mindegyik, a hét sovány és hét kövér tehén, valamint a hét kicsépett és a hét telt kalász, mind a saját, mind országa jövőjét mutatja be neki. Sámuelnek is álmában adatik tudtára Eli és fiainak jövődő sorsa. Nabukodonozor is két álmot lát; az egyik álmokép, az agyaglábú kolosszus, birodalmának jövőjéről ad hírt a királynak, a másik, a nagy égisz erő fa pedig saját sorsáról. Hogy Madách csakugyan gondolt erre az álomra, bizonyítja egyik költeménye, melynek ez a címe *Nabukodonozor álma*. Bélsácár ugyancsak álmot lát és a falon megjelenő író kéz az ő jövődő sorsát adja tudtára. Az álomlátás valósággal hozzátartozott a keleti népek mindennapi életéhez, olyannyira, hogy az álomfejtés rendes foglalkozás volt; akár nevezzük ezt mesterségnek, tudománynak, művészetnek, avagy bűvészetnek.

Nem volt-e kézenfekvő dolog Madách számára, hogy amikor bibliai magból virágoztatja ki drámai költeményét, a Biblia eszközehez és módszeréhez: az álomhoz és az álomban való jövődőbelátáshoz folyamodjék? És a mintaképert nem is kellett neki messze elkalandoznia. Ott van az, annak a paradicsomi jelenetnek 21. versében, amelyet Madách jól áttanulmányozott

és alaposan elmélyedt benne, amely így szól: «Az Úr Isten bocsáta mély álmot Ádámra és elaluvék és egy oldalbordáját kivevén, hússal tölté be annak a helyét». Itt hiányzik ugyan a jövődöbelátás indítéka, de annál határozottabban jut az kifejezésre a fönt felsorolt bibliai személyek álmában.

De Madách Ádámja nemcsak álmot lát és nem csupán a jövődöbe vet mély pillantást, hanem föl-sorakoznak és elvonulnak előtte a világtörténelem jelentős eseményei, kiváló mozzanatai, mozgó erői és szereplő személyek: királyok, hadvezérek, kéjencek, hitbajnokok, főpapok, martalócok, keresztesvitézek, tudósok, népvezérek, forradalmárok, mártírok, munkások, gyárosok, eszkimók.

E gondolat számára is találhatott Madách mintaképet, nem ugyan a Bibliában, hanem az ősi rabbinikus irodalomban, amelynek ez a gondolat gyakorta ismétlődő, ősi hagyományaihoz tartozik. Hétszer ismétlődik kisebb-nagyobb változásokkal és pedig Aboda Zara 5.a, Szanhedrin 38.b, Peszikta Rabbati 23.f., Genesis rabba 24. f., Exodus rabba 40, Leviticus rabba 26 és Ábot di R. Nátán 34. fejezetében. A lényeges részeket csoportosítva így hangzik ez a gondolat: «Ez Ádám leszármazóinak a könyve». M. I. k. 5. fejezetének 1. verse arra tanít bennünket, hogy a Szent, áldassék a neve, bemutatta Ádámnak az összes nemzedékeket *a világ teremtésétől kezdve a holtak feltámadásáig*, mind, akik tőle származni fognak, mintha előtte állának és játszanának. Mások azt mondják, csak a jámborokat mutatta be neki, amint Ézs. 4, 3-ban írva van: «mindenkit, aki föl van írva az élet számára».

R. Josua b. Karcha arra magyarázza Zs. 139, 16. versét: «Idomtalan testemet látták szemeid és könyvedben mind te vannak írva» — hogy Ádám könyvében föl vannak jegyezve; azaz Isten bemutatta Ádámnak minden egyes nemzedéket és annak gondviselésszerű férfait, minden egyes nemzedéket és annak vezetőit, minden egyes nemzedéket és annak prófétáit, minden egyes nemzedéket és annak hőseit, minden egyes nemzedéket és annak bűnöseit, *rablóit*, minden egyes nemzedéket és annak jámborait, tudtul adván neki: ebben a korban ez a király fog uralkodni, abban a korban az a bölcs fog élni. Megmutatta neki Sault és fiait, amint kard által fognak megöletni; ekkor azt mondta Ádám: az első király, aki fiaidból támad és máris kard által öletik meg! Isten, azt mondta neki: nekem mondd ezt? Mondd meg a papoknak, akik ármánykodtak ellene! Mikor megmutatta neki Akibát (a törvénytudóst, aki a rómaiak kezétől vértanuhalált halt), örült Ádám a tudományának, de szomorkodott halálán.

Látjuk, hogy Madách elgondolása lényeges vonásai-ban egyezik ezzel a rabbinikus forrással; lényegtelen részeiben azonban némi eltérés is mutatkozik. Itt Isten mutatja be Ádámnak a jövődöbeli nemzedékeket és azok vezetőit; Madáchnál Lucifer tölti be ezt a szerepet. Ez természetes és jól érthető, mert Ádám elpártolt Istentől, sorsát maga vette kezébe és Luciferre bízta annak irányítását. A másik eltérés: itt Ádám az eléje táruló eseményeket leginkább csak szemléli, hébe-hóba beszél, örül és szomorkodik; Madáchnál azonban Ádám nemcsak szemlél, beszél és érez, hanem főként cselekszik.

Ez is jól érthető, mert ott Ádám egy drámának áll a középpontjában, annak éltető ereje, lelke; itt azonban egy bibliamagyarázattal fűszerezett talmudi elbeszélésnek a hőse.

Kérdés, hogy hatott-e e talmudi elbeszélés Madách művére? Ismerte-e Madách ezt az elbeszélést. Egyáltalán ismerhette-e?

Bernstein Béla és Heller Bernát az IMIT 1896-i Évkönyvében érintik e kérdést és egyértelműen azt vallják, hogy Madách nem ismerte e talmudi elbeszélést.

Igaz, bajos elképzelni, hogy az alsósztrégovai földesúr, a nógrádmegyei aljegyző, táblabíró, majd főbiztos és balassagyarmati országgyűlési képviselő, talmudi tanulmányokkal foglalkozott volna. Már azért is, mert ez a tudomány igen nehéz, nem könnyen hozzáférhető és tanító nélkül el sem képzelhető. Azonfelül nála e tudománynak még kezdetleges gyökérszála is hiányzott: nem tudott héberül, kaldeus nyelven még kevésbé. Mindamellet a kérdés elbírálásánál szemügyre kell vennünk az akkori irodalmi viszonyokat: Madách környezetét, barátait, olvasmányait és irodalmi kapcsolatait.

Tudjuk, hogy Arany János, akivel Madách meghitt viszonyban és sűrű levelezésben állt, a rabbinikus irodalomnak nagy kedvelője és élvezője volt s a poetikus talmudi legendákat szívesen olvasta és irodalmilag is felhasználta. A rabbinikus irodalom szépségeire nyomtatékosan felhívja olvasóinak — akik közé Madách is tartozott — figyelmét. Jolowicz H.: *Polyglotte der orientalischen Poesie in metrischen Übersetzungen deutscher Dichter* című 1853-ban megjelent gyűjtemé-

nyes munkáját szorgalmasan forgatta, kedvteléssel olvasta és belőle egyes darabokat le is fordított. Frankl L. A.: *Helden- und Liederbuch* című, rabbinikus mondákat is tartalmazó könyvére bő és alapos bírálattal hívta fel a magyar olvasóközönség figyelmét. Ebből fordította le *Az utolsó főpap* című, talmudi forrásból származó szép költeményét.

Arany előtt az új héber költészet sem volt ismeretlen. Sőt még Alcharusinek némi hatása is észlelhető nála, amint ezt részletesen kimutattam *Arany János és a Biblia* című, 1904-ben a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent munkámban.

Szóval, Arany János révén a magyar olvasóközönség a rabbinikus irodalomról, az aggádai elbeszélésekről, legendákról és költészetről eléggé tájékozódhatott.

Még fokozottabb mértékben áll ez Madách korának második nagy költőjére, Tompa Mihályra. Tompa, kinek írásait Madách igen sokra becsülte, alaposan tanulmányozta és részben utánozta is, a rabbinikus irodalmat még nagyobb mértékben és mélyrehatóbban használta föl költői és egyházi céljaira. *Héber Legenda* című költeménye a maga egészében egy talmudi mondanak feldolgozása, *Jézus és a nép* című verse pedig részben. Költeményeiben, egyházi beszédeiben, *Olajág* című imádságos könyvében lépten-nyomon rábukkanhatunk kedvenc olvasmányának, az aggádai elbeszélések, bibliamagyarázatok, a talmudi gondolatok, szóval a rabbinikus irodalom lecsapódására.

Hogy mily méreteket öltött ez Tompánál, az legjobban kiviláglik, ha megemlítem, hogy *Tompa Mihály és a Biblia* című, 1912-ben az IMIT kiadásában meg-

jelent munkámban a rabbinikus elemek földerítése és kimutatása 35 lapot foglal el.

És ámbár a rabbinikus elemeket Tompa írásaiban minden kétséget kizáróan ki tudtam nyomozni, mert hol a gondolatok ázonosságára, hol a kifejezések találkozására lehetett rámutatnom ; mégsem sikerült egyetlen egy esetben sem teljes bizonyossággal földerítenem, hogy milyen úton jutott egy-egy aggádai elbeszélés, vagy talmudi gondolat Tompához. Mert Tompa, ha tudott is mint református pap valamelyest héberül, de annyit nem tudott, hogy a Talmudot, vagy a Midrást eredetiben meg tudta volna érteni. Pedig a rabbinikus hatás Tompa írásaira mégis kétségtelen.

Ha képletesen akarnám magamat kifejezni, azt mondhatnám, hogy a mezőn ringó kalászkokról akkor is megállapíthatom, hogy búzaszemeket tartalmaznak, ha nem is tudom, hogy ki vetette azt el: a földműves-e, vagy a forgósél? Ilyen és efajta kimutatásoknál bajos földeríteni azokat a hajszálcsoveket, amelyek a szellemi hatást egyik helyről a másikra, egyik írótól a másikhoz szállították. És a legjobb esetben is csak sejtelmekről lehet szó; csak lehetőségről, valószínűségről beszélhetünk.

A jelen esetben azonban valamivel kedvezőbb a helyzet. Láttuk, hogy Madách az aggádai költészetről, a rabbinikus irodalomról Arany és Tompa révén és az akkori magyar folyóiratokból is meglehetősen tájékozódhatott. Láttuk azt is, hogy *Az ember tragédiájának* keretén rajta csillog a Biblia harmata, és az aggádai költészet zománca, az álomlátás és a jövőndőbe való tekintés révén. Most már csak az volna hátra, hogy

rámutatassak arra a hajszálcsőre, amelyik ezt a szellemi hatást átvitte Madách lelkületébe és így *Az ember tragédiájába*.

Erre is rámutatok a következőkben.

Ez a hajszálcső nem más, mint *Jean Paul Friedrich Richter* egyik regénye.

Előbb azonban magáról Jean Paulról kell néhány idevágó tájékoztató megjegyzést tennem.

Jean Paul evangélikus lelkészi családból származott és kezdetben nagy hévvel vetette magát a lipcsei egyetemen teológiai tanulmányokra. Olvasottsága bámulatraméltó és szinte páratlan volt. Mikor az egyetemre beiratkozott, akkor 12 folio-kötetnyi jegyzeteket vitt magával — csupa böngészet és kivonatolás eredménye, amely utóbb még számtalan kötettel szaporodott. Búvártermészetű, mindent összegyűjtő, rendkívüli tudású férfiúvá lett. Valóságos polihisztor, aki korának minden tudományában járatos volt, beleértve a héber és rabbinikus ágakat is. *Wahrheit aus meinem Leben* című önéletrajzában maga beszéli el, hogy a schwarzenbachi iskolában ernyedetlen szorgalommal tanulta a héber Bibliát és latinra is fordította. A Bibliának, a héber nyelvtannak valódi szerelmese lett. De nem csupán a Bibliának, hanem a rabbinikus irodalomnak is. Minden egyes művében sűrűn találhatunk elhintve megjegyzéseket a héber nyelvtanból, maszórai szabályokból, bibliai hasonlatokból és talmudi bölcsészetből. Névleg megemlíti a *Sepher Rasiel* című kabbalisztikus iratot, úgyszintén a *Gemara*-t. Egyik hőse, Quintus Fixlein számára nem talál szebb hivatást, mintha német maszóréta lenne belőle.

Auswahl aus des Teufels Papieren c. egyik ifjúkori iratában, valamint *Nötiges Aviso vom Juden Mendel* c. apróbb iratában a rabbinikus irodalomból származó különböző gyöngyszemeket csillogtat meg, de mindig azzal az egyéni, sajátos modorral, mely az eredeti hasonlatból vagy gondolatból más és más célzatú gondolatot alakít azáltal, hogy más foglalatot készít számára, vagy elütő élezéssel, vagy csattanóval látja el.

De térjünk rá a minket közelebről érdeklő regényére. Ennek kacskaringós címe így hangzik: *Blumen-, Frucht- und Dornenstücke, oder Ehestand, Tod und Hochzeit des Armenadvokaten F. St. Siebenkäs im Reichsmarktflecken Kuhschnappel*. (P. Nerrlich-féle kiadás a Kürschner által szerkesztett Deutsche National-Litteratur 131. kötetében.) A négy részből álló regény első részében Leibgeber egy hosszú levelet intéz barátjához, voltaképp alteregojához, a szegények prókátorához, Siebenkäs-hez. (288—297. l.) A levél annyi kitérést, történeti és régészeti megjegyzést, tűszúrást és különböző támadást tartalmaz, hogy fordításához legalább tíz oldalas magyarázatra volna szükségünk; ezért csak lényeges tartalmának kivonatolására szorítkozunk.

A levél írója visszamegy a teremtés őskorába és valahogyan úgy érzi magát, mintha ő volna az első ember, Ádám. De már a paradicsomon kívül áll és Hévával (így írja a szerző Évát, mivel ez a héber kiejtést jobban megközelíti) együtt fügefakötényt viselnek, föl alá sétálva azon töri a fejét, hogy most ő rajta fordul meg az emberiség sorsa, tőle függ népek és nemzetek, számtalan milliónyi ember jövődője.

Meg kell tehát jól fontolni a dolgot és alaposan mérlegelni az elhatározást.

I. A kételyeket és aggodalmakat kell megvizsgálni, amelyek a mellett szólnak, hogy nem érdemes az emberiséget létrehozni, a földet megtermékenyíteni és benépesíteni.

II. Azokat az okokat és érveket kell szemügyre venni, amelyek az elhatározást az ellenkező oldalra billenthetik és a mellett szólnak, hogy igenis, meg kell a földet termékenyíteni és be kell népesíteni.

Erre elvonultatja lelki szemei előtt a jövődőt, a világtörténelem kimagasló egyéniségeit mind a rosszban, mind a jóban. Látja az egyetemi fakultásokat, a bölcsészeti iskolák képviselőit, az ősi birodalmi hercegeket és lovagokat, országgyűlési képviselőket, kanonokokat, prépostokat, szeniorokat. Elvonulnak előtte a civilisták, kriminalisták, feudalisták és publicisták, majd a római császárok és helytartók, majd *Szent Péter*, majd Caesar és Antonius. Ott vannak a különféle *rablók*. Ott van Borgia, Pizarro, Szent Dominikus és Potemkin. Elvonul előtte Páris, Bécs, Lipcse, Bayreuth, Dublin és Kuhschnappel. Ott vannak, akik miatt a világtörténelem lapjai vérfoltokkal és ostobaságokkal vannak bemocskolva. Mindezt látja Ádám és — elmegy a kedve a saját ivadékaitól, az emberiség jövőjétől.

De mégis meg kell tekintenie az ellenkező oldalt is és mérlegelnie azokat az okokat, amelyek esetleg az ellenkező irányba billentik elhatározását. E tekintetben a legfontosabb érv : *az ítéletnapja*. Mert ha elhatározná, hogy az emberiség ősapja lesz, erősen bízik abban, hogy az *utolsó ítéletkor*, amidőn unokái és dédunokái föltá-

madnak és fölöttük szemlét tart: olyanokat is fog ott találni, akiknek van eszük és akikkel lehet egy szót szólni. Akiknek élete mennydörgés közt telt el, de ők megállták helyüket és nem vesztették el bátorságukat. És elvonulnak lelki szemei előtt: a négy felséges pogány evangelista, Sokrates, Cato, Epiktetos és Antoninus, akik az emberiség házaiban, mint tűzoltók fecskendőikkel, a szenvedélyek tüzeit oltják. Majd elvonulnak lelki szemei előtt Aristoteles, Plato, Shakespeare, Newton, Rousseau, Goethe, Kant, Leibniz. Erre így szól: A zsidók, ha egy böles embert látnak, imát mondanak, én, aki annyi böles embert látok, akik visszatartották magukat a *tudás fájától* és uralkodtak szenvedélyeiken, holott én erre nem voltam képes és *ettem a tiltott gyümölcsből*, hogyne hajolnék meg előttük? Így szólt és elhatározta, hogy benépesíti a földet.

Látjuk, hogy e levél gondolata szakasztott olyan, mint a Talmudé: Ádám látja a jövőt és elvonulnak előtte a világtörténelem kiváló egyénei. A kettőnél teljesen összevág, hogy a rablók külön fel vannak sorolva; de ami még feltűnőbbé teszi a kettő közt az összefüggést, hogy mindketten szemléljük két végpontja gyanánt ugyanazt említik: a világteremtést és a holtak feltámadását, ami azonos az itt említett ítéletnapjával. Ebből azt következtethetjük, hogy Jean Paulra levele megírásánál valószínűleg a Talmud hatással volt.

Figyelembe kell most már vennünk, hogy Jean Paul 1825-ben halt meg. Halálakor ismert, ünnepelt, híres író volt, akinek regényeit Európaszerte olvasták. Börnének elragadó ékesszólással tartott emlékbeszéde nevét még ismertebbé tette a külföldön, így Magyarországon

is. Madáchról, aki a német irodalom alapos ismerője volt és akinek a világirodalommal a német nyelv volt az egyetlen kapcsolata, föltehető, hogy Jean Pault jól ismerte. Hiszen ő maga is egyidőben a novellista babéraitra pályázott.

És ne felejtsük még azt se, hogy Madách-könyvtárában gazdagon voltak képviselve a német irodalom akkori kiváló képviselői, köztük Börne is. Balogh Károly, aki Madách családjának is, a sztrégovai kastélynak is történetét a legapróbb részletekig elmondja, e könyvtárról így emlékszik meg: «A könyvek közt leljük a XIX. század első felében igen elterjedt német nyelvű regények és elbeszélések egész sorozatát».

Figyelembe kell még vennünk néhány aprólékosnak látszó, de a kérdés megítélésére mégis lényeges vonást. Jean Paul külön említi Péter apostolt. Ugyancsak Madách is őt szerepelteti a római jelenetben, mint az ébredő kereszténység hirdetőjét; holott valószínű, hogy Péter nem is fordult meg Rómában. Feltűnő, hogy nem a sokkal jelentékenyebb Pál szerepel, akiről bizonyos, hogy Rómában élt és ott vértanúságot szenvedett. Továbbá említésre méltó, hogy Jean Paul regényének második részéhez egy fejezetet csatol, amely egészében nem más, mint szerzőnek egy álma (427. l.), mely arról szól, hogy nincs Isten. De ebbe az álomba bele van állítva egy másik álom, mely az ellenkezőjét bizonyítja. És ennek a fejezetnek a címe: *Der Traum im Traume* (433. l.). Tudjuk, hogy Madách is hasonlóképp járt el, midőn Ádámmal a prágai jelenetet álmodtatja és álomban Keplert mutatja neki, és ebbe az álomba egy másik álmot állít bele, amelyben Kepler megálmodja

a francia forradalmat. Tehát itt is, mint Jean Paul regényében : álom az álomban.

Még megjegyzendő, hogy Madách is a jövőbelátás végső időpontját úgy jelöli meg : «a jövőnek végéig», ami megegyezik Jean Paul utolsó ítéletével.

Madách és Jean Paul viszonyát a következőben foglalhatjuk össze : Közös vonás Ádám jövődőlátása ; továbbá az egyes nemzedékek felvonultatása és a kiváló, jóban és rosszban kimagasló egyéniségek föl-sorakoztatása ; közös a látottak fölötti elkedvetlenedés és elkeseredés, valamint az ebből fakadó szándék az emberiség kiirtására ; közös még a jobb belátásra való hajlás is. Azonban ennek a rugója és megokolása egészen más Madáchnál és más Jean Paulnál. Ez az utolsó ítélettel okolja meg, amikor kitűnik a nagy és nemes emberek áldásos működése ; Madách azonban azzal, hogy Éva közli Ádámmal, hogy anyának érzi magát. Itt mutatkozik Madách eredetisége és fölénye. Jean Paul megokolása kigondolt, mesterkéltén kieszelt, Madách megoldása természetes, magától adódik és a szereplők érzelmeiből, szerelméből és családi érzéséből önként folyik.

Ha most még tekintetbe vesszük azt is, hogy Madáchnál többször találkoztam az aggádai költészet hatásának kétségbevonhatatlan nyomaival, a fentiek mérlegelésével azt következtethetjük, hogy *Az ember tragédiája* keretének megalkotásánál a jövőbelátás gondolatát, a világtörténeti képek felvonultatását Madách számára Jean Paulon keresztül a rabbinikus irodalom sugalmazhatta. Az álombamerüléshez pedig — mint kimutattuk — a Biblia szolgáltathatta az első ösztönzést.

Ha Madách idegen indítékok sugalmazására teremtette is meg *Az ember tragédiájának* keretét, mégis megőrizte a maga egyéniségét, költői alkotásmódjának eredetiségét. Ahogyan az idegen hatást magába olvasztotta, azon is rajta van sajátos, egyéni bélyege.

Sopron.

DR. POLLÁK MIKSA.

A HALÁL.

Hiába nyitok ajtót, ablakot,
 áldozati borral hiába kínálom,
 el nem hágy többé, mellettem marad,
 engesztelhetetlen e hivatlan vendég.
 Egy éjszaka szegődött hozzám a kórházi ágyon,
 szívszagató félelmek között,
 a sötétben szemközt állt velem,
 s mégis, mintha a szívemet tartotta volna jég-kezeiben,
 majd mögém került s most vár még egy kicsit,
 de nem sokáig,
 talán csak addig,
 míg leszakítok még egy-két virágot,
 aztán elragad s a csillagokig felröpít,
 mint Elijáhut a lángszekéren.

SZENES ERZSI.

ESTVÉLI IMÁDSÁG.

Palástod lengő szárnya alá csak még egyszer keríts,
 hogy megbúvó hittel bújhassak meg alatta, [hátán,
 mint téli estéken meleg párával párnázott búbos kemence
 Ájtatos és együgyű gonddal cifrázhassam és tarkázhassam
 a számban Rólad a beszédet,

hogy ékesen kerüljön eléd,
 Csuklómra feszülő biztonságos védő arany karperecnek
 csak mégegyszer érezhesselek magam körül, [tott szemű,
 Repeső szívű, rebbenő szárnyú fiókád lehessen, feléd fordí-
 Keresselek és mondjam pontosan estére megújuló buzga-
 — «Istenkém, védj meg apát és anyát [lommel :
 és a kicsike testvérkémet,
 Adj nékik jó éjszakát és minden jó embernek,
 Oltalmazd és segítsd meg őket,
 de a szemedet el ne fordítsd a gonoszaktól sem,
 Megromlott szívük fekete tárnájába világíts bele
 és tisztogasd fényesre a lelkük sötétjét,
 Hogy jók lehessünk mindannyian a földön
 és fűszeres illatú, tiszta ízű szájjal ejthessük ki naponta a
 Segíts meg engem és mindannyiunkat [Neved.
 s vigyázó szemedet felejtsd mirajtunk
 most és mindörökké
 Ámen!» —

SZENES ERZSI.

BUDA VISSZAFOGLALÁSÁNAK ZSIDÓ IRODALMI EMLÉKEI.

«Mikor 1686. szeptember 2. Buda bástyáin lehanyat-
 lott a félhold, a várral együtt elenyészett egy virágzó
 zsidó község is, mely gazdag multra, büszke emlékekre
 tekinthetett vissza. És megesett az az elég ritka eset,
 hogy egy város elfoglalásakor annak egész történelmi
 élete utolsó szikrájáig elaludt, eltaposódott a győztes
 seregek csizmája alatt». ¹ Sőt hozzátehetjük: hallgat az

¹ Dr. Kaufmann D.: Die Erstürmung Ofens. Trier, 1895. be-
 vezetése. Színtelenebb fordításban megjelent az I. M. I. T. első Év-
 könyvében is 1895. 63. l.

eseményről minden hazai és majd minden zsidó irodalmi emlék is.¹ Ugyanakkor, mikor Európa-szerte százával jelentek meg a kereszténység diadalát dicsőítő röp- és emléklapok, könyvek, rajzok, metszetek.²

Az idők folyamán mégis megszólalt néhány «sírból jövő hang», napfényre került több irat és nyomtatvány, megismerésünk fénykörébe lépett egyik-másik alak, kinek szava, szerepe volt e korban. Zsidók is, jellegzetes képviselői társadalmuknak, típusai a XVII. század zsidóságának. Ezekről az írásokról és íróikról had foglaljam össze a 250. évforduló alkalmából azt, mit az eddigi tudományos kutatás megállapított. Magam csak a bemutató szerepére vállalkozom.

Első helyen áll valamennyi irodalmi emlék között éppen az a *Megillath Ofen* nevezetű félig történelmi, félig önéletrajzi munka,³ melynek első kiadását fenti szavakkal vezeti be Kaufmann professzor. «Budavár visszavívásának egy szemtanúja és írója» mondja el benne a vár ostromának, elestének és a szerző szerencsés megmenekülésének hitelesnek látszó, érdekes történetét.

¹ Acsádi I. írja a Szilágyi S.-féle milleniumi Magyar Nemz. Tört. VII. köt. 454. lapján: «A tömegek szíve nem dobbant meg a hírré, hogy Mátyás ősi vára nem nyögi többé a félhold igáját. Csak a hivatalos világ ünnepelt, ellenben maga a nagy nemzeti társadalom hidegen vette a világtörténelmi eseményt».

² A nyomtatványok teljes bibliográfiai jegyzékét most készül kiadni a Székesfővárosi Könyvtár jubileumi bizottsága.

³ A műnek egyik, a család birtokából származó, de nem éppen régi kéziratát (1800-ból) Kaufmann prof. hagyatékából a M. Tud. Akadémia őrzi; fotokópiája a Zsidó Múzeumban; egy másik, még újabb (1835), Prágában lappang. Mindkettő a héber szöveg mellett német fordítást is tartalmaz, héber betűkkel.

Héber nyelven van megírva és mivel Eszter-könyvéhez hasonlóan vészes napokról, fenyegető bajokról szól előbb, hogy utóbb a kedvező fordulat emlékére (családi) bőjt- és ünnepnapot rendeljen övéinek, azért középkori szokás szerint joggal megillá-nak nevezhette a szerző. A szerző Prágából származik, fia R. Zalman vagy Selómó Moschelesnek, neve *Schulhof Izsák*, aki Budáról való megmenekülése után ismét Prágában talált otthont és nyugóhelyet. Neves család sarja, rokonságban a legendás Hoher Rabbi Löw-vel és a wormszi Bacharach-okkal, veje lesz a Welnából menekült híres R. *Cohen Efraim*nak, Buda utolsó gáonjának. Apósával együtt Budára, a Keleten és Nyugaton kitűnő hírű községbe költözik, ahol tanulással, tanítással tölti idejét. És a tóratanulás, mely a zsidóságban sohasem volt pusztán intellektuális foglalkozás, szellemi torna vagy tapasztalatszerzés, hanem egyuttal a lelki-erkölcsi megjavulás szolgálatában állott, ez időtájt egy különös vallásos elmélyedésnek, bűnbánó vezeklésnek, misztikus rajongásnak is volt az eszköze. «A megváltás óráját, melynek ebben az évben (1666) kellett volna bekövetkeznie, nagyobb izgatottsággal, feszültséggel mint Budán alig várták egyebütt» — mondja Kaufmann.¹ «A vezeklések és istenes gyakorlatok, melyeket a megváltás gyorsítása végett tartottak, szinte elárasztották a zsidó szíveket». Majd mikor bekövetkezett az ál-messiásban, Sabbatai Cviben való nagy csalódás, a meggyötört, megalázott lelkek csak annál szenvedélyesebben áhítozták Isten közelségét. Az eszményi lelkületű főpapról, R. Cohen

¹ Kaufmann i. m. 19. l.

Efraimról, feljegyzi fia, a «Sáár Efraim» előszavában, hogy hetenként három napon át böjtölt, nyolcszor pedig megtette, hogy szombattól szombatig étel nem érintette száját. Buda várának 3 temploma és a nappal 12 órája szűknek, kevésnek bizonyult : a tanulni-javulni óhajtok minden második éjszaka hajnali virrasztásra gyűltek össze. Schulhof maga beszéli el egy később említendő verséhez írt jegyzetében, miképpen választották őt meg ilyen virrasztótársaság előadójává és miképpen követte példáját egy főleg fiatal férjeből, vőlegényekből álló húsztágú csoport is.¹

Ám Schulhof, a tudós tanító, a vallásos vezető nem volt «weltfremd», nem zárkózott el sem a világ, sem a világi ismeretek elől. Megillájának nem egy helyén meglepetéssel olvassuk, mennyire ismeri a török szultán terveit s éppúgy a császári politika változatait. Az ő szemében Thököly Imre a félelmetes ellen, akinek pusztító hadjáratai hívják ki I. Lipót császár, a szelíd békefejedelem haragját. «Mert urunk, a császár, jámbor ember volt, minden rablás és erőszak ellenzője, kegyes uralkodó, kinek napjaiban vérontás alig fordult elő mostanáig». A császár iránti feltétlen hódolatot még Prágából hozhatta magával Schulhof, ki erre a hűségre hivatkozik is elbeszélése végén, mikor a császári hadak kezébe kerül. Bécs 1683. ostromának kudarca után helyesen jegyzi meg a szerző, hogyha a szövetségesek most azonnal Buda felszabadításához fogtak volna, az mint érett gyümölcs hullott volna ölükbe. Jó meg-

¹ L. Dr. Kohn Sámuel : Héber kútfők és adatok, Bp. 1881. 135. l.

figyelőnek látszik, mikor írása elején feljegyzi a «béke-évek» olcsóságát — a hús fontja pl. 4 fillér — és evvel szembeállítja az ostromlott vár éhinségét. A zsidó ember persze nem felejt el megemlíteni, hogy Rós hasána napján kénytelenek voltak a Bécs alól menekülő törökök részére éjjel-nappal kenyeret sütni, mint ahogy egész időszámítása természetyszerűen a zsidó naptárt követi. Kora fiát sem tagadja meg Schulhof, mikor szent borzongással írja le a csodás jeleket és tüneteket, melyek Buda vesztét vészjóslóan előre hirdették: idegenfajtájú madarak tízezerrel lepték el a várost és űzték el a hazaiakat, a Duna és minden kútja tele lett apró vörös férgekkel, a kat. templom tornya ledől, a Szombati kapu felvonóhídja leszakad, az égen is tűzjelek mutatkoznak.

Legmegkapóbb, legelevenebb részlete könyvének mégis az a fejezete, melyben egyéni sorsának szerencséjében is tragikus fordulatait írja le. A templomban törtek rájuk a császári hadak, köztük görbekardú huszárok. Öt és hétéves fiát magával hurcolta egy muskétás. «Az utcák tele holttestekkel, zsidókkal és — megkülönböztetésül legyen mondva — nem zsidókkal. A nagy tolongásban elveszett mellőlem a katona, én és fiam, belesodródtunk egy nagy csődületbe, ahol megmenekültünk, azonban jámbor asszonyomat elszakították tőlem és én akkor nem is tudtam, mi lett belőle. Bizony ott megölték. Rohanva rohantunk, hogy elérjük házunkat, ám ott császári tiszt állott kivont karddal és el akarta ragadni fiamat. Én nem engedtem, ruhájánál visszahúztam a gyereket, mire a tiszt utánam ütött kardjával: én visszaugrottam a ház bejárata felé és abban a

percben belezuhantam a pincegádorba, nem tudván magamról semmit, hol vagyok». Elvesztette hát fiát is, ki később Győrött meghalt és ott temették el; őt magát azonban a pincében önfeláldozó módon megmenti keresztény cselédlánya, kit a Bécs alól érkező törököktől vásárolt volt meg. «Ez a leány hű és ragaszkodó volt, mert nem bántunk vele szigorúan, már ismerte a zsidó törvényeket az edényeket és főzést illetőleg». Később elhurcolják a markotányosokhoz a Duna mellett, ott egy előkelő asszony 30 aranyért és egy üveg rajnai borért megvásárolja és elviszi Bécsbe Oppenheim Sámuelhez, aki — mint látni fogjuk — a többi budai fogoly kiváltása körül is nagy érdemeket szerzett.

Schulhof pedig, a sorssujtotta özvegy ember, kire Prágában még szörnyű csapások várnak, — egy tűzvész alkalmával elveszti apját, anyját, minden könyvét és vagyonát — költővé lesz, a gyász költőjévé. Dr. *Kobak Josef*, bambergi rabbi, adta ki a szerző saját kéziratából¹ «*Jeschurun*» c. folyóiratának 1868. évfolyamában (héber rész 134—145. l.), majd *Ginzé nisztaróth* c. gyűjteményében azt a két «Kinnó»-t (panaszdal), melyben Schulhof egyrészt felesége és fia, másfelől Buda elvesztén kesereg.² Az elsőhöz írt bevezetésében Schulhof

¹ «E sok tekintetben érdekes kézirat, melyet azóta megszereztem, jelenleg is az én birtokomban van», — mondja dr. Kohn S. fennidézett művében (131. l.), ahol ezt a két gyászdalt is bemutatja. *Vajjon hová lett ez a kézirat azóta? — érdemes volna megtudni.*

² Egy harmadik, «Hazkara» címen, apja emlékének van szentelve. Jegyzeteiben a kiadó említést tesz ugyanennek a szerzőnek néhány imájáról is. Az egyik könyörgő fohász versfejeiben a R. Izsák ben Selómo halévi-n kívül Raklit-Schulhof neve is szerepel. Családi

elmondja, miért készítette ezt a dalt, melyet évenként «Elul hó e gyásznapján sírva és zokogva» szokott elmondani. A vers 10 négysoros szakból áll, minden sor elején egy-egy váltakozó jajszó, refrénje pedig töredelmes bűnvallomás. A többi a tisó-beóvi kinnók módjára rímes szólásokból van egyberakva, egészében hangulatos, bánatoshangú sirám, kevés egyéni színezettel. Mint pl.

Fáj nekem, hogy megölték kedvesemet, galambomat, páromat,
 Jaj, de nagyon is éget véres sebem,
 Ó, baj jött rám, elvesztettem fiamat, az egyetlen, kit szerettem:
 Jaj nekem, hogy vétkeztem.

A másikat, melyet a szerző «nagy panaszdal»-nak nevez, Buda vesztére írta. Bevezetésében ő maga rámutat a versnek némely — különben rejtve maradt — célzásaira, amelyekre ő és barokk korának ízlése bizonyára büszkeséggel tekintettek. Hármasszó alfabéta után az író neve van megörökítve a versfejekben. De kiszerkeszti borzalmas szójátékban a «Duna» nevét is, Buda=Ofen neve visszatér a «tannur»=kemence szóban, sőt az 1686. évszám (héber számértékének 446-nak megfelelő, «tammu» szó) szintén szántsándékkal kap feltűnő helyet egy verssor elején. Joggal jegyzi meg róla dr. Kohn S., akinek akkoriban persze a Megilláról még nem volt tudomása: «A költemény, noha több-

névnek véltem a *Raklit*-ot is, azonban dr. *Jakobovits* Tóbiás, a prágai hitközség könyvtárnoka, felvilágosított, hogy ez a szó inkább eulogikus (jókívánásokat tartalmazó) abbreviatura, bár másfelől betűinek héber számértéke egyezik *Schulhof* vagy *Schalit* betűinek számértékével (=349).

nyire jeles héberséggel van írva, említett sajátosságainál fogva olyan mesterkélt szerkezetű, az újhéber költészet ízlésének megfelelőleg annyit játszik számokkal s többértelmű szavakkal, s a Szentírásnak, főleg Jeremiás Síralsmainak legkülönbféle verseiből lévén összeállítva, annyira tarka mozaikmű : hogy nemcsak hű fordítása majdnem lehetetlen, hanem még sajátképi értelme is többhelyt homályos». ¹ A szerző ezt, úgy látszik, maga is érezte, azért magyarázó jegyzeteket fűz a szöveg végéhez, melyekben egyik-másik történeti vagy helyrajzi adatra is bukkanhatunk :

A hajó oldaláról szökdeltek mint a kosok,
Hősiesen kiáltozák : lelkünk hadd vesszen, múltjon el.
Vízként öntötték vérüket, mint a szarvas és ünő :
«Ó hogy hűtlen nővé lett az egykor oly hűséges város!»

Vagy a 25. versszak dr. Kohn átírásában :

«E miatt sírok én éjjel-nappal és vigaszt nem találok ;
a sok száz szent könyv miatt, melyekre darabokra
tépve lábbal tiportak, és a miatt, hogy a házak ablakai
be vannak tapasztva, és az utcákon szemétrakások
heverték. Ó mikép lett parázna nővé a hű város!»

A jegyzetekből megtudjuk, hogy a városban két község volt, 3 templommal ; a szefardok, vagy 30-an, külön imaházban ájtatoskodtak. Hallunk azokról a jámbor virrasztókról is, kiknek intézménye, «ha a város közben el nem pusztul, örök törvényként maradt volna fenn. «Évente sok száz birod. tallért küldött a hitközség Palesztinába, hogy a tóratanulást támogassa.

¹ Dr. Kohn S. i. m. 133. l.

Azonkívül egyszer vagy 2000 tallért fordított foglyok kiváltására, mikor a török császár Béceset ostromolta». ¹

*

Így elérkeztünk Buda elestének egy második, érdekes történeti alakjához: a szenvedő hős után a cselekvő hőshöz. Szintén Prágából való, neve *R. Szender* (*Alexander*) *Tauszk*, vagy amint Büchler S. ² és mások olvassák: Süszkind *Taussig*. Személyi adatairól, élete körülményeiről nagyon keveset tudunk: bachurnak, ifjúnak nevezik mindenütt, lelkes, önfeláldozó, agilis ember. Egy cselekedetével szerezte meg — a Talmud szavaival — a mennyországot, egyúttal híret is Európában, melynek zsidó hitközségeit évekig foglalkoztatta az ő egyéni akciója: a Budán fogságba esett zsidók kiváltása. Sőt ajkára veszi hősünk nevét a költészet is, ha ugyan költészetnek nevezhetjük azt a több jóakarattal mint hozzáértéssel készült verselményt, melynek címét Brann M. említi a *Monatschrift* 1881. évfolyamában megjelent tartalmas dolgozatában: ³ «Ein schön neu Lied von Ofen», de melynek tartalma, szövege tudunkkal még eddig nem jelent meg sehol. Prágában, a Bak-féle nyomdában látott napvilágot 1688-ban ez

¹ Tudunk végre Schulhofnak egy negyedik, Budára vonatkozó költeményéről, mely Kaufmann szerint a *Megillath Ofen* ma lappangó prágai kéziratának végén van feljegyezve. «Háladal a csodás megmenekülésért» a címe és kezdősora: *Jertek, lássátok Isten csodatételeit!* — de többet róla egyelőre nem tudunk.

² Büchler Sándor nélkülözhetetlen könyve: *A zsidók története Budapesten*. 1901. 169. l.

³ *Zum Ofner Judenmord*. 1686. M. G. W. J. 1881. (540—555.).

a kis oktávformájú könyvecske, mely 55 versszakban, német-zsargon nyelven dicsőíti Tauszk tettét.¹ A héber szókkal tarkított idiomának színe, zamatja elvész ugyan a fordításban, mutatóba mégis álljon itt legalább címlapjának szövege: kései megnyilatkozása egy krónikás-stilusnak, mely valamikor a vándornyomdák és vásári ponyvák idejében volt divatos. Most érkezett a gettók népéhez is. Szól pedig a felhívás:

Szép, új nóta Budáról. Új, szép dalt hadd kezdjünk el,
 Buda szent községében mi minden történt.
 Mennyi bú és bánat ott ért bennünket,
 Azt mind e versben benn megoldvashatjátok.
 R. Szender Tauszk, József fiának híttak egy férfiút,
 Ki a foglyok ügyét vette a kezébe.
 Nagy csodákat fogtok róla hallani,
 Mi mindent végzett ez a nemes ifjú.
 Azért hát jertek, kedves népek, siessetek,
 Hogy e könyvecskét im megvegyétek!

Tartalmilag tehát folytatása, mintegy kibővítése Schulhof Izsák elbeszélésének. Itt megszólal egyike a különben ismeretlen foglyoknak, névszerint *Ahron ben R. József*, és hálából jótevője iránt, ki vele együtt 274 zsidó foglyot megmentett és kiváltott, versekbe foglalja a rémes napok és Tauszk páratlan buzgólkodásának történetét. Meleg, őszinte hála és jóleső vallásos hit lengi át az egyébként elég hosszadalmas, szószaporító költeményt, mely az Alef-béth után R. Szender Tauszk nevét foglalja versfejekbe és melynek refrainje a Szelichóth-ból ismerős: Isten legyen segítségünk

¹ Fotokópiája az oxfordi Bodleianában levő eredetinek a Zsidó Múzeumban.

nékünk! Hellyel-közzel homályossá teszik értelmét az erőltetett rímek, a döcögő sorok, melyekben csak itt-ott lüktet némi ritmus. Sok új történeti adatot sem igen olvashatunk ki előadásából, de néhány szemléltető részletért hadd mondjam el röviden a tartalmát.

Nyomor és éhség pusztított a városban, mikor a császáriak közeledtek. Eleinte örültek a zsidók, de mikor szerdán, Áb hó 4-én, az első falak meghasadtak, lovas hírnök sietett fel Bécsbe. Ott R. Sámuel Heidelberg, — kit jobban Oppenheim néven ismerünk — tanácskozásokat folytatott R. Szender Tauszkkal, miképpen lehetne a budai zsidókat megmenteni. Tauszk azonnal hajóra szállt, mert álmában megjelent egy öreg ember s intette, hogy ne késedelmezzon. Buda előtt felkeresi a legmagasabb parancsnokot s megnyeri jóindulatát. Közben a zsidóvárosban nagy volt a rémület, az emberek egymás nyakába borultak, búcsúzkodtak egymástól és az élettől, hisz nem tudhatták, hogy kívülről jön egy segítő, jóbarát. Voltak ott németek is, de azok nem mertek szólni, nehogy ők is bajba, tűzbe-vízbe kerüljenek. Mikor az ostrom vége felé közeledett, Tauszk engedélyt kért, hogy ő is bevonulhasson a városba, ki akarja váltani a zsidókat. Nekünk odakiáltott: Isten legyen segítségünk nekünk! Miközben benn megkezdődött az izraeliták és izmaeliták lemészárlása, Tauszk kereste a zsidóutcát. Három gyermek útbaigazította, mire ő mindenkit megszólított: aki tudta a Semát, azt betuszkolta a zsinagógába. Buda (egyik) rabbiját, Hirsch nevezetűt is üldözték fegyverrel, de R. Szender odaugrik, kiszabadítja. Hangosan rendelkezik tisztjeivel, vigyenek magukkal muskétásokat,

császári zászlót tüzet fel a templom előtt, hogy senki a bennlevőket ne bántsa.

R. Szender hat vom Herzog von Lothringen gebracht,
Dass kein Jehudi soll werden umgebracht,
Dreimal hat der Herzog lassen aussrufen in allen Toren,
Man soll die Juden fangen, aber nicht ermor(d)en».

Egyes polgárok a tóráikat elvitték a brandenburgi parancsnoknak (váltságdíjúl?), de egyébként nagy volt a fejetlenség, senki sem tudta, mi lesz, elszakadtak egymástól férj, feleség és gyermek. Ekkor ismét Tauszk öntött beléjük bátorságot, mikor kijelentette, hogy szabaddá teszi őket. Pozsony felé akarta elvinni őket hajón, de a nagy tülekedésben még többen elpusztultak, köztük a 87 éves bábaasszony is. 274 foglyot vitt így magával, mellette 34 főnyi katonai őrséget, melynek napi élelmezése 30 rajnai forintba került, míg a nép kenyéren és vízen éhezett. Mikor a községbe (valósz. Pozsonyba) érkeztek, újraszülötteknek érezték magukat, bár most sem tudtak még hozzátartozóik hollétéről. Tauszk pedig Bécsbe sietett, éjjelnappal tanakodott Oppenheimmal, útlevelet is szerzett a lengyel királytól, mellyel most nyakába vette a világot. (40 lovasa is volt, köztük a jámbor Antony gróf [?]) 21,000 forintot követeltek tőle váltságdíjúl és mikor nem tudta azonnal megszerezni, fogságba vetették. Közben körleveleket küldött a hitközségeknek mindenfelé, hogy segítsék; Prága küldött is 1000 tallért, de a határőrök nem mindig fogadták el igazoló- és ajánlóleveleit, és elvették tőle még saját pénzét is. Ezért írta meg a szerző ezt a könyvecskét, R. Szender dicsőítésére,

aki hatukat, — úgy látszik — külön kiváltotta 80 tallérért és valamennyiüket 15 kocsin elvitte Nikolsburgba.

Soká tartott, míg megkapta a váltságot, amelyet kértek.

A chorbanról még sokat lehetne beszélni —

Isten mentsen meg minden embert ilyen végzettől,

Engedjen együtt élnünk valamennyiünket, kik egyre imádkoztuk:

Isten legyen segítségünk nekünk!

Így végződik a vers, mely érdekes bepillantást enged a «pidjon sevújjim», a foglyok kiváltásának műveletébe, amely ezekben a mozgalmas, háborús időkben fontos védőszervezete az európai zsidóságnak. Működésével találkozunk a nagy olasz városokban éppúgy, mint a kis magyar községekben.¹

R. Szender Tauszk akciójának, kérő-kolduló körútjának megmaradt egy érdekes írásbeli emléke is a boroszlói Stadtbibliothek egyik *Röplapjában*, melyet szintén Brann M. ismertetett és közölt említett értekezésében.² A majdnem fóliónagyságú lapot maga Tauszk nyomatta ki, igazolásául tetteinek, támogatásául kérelmének. A lap mellső oldalán kis rajz: Mózes térdelő alakja, amint átveszi a frigytablákat, körülötte naiv ábrázolásban a nép képviselői. Kétoldalt a szövegben Mózeshez hasonlítja magát a szerző: az főmegváltója ugyan Izraelnek, de ő is kiváltotta Buda menekültjeit halálból életre: amit Isten érdeméül tudjon be neki! Majd bemutatkozik, hogy írásai vannak községektől, rabbiktól, de világi uraktól, fejedelmektől, császároktól is, hogy ő megmentett 200-nál több rabot és 35 tóra-

¹ L. Büchler i. m. 168. l.

² M. G. W. J. 1881. (540—555.)

tekercest. Tömör összefoglalásban elmondja nagyjában a «Schön neu Lied» tartalmát, mely tán emlékeztető szövegül is szolgál neki, noha amaz viszont adatait, mennyiben a váron kívül történetekre vonatkoznak, éppen Tauszktól szerezhette csupán. Végül elpanaszolja, hogy az emberek vagy nem értik az ő héber hiteles igazolványait, vagy saját gondjuk közepett nem érnek rá azokkal törődni, azért zsargonban folytatólag közli a nikolsburgi hitközség ajánló sorait. Egyebek közt megtudjuk ezekből, hogy Tauszk 39 hétig volt fogságban, hogy később túszul adta egész háza népét, testvérét és édesanyját és hogy a Belgrádban ejtett foglyok kiváltását szintén ő vállalta. Az okmányt aláíró előkelőségek közt találjuk R. Schulhof Izsák egyik testvérét is.

A Röplap hátsó oldalán ¹ egy himnikus dicséretekkel telt rímes héber ajánlás után következnek Krakko, Metz, Frankfurt, Amsterdam, Cleve főrabbiságainak az 1691—2. években keltezett megerősítő igazolványai; — jeléül annak, milyen utakat tett meg Tauszk, hogy a váltságdíjat összegyűjthesse. Emléke a kornak is, mely a társadalmi tevékenység terén nemzeti határokat alig ismert még.

*

A «Tóra» és a «jótett» eme kimagasló példaképei mellett végezetül hadd emlékezzünk meg pár sorban a «szolgálat» névtelen hőseiről is, a várvédő zsidókról, kik hűséggel szolgálták hazájukat, hitüket, urukat, akár a többi «hitetlenek», kik vagyonukat, vérüket

¹ Mindkét oldal fotokópiája a Zsidó Múzeumban.

adták a várért. «Nevüket nem zengi sem dal, sem hősi ének», sem megilla, sem krónikás vers; pusztá nevét is csak azoknak ismerjük, kik ott égtek el a Bécsikapu közelében állott zsinagógájuk «genizájában», abban a bizonyára szűk helyiségben, melyben máskor az avitt imakönyveket, elrongyolódott tallisz- és tefikinroncsokat szokták az elmúlás elől «elrejtteni», és amelyben a megmaradt zsidók most azok holttestét rakták össze, kik a vár bevételekor megölettek. Egy különös véletlen valahogyan eljuttatta ez áldozatok névsorát Wormsba, ahol egy ősrégi Memorkönyv sötét századok vértanúinak emlékét őrizte meg számunkra. Ezeknek tiszteletreméltó, hosszú sorába iktatták bele a «budai 72 vértanú» nevét is.¹ A kéziratos könyv ma az oxfordi Bodleiana egyik kincse; onnan adta ki ezt a listát is neves hazánkfi, dr. A. *Neubauer*, a könyvtár egykori őre és tudós feldolgozója, az Amsterdamban megjelent *Israelietische Letterbode* VI. kötetének 144. lapján. A minden közelebbi meghatározás nélkül egyhangúan egymásra következő férfi és női nevek között találunk ugyan nem egy, kultúrhistoriai szempontból érdekes nevet, történelmileg ismert azonban közülük csak egy van: Eszter, Efraim főrabbi leánya, akiben Schulhofunk elveszett feleségére ismerünk rá.

A hősi halált halt zsidó katonák közül még egy férfi vonul el halottaiban lelki szemeink előtt, mikor özvegye a híres R. David Oppenheim rabbitörvényszéke előtt halottányilvánítását kéri. A kihallgatási jegyzőkönyvek

¹ A megfelelő lap fotokópiáját elkészítettük és megnagyob-
bítva kiállítottuk a Zsidó Múzeumban.

révén, amelyeket szintén Kaufmann prof. közöl a *Révue des Études Juives* XXI. évfolyamában, még 20 zsidóemberrel ismerkedünk meg, kik állandóan golyókat vittek a várvédők mozsarai részére és mivel valószínűleg több nyelven beszéltek, tolmácsi szolgálatot is teljesítettek.

És a többi zsidók? A békés lakók és a harcos védők, kiket sorsuk, szerepük, jóban-rosszban összeforrasztott a vár uraival, a törökökkel? Jelentőségük nem lehetett kicsiny, súlyuk nem mellőzhető mennyiség. Voltak valakik Buda életében, elestében. Erre enged következtetni egy érdekes *gúnyérem*, mely ezüst és bronz kivitelben megvan a Magyar Nemzeti Múzeumban, gipszmásolatban a Zsidó Múzeumban is. Előlapján olvasztókemencét látunk, tőle jobbra-balra egy-egy alakot, melyben nem nehéz a törököt és a zsidót felismerni, amint aranyat lapátolnak a nyitott tűzhelybe. Köriratának célzata, értelme nem egészen világos: «Wer distilirt nun Gold zum Fried, weil Türk und Jüd des Krieges müd». Másik oldalának felirata hasonlót jelenthet: «Ofen gehört für Leopold, Mahumeth ist das Glück abhold, Verlieret Ofen samt dem Gold, dafür man Frieden kauffen solt. An. 1686.» Tán a zsidóktól várták, hogy pénzükkel békét vásárolnak a városnak?

Bizonyos, hogy Buda zsidói éppúgy megtették kötelességüket hazájuk és — hogy modern szóval éljek — akkori gazdanépük irányában, mint minden kor zsidósága. Mert örök érvényűnek mondhatjuk Rudolf császárnak azt a bölcs, belátó mondását, melyet alig 100 évvel előbb, Buda 1598-i hiábavaló ostroma után tett, mikor tanácsosai a kudarcért a Budát hősiezen

védelmező zsidókat kívánták felelőssé tenni. «Éppen ellenkezőleg! — így szólt a császár — érdemül tudandó be nekik, hogy jelen uralkodójukért oly hűségesen harcoltak. Nem kétkedem, — folytatta — hogy a mi zsidó alattvalóink, ha ideje következnek, értünk szint-úgy hűségesen harcolnának!»¹ Harcoltak is. Nekünk, mai zsidóknak, sem kell szégyenkezniünk Buda vára zsidó védőinek hazafiságáért.

DR. FÜRST ALADÁR.

A KÖZÉPKORI ZSIDÓUzsora.

Felolvastatott az IMIT 1935. márc. 27-i ülésén.

A zsidó uzsora tárgyalásánál az első felmerülő és tisztázandó kérdés, hogy általában mit értünk uzsorán. A gazdasági életben uzsorának nevezünk minden olyan üzletet, amelyben az egyik üzletfél a másik hátrányára magának jogosulatlan előnyöket szerez. A jogéletben azonban már a római jog hagyományai óta ezt a tételt megszőkítik és a hitelüzletekre vonatkoztatják. Tehát uzsora az, ha a hitelnyújtó fél az adóstól jogosulatlanul magas kamatot szed. Az uzsorának ez a mai fogalmazása azonban nem minden időben volt érvényes.

A gazdasági élet történeti fejlődése, mint általában a történeti fejlődés, nem mutatja egy felfelé haladó egyenes képét. Új fejlődési irányok kezdetei mindig visszaesést jelentenek. Az ókor keleti népei közül a

¹ Büchler is, Kohn is idézik a mondást az «Émek habacha» o. krónika ismeretlen folytatója nyomán.

babilon-asszirok ránk maradt cseréptábla- emlékei már a Kr. e. II. évezredben hatalmasan fejlett pénzgazdaságról számolnak be. Hitelszerződésekkel találkozunk itt, amelyek aránylag igen magas, *jogosult* kamat szedéséről beszélnek. (15—33 %-ig terjedt ez.) A Kelet kultúrköreit egyesítő perzsák is a fejlett pénzgazdálkodás rendszerében éltek és a hitelüzletekben a kamat szedése itt is jogosult volt. A görögöknél és a rómaiaknál azután eleinte kezdetleges terménygazdálkodással találkozunk, hogy ennek helyére a hellenizmus korában (a Kr. e. III. és II. században), de főképpen a római császárság fénykorában, a Kr. születését követő időkben egy eddig ismeretlen világkereskedelem mindent átfogó formái alakuljanak ki. A pezsgő pénzforgalom, az óriási vagyonok kihelyezési lehetőségei stb. a hitelüzleteknek hihetetlen nagy mérvben való számbeli és összegszerű emelkedéséhez vezetnek és a rómaiak erősen fejlett jogérzéke meghatározza ezekben a hitelüzletekben a kamat szedésének formáit. A római jog az első, amely a megengedett és meg nem engedett kamat közt különbséget tesz és ez utóbbit uzorának (latinul : *usura*) nevezi.

Amikor azután társadalmi és gazdasági visszafejlődés és a népvándorlás népeinek, főképpen a germánoknak előretörő rohama, a római birodalomban új fejlődés irányát indították meg, amely új fejlődésnek kezdete — mint említettem — visszaesést jelent, ez a hatalmasan fejlett, lüktető gazdasági élet eltűnik. A pénzgazdálkodás helyére ismét a terménygazdálkodás lép, a *par excellence* foglalkozási ág a földművelés lesz és az ú. n. középkor századaiban a föld birtoka hatá-

rozza meg az ember gazdasági helyzetét. Mindehhez a kereszténység, helyesebben az egyházatyák, főképpen Szent Ágoston gondolatvilágában kialakult katolicizmus tételei járultak. Az ágostoni gondolatokban az isteni ige, a logos, tehát maga az istenség minden jónak székhelye, csak az isteni birodalom a valóság, míg a Föld, mely tulajdonképpen a tagadás hona, csak átmenet az isteni birodalom felé. Az ember lelkéért égi és földi, vagy még inkább földalatti hatalmak küzdenek és ezt a harcot maga az ember csak úgy vívhatja meg, ha tekintetét az Ég felé irányítva, magát minden földi dologtól távoltartja.

A kezdetleges gazdálkodási keretekben, amikor az ellentét szegény és gazdag életviszonyai között szinte elenyészővé vált, — a földesúr kényelmetlen és hihetetlenül egyszerű várában nem élt sokkal magasabb színvonalú életet, mint a függő paraszt a maga kunyhójában — az életmegtagadásnak ez a rendszere általánossá válhatott. Bár időlegesen, az ú. n. korai középkor századaiban, a Kr. u. VII—IX. századokban testesebb életformák honosultak is meg, a Kr. u. X. és XI. századot az életmegtagadásnak ez a légköre veszi körül, amelyet az aszkétikus-misztikus világfelfogásnak szoktunk nevezni. Az emberek lelkében folytonos remegés él az elkövetkezendő utolsó ítélettől, amely rostálni fog jók és gonoszok, élők és holtak között. Remegés az Antikrisztustól, aki félre fogja vezetni az embereket és őket a bűn útjára csábítja, remegés minden földi jótól. A gazdasági élet formáiban még mindenütt a földbirtok rendszere uralkodik, minden gazdasági ténykedés a földbirtok keretein belül zajlik le; nincs külön ipar,

nincs komoly kereskedés. Hitelüzleteknek ezekben az időkben alig van talajuk. Ebben a légkörben alakult ki az a felfogás, hogy minden hitel csak olyan lehet, amelyet az ember szívességből ad, a kölcsönért legfeljebb köszönet jár, de «pénz nem szülhet pénzt», minden kamatszedés bűn, uszora. Természetesen főképpen az Egyház az, amely ezeket a tételeket kimondja és amely az embereknek a kamatszedést szigorúan megtiltja.

A természetes fejlődés rendjében, amikor a lovagi társadalom némiképpen növekedő fényűzési igényei már nagyobb kereskedelmi forgalmat kívánnak, az olasz tengeri városok kezdik a Kelet és Nyugat között a közvetítő kereskedelmet lebonyolítani. Amikor pedig az asktétikus-misztikus világfelfogás és a lovagság tétlen erőinek felhasználására irányuló vágy a keresztes hadjáratokban robban ki, a Keleten ekkor virágzó nem-keresztény birodalom, az arabok birodalma, és a római hagyományokat megőrző bizánci császárság gazdasági és életviszonyaival való megismerkedés új világokat tár fel a Nyugat embere előtt. Megismerkedve a pénzgazdálkodás fejlettebb formáival, egyre inkább halad abban az irányban, amelyet a természetes fejlődés is kiszabott számára. A városi polgárság, a részben a római időkből megmaradt városoknak, valamint az újonnan keletkezett városoknak a polgársága, veszi át a gazdasági irányítás szerepét. Új kereskedelmi és ipari lehetőségek nyílnak meg a Nyugat előtt és ebben az új kereskedelemben, a Kelettel való nagyobbarányú forgalomban, az ú. n. Levante-kereskedelemben az olasz tengeri városok, Velence és Genua válnak középpontokká. A Levante-kereskedelemben azután már aránylag na-

gyobb pénzösszegekről van szó, itt már a hitelnyújtás is egyre nagyobb arányokban válik szükségessé. A gazdasági életben mindegyre erősebb a lüktetés; a valóságos gazdasági élet és az életmegtagadás filozófiája szembe kerültek egymással. Bár az Egyház és a pápák egymásután bocsátják ki híres kamattiltó bulláikat, rendelkezéseiket — ez az ú. n. kánoni kamattilalom — áthágják és a gazdasági életben a kamat szedése már mindenütt szükségszerű jelenséggé vált.

Az uzsorának tekintett kamat tehát a XIII. század gazdasági életében már általános és itt kapcsolódik be főkérdésünk, milyen szerepet játszik ebben az uzsorában a zsidóság?

A diaszpóra zsidósága már az ú. n. ókor századaiban mindenütt ott élt a Kelet és Nyugat nagyvárosaiban. Mint kisiparos és kiskereskedő különválva a többi lakosságtól, igen jelentéktelen szerepet tölt be a hellénizmus korában éppúgy, mint a római császárság idejében. A középkor első századaiban a zsidók, a szíriai és egyéb keleti kereskedők mellett, mint közvetítő kereskedők tűnnek fel. Az arabok megalakuló birodalmában azonban igen jelentős a szerepük.

A XII. és XIII. században jelentőssé válni kezdő városokban a céhekbe tömörült városi polgárság mellett mindenütt ott él a zsidóság, amely ezekből a céhekből, tehát az iparúzésből és egyúttal a kereskedelemből is ki volt rekesztve. Ennek a zsidóságnak számára pedig nem hatályosak a kamattiltó kánonok, az ő vallásuk nem ismeri az életmegtagadás aszkétikus-misztikus formáit, amelyek — mint fentebb kifejtettem — a katolicizmusban az évszázadok folyamán kialakultak.

Nem szabad azonban azt képzelnünk, hogy ebben az időben a városi polgárság, amely már igen gyakran nagyszabású kereskedelmet bonyolít le, a polgárok, akik már igen gyakran nagy vagyonok birtokosai, a kánoni kamattilalmat a maguk számára kötelezőnek tekintették. A városokban az áruhitel mellett a hitel-üzletek különböző formái alakulnak ki és a polgárság nevet és formát talál a hitel után szedett kamat számára.

A régi földbirtokzálogüzletből, amely maga is a kamat burkolt formáját rejti, — hiszen pénzkölcsönért a hitelező, a kölcsönnyújtás időtartamára, egy aránylag nagyértékű földbirtok egész jövedelmét nyeri el — kialakult az ú. n. járadék (Rente), amely kb. 10 %-os évi kamatozásnak felelt meg. E mellett a középkori kölcsönökben mindenütt feltűnnek a «kár»-nak (schaden, damnum) nevezett kamattételek, amelyek szerint a hitelező, ha az adós nem fizeti vissza időre a kölcsönvett pénzösszeget, a hitelező által megjelölt (tehát teljesen szabadosan meghatározott) összeget fizet. A középkori polgároknak vagyoni alakulásában ezeknek a pénzüzleteknek igen jelentős szerepük van, de miután lelkükben még élnek az aszkétikus-misztikus világfelfogás hagyományai, végrendeletükben elég gyakran «delki üdvösségük kedvéért» az így szerzett vagyon jelentős részét egyházakra, szegényekre hagyományozzák.

Azonban maga az Egyház is, amelynek vagyona ebben az időben egyike a legjelentősebbeknek s amely a hitelnyújtó fórumok közt szinte első szerepet tölt be, szembekerül saját tételeivel: a nyújtott kölcsönök után kamatot szed.

Okleveles kutatásaimban elsősorban a magyarországi pénzüzetek alakulásával foglalkoztam és így az elmondottakat a magyarországi adatokkal fogom illusztrálni.

Magyarországon, amely sokkal később lépett Európa államainak sorába és így természetesen elmaradt a fejlődéstől, a korai középkor századai a XII. és XIII. századra esnek. Ebben az időben a birtokzálogosításon kívül egyedül az Egyház, a zsidók és az izmaeliták a kölcsöntnyújtó tényezők. Főképpen az államköcsönökben van ez utóbbiaknak szerepük és mint jól tudjuk, egyes zsidók, így Henel kamaraispán a XIII. században, Magyarország állami életében is jelentős helyet foglaltak el.

Magyarországon az a városi polgárság, amelynek szerepéről előbb már szoltunk, a XIV. században alakult meg. Ennek a városi polgárságnak a pénzüzletei ugyanazon keretek közt mozognak, mint nyugati társaikéi. A zsidóság kiszorult az állami életből és itt is a nyugati szerepre fokozódott le.

A városokban élő zsidóság nem lehet iparos, a céhekbe nem engedik be őket, céhen kívül pedig a középkorban nem lehetett ipart űzni; kereskedelemmel pedig alig foglalkozhatott, mert a vásárokból is ki van rekesztve. Együtt él a városi polgársággal — bár többnyire külön utcákban — és a vásáron kívüli kiskereskedés mellett kölcsönök nyújtásából él. Ezek rendszerint kisösszegű kölcsönök; iparosoknak, kereskedőknek — ha megszorultak — adnak a zsidók kölcsönöket.

Meg kell jegyeznünk, hogy a középkori zsidó a társadalmon kívül áll. A társadalomhoz való tartozást, a

középkori ember jogi helyzetét, a már kialakult pénzgazdaság idején is még mindig a föld határozza meg. Földbirtokkal (házzal, szőlővel stb.) rendelkezik a városi polgár éppúgy, mint a tulajdonképpeni földbirtokos és a szabad paraszt. Ez a társadalmon kívül állás és a földhöz nem kötöttség teszi azután a társadalom legmozgékonyabb rétegévé a zsidót. Ugyanazon zsidóval, aránylag rövid időközön belül, több városban találkozunk és foglalkozása mindenütt azonos: kis-kereskedelem és kölcsönök nyújtása.

A középkori kölcsön túlnyomó többségben fedezett kölcsön volt. A járadék alapját, fedezetét mindenkor egy lekötött városi ingatlan képezte, mint a birtokzálognál a földbirtok. A keresztény hitelező tehát a kölcsön visszafizetésének tekintetében biztosítékot nyer, nem így a zsidó. Bár elvben nem volt kizárva, hogy zsidó városi ingatlant szerezzen, ezt a gyakorlatban lehetőleg megakadályozták. Erre 1387-ben Pozsonyból tudunk példát idézni. Egy marcheggi zsidónak tartozott egy pozsonyi polgár 500 forinttal, amiért ennek pozsonyi fél háza volt lekötve. Az adós nem tud fizetni, fivére sem tud pénzt szerezni és ezért Pozsony városa, hogy megakadályozza a háznak zsidókézre jutását, kifizeti a kölcsön jelentős részét a zsidónak. De valószínű, ha a város nem tudta, vagy nem akarta volna kifizetni a kölcsönt, akkor sem kapta volna meg a zsidó a városi ingatlant. A zsidók kölcsönei tehát, szemben a középkori gyakorlattal, fedezetlen kölcsönöknek tekinthetők.

A zsidó kívül áll az egyházi kamattiltó kánonokon, de egyúttal kívül áll azon a jogvédelmen is, amelyet egyéb kölcsönök számára a fedezet biztosított. Nagy-

részben ebben kell okát keresnünk annak, hogy a zsidó-kölcsönök kamatai — bár hangsúlyoznunk kell, hogy nem egyedüliek ebben a korban — lényegesen magasabbak, mint a városi polgárok, az Egyház, a főurak által nyújtott kölcsönök kamatai.

Ezt a kamatot, szemben a fedezett kölcsön után fizetett «zins, dinst»-tel, a Rente-vel, a járadékkal, továbbá az áruhitelüzletekben szereplő előbb említett «kár»-megtérítéssel, a «schaden»-nal, külön szóval a középkori oklevelek «gesuech»-nak nevezik.

Ezt a «gesuech»-ot hetenként fizették és nagysága hihetetlenül változik. Pontos százalékszerű kiszámítása már azért is lehetetlen, mert többnyire azzal a kikötéssel volt egybekötve, hogy csak akkor kezdik fizetni, ha egy bizonyos — természetesen közeli — határnapon az adós a kölcsönvett összeget nem fizetné vissza. Heti 2—3 pfennig volt általában ez a kamat fontonként.

A zsidókölcsönök közt jelentős szerep jut azoknak, amelyeket kézizálogra nyújtottak. Ingó tárgy a középkorban nem áll olyan hatósági jogvédelem alatt, mint az ingatlan. Ilyeneket lehetett zsidónál is elzálogosítani. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a zálogtárgyakra adott kölcsön kamata sem volt lényegesen kisebb, mint a fedezetlen kölcsöné. Gyakori, hogy az ilyen zálogtárgyat nem váltották ki és így külön kereskedelmi ág a zsidóknak ilyen ki nem váltott zálogtárgyakkal való kereskedése.

Az elmondottak alapján meg kell cáfolnunk azt a közhitben általánosan elterjedt felfogást, hogy a középkori gazdasági életben a zsidókölcsön és a zsidóuzsora

lett volna az egyedüli hitelforma s hogy ha valaki a középkorban megszorult, egyedüli mentsvára az volt, hogy zsidóktól nagy uzsorára pénzt vegyen fel.

Ez a felfogás egyrészt túlzott jelentőséget tulajdonít a zsidóknak az ú. n. középkor gazdasági életében, másrészt nem érti meg, különösen a későbbi középkor gazdaságának lényegét. Amikor a gazdasági élet fejlettségének olyan fokára jutott, hogy kölcsönök, hitelüzletek szerepelni kezdenek, amikor a kezdetleges terménygazdálkodást a pénzgazdálkodás váltotta fel, az emberek a *való életben* már nem tulajdonítanak döntő jelentőséget a kánoni kamattilalomnak. A városi polgárságban éppúgy él már az «Erwerbstrieb», a nyereszedési ösztön, mint a későbbi korok embereiben vagy a zsidókban. Pénzét ez a városi polgár sem helyezi ki ingyen, nem hisz a «pénz pénzt nem szül» elvében. Magyarországról egy jelentéktelennek látszó példát szeretnék itt megemlíteni. A XV. század legelején egy soproni polgár bevádolja a városi tanács előtt rokonát, hogy az a neki átadott 4 $\frac{1}{2}$ fontot (aránylag csekély összeg még ebben a korban is), amelyet nála kiskorú árva huga részére azzal helyezett el, hogy ezt évi kamatra «damit sein mer würd und nicht minner», tehát hogy ebből «több legyen és nem kevesebb», kölcsönözze ki, a rokon nem helyezte el gyümölcsözőleg és ezzel az árvának kárt okozott. Természetes, hogy ilyen viszonyok közt bárkinek módjában volt kölcsönt felvenni és csak akkor fordult zsidókhoz, mikor az egyéb hitelnyújtás útja el volt előle zárva. Jellemző példa erre Pozsony városa, amelynek felvett hiteleit az 1380—1420. közti időre összeállítottam. (A középkori pénz-

üzletek története Magyarországon c. könyvem 202. lapján.) A felvett kölcsönösszeg 9390 font volt, amelyből csak 2104 fontot vett fel a város zsidóktól, tehát a teljes összegnek mintegy $\frac{1}{5}$ -részét. A többi pénzt a pozsonyi városi tanács főuraktól, egyházaktól, saját városának, de más városoknak polgáraitól is kölcsönözte ki.

A zsidókölcsön kamattétele kedvezőtlenebb volt, természetesen tehát, hogy reális gazdasági életben — és a középkornak ama századaiban, amikor hitelről egyáltalán szó lehet, már bizonyos fokig reális a gazdasági élet — az ilyen kedvezőtlen kamattételt lehetőleg elkerülni igyekeznek. A zsidó viszont éppen azért volt kénytelen magasabb kamatot számítani, mert számára a reális gazdasági élet útja el volt zárva.

Nevezhetjük-e azonban uzsorának ezt a kamattételt? Mint már az előbbieken hangsúlyoztam, az uzsora fogalma minden időben más értelmezést nyert. A római jog meghatározza a különbséget a megengedett és a meg nem engedett kamat közt, ez utóbbit uzsorának nevezve. A katolikus egyház kamattiltó rendelkezései azonban általában uzsorának neveznek minden kamatszedést. A középkor századaiban tehát kamat egyenlő uzsorával. Éppen úgy uzsora tehát a járadék burkolt formája, mint a földbirtokra felvett zálogkölcsön fejében lekötött birtokjövedelem. Uzsora a «schaden», a kártételnek nevezett kamat is. Ez utóbbi különben néha nagyság tekintetében túlszárnyalta még a zsidókölcsönök kamattételeit is. Itt ugyanis azt kötik ki általában, hogy az adós a hitelezőnek azt a kárt köteles megtéríteni, amely a kölcsön vissza nem fizetéséből

reá háramlik. Ez a kár pedig, így szól a vonatkozó formula, abból ered, hogy a hitelezőnek kölcsönt kellett felvennie «keresztényeknél vagy zsidóknál». A kártétel kiszámításánál azután nem kérdezték, hogy hol vette fel a kölcsönt, vett-e fel egyáltalán ilyent, a hitelező egyszerűen felszámította az elképzelhető legmagasabb kamatot, azt állítva, hogy a kölcsönt zsidóktól vette fel, akik ennyit számítottak. Mikor a kamatszedés módja nincs meghatározva, mikor ezen a téren teljes anarchia uralkodik, nem lehet határvonalat húzni uzsora és törvényes kamat közt, éppen azért, mert törvényes kamat valójában nem is létezik.

Összegezve az elmondottakat: A középkor későbbi századaiban, amikor a gazdasági életben a hitelélet jelenségei kialakultak, ellentét áll fenn az aszkétikus-misztikus világnézet filozófiai tételei, a világmegtágadás elvéből fakadó nyereszkesedésellenes irányzat és a reális gazdasági élet között. Már a skolasztikus filozófia legnagyobb képviselője, a középkor legkiemelkedőbb bölcselője, a XIII. században élt aquinói Szent Tamás gondolatvilágában is bizonyos megértéssel találkozunk a törvényes nyereszkesedés iránt. Szt. Tamás gondolataiban az egészséges életakarás, az «arany középút» elve bukkan fel és már nem a minden földi felé törekvő vágynak teljes megvetése. A kamattiltó kánonok azonban még jóval Szt. Tamás után is a régi gondolatokból táplálkoznak s így szembekerülnek a folyton növekvő pénzforgalom, az egyre erősödő gazdasági élet követelményeivel. Kiutakat keresve, a középkori gazdasági élet burkolt, rejtett formákat talál az uzsora vádjának elkerülésére. A hiteléletben azután lassanként egy több-

nyire normális kamattétel (mint már említettük mintegy 10 %-os kamatozás) alakul ki. De éppen az uralkodó bizonytalanság folytán ez nem válik törvényes kamattétellé és így mindenkor könnyen áthágható. A zsidók pedig, akiket — mint már szintén említettük — nem kötnek a kamattiltó kánonok rendelkezései és akik nem tartoznak bele a reális gazdasági életbe, teljesen tetszés szerinti kamatot szedhetnek. A zsidókamat pedig az egyedüli nem burkolt, nem rejtett kamatforma. Ez áll világosan és tisztán megfoghatóan előttünk. Ez az oka annak, hogy a gazdaságtörténeti kutatás kezdetein a zsidóuszorának azt az eltúlozott jelentőséget tulajdonították, amelyről az előzőkben beszéltünk.

Ugyanebből a gondolatmenetből táplálkozik az az alapjában téves felfogás, amely a nyereszkedési vágyat kizárólag a zsidóknál látja meg, amely kiváló tudósok tollából származó gazdaságtörténeti művek keletkezéséhez vezetett, ahol az új idők gazdasági formájának, a kapitalizmusnak kezdeteit kizárólag a zsidóknak nyereszkedő szelleméből vezetik le. (Sombart : Die Juden und der Kapitalismus.)

DR. LEDERER EMMA.

MEZEI MÓR ÉS KORA.

(Születésének századik évfordulójára.)

A napoleoni háborúkat követő európai reakciót megtörte a XIX. század öntudatra ébredt szabadelvűségének leküzdhetetlen ereje. A középkori állapotok helyreállítására törekvő Szentszövetségtől elnyomott Magyarországon is lépésről lépésre tért hódítanak Széchenyi és Kossuth, Deák és Eötvös nemzeti demokratikus eszméi. Ezeknek az eszméknek az abszolútizmus kora után való győzelme naggyá tette a világháború előtti Magyarországot.

Ebbe a korszakba esik a magyar zsidóság megújítása is. A magyar nemzet nagyjai, akik az emberi jogokért szálltak síkra, valamint a zsidó felekezet vezetői, akik megértették a kor szavát, együtt rakták le a mai zsidóság alapjait. Ez időben indult meg a zsidóság magyarosodása és polgáriásodása, iskoláinak és hitéletének korszerűsítése, ekkor nyerte el polgári jogait és felekezeti alkotmányát. A XIX. század csiszolt a gettóba mesterségesen bezárt zsidóból szabad polgárt, aki az eladdig ki nem bontakozhatott erőit és képességeit a társadalom javára hasznosíthatta.

A most száz éve született és kilencven évet élt *Mezei Mór* egyike volt azoknak a gondviselésszerű férfiaknak, akik hivatást éreztek magukban arra, hogy segítsenek kivívni a zsidóságnak jogait és ezzel kiformálni a korszak nemes zsidótípusát.

Mezei Mór — a család neve eredetileg Grünfeld volt — 1836. január 17-én született Sátorajjáújhelyen.

Ez időben a magyar zsidóság minden polgári jog gyakorlásából ki volt zárva, de viselnie kellett az összes közterheket, azonfelül még a lealázó külön zsidó-adót, a *türelmi taksát* is kellett fizetnie. A gyermek öntudatra ébredő lelkivilágára nagy hatással volt a kor liberális felbuzdulása, amely minden zsidó szívében biztató reményt keltett. A rendi diétának *Deák Ferenc*, *Eötvös József*, *Kossuth Lajos* vezetése alatt álló szabadelvű többsége hajlandó volt a zsidó vallást a befogadott vallások közé iktatni és a zsidóknak teljes polgárjogot adni. A felkeltett remények azonban akkor még nem válhattak valóra, a nemesi rendek készsége hajótörést szenvedett a főrendek és a bécsi udvar ellenállásán. De azért az újhelyi kisdíák szíve mégis csak erősebben dobbant, midőn 1846-ban látta, mikép sereglenek zsidó testvérei hálaadó istentiszteletre abból az alkalomból, hogy *V. Ferdinánd* király eltörölte a türelmi adót, a már nevében is megbélyegzést jelentő közterhet.

Mezei ez időtájt került szülővárosának gimnáziumába. Kitűnő tanulója lett. A bár-micva évéhez közeledő fiúra mély benyomást tettek az 1848—9-i szabadságharc legendás eseményei, annak a magyar honvédségnek csodatettei, amelyhez családjának több tagja is tartozott. A serdülő fiú a forradalom évében vette fel a Mezei nevet. A zsidóknál, akik a fővárosban 1844-ben alakult *Magyarító Egylet* hatása alatt páratlanul gyors ütemben magyarosodtak, ekkor már nem volt ritka a magyar családi név. Magyar nevet vett fel többek között *Barnay Ignác*, a pesti hitközség főjegyzője, *Rózsay József* orvos, a Magyarító Egylet alelnöke, *Finály Zsigmond* doktor, aki már 1825-ben magyar

beszéddel üdvözölte Bihar megye főispánját, *Diósy Márton*, a 48-as minisztérium titkára, *Szegfy Mór* szépirodalmi író, *Galanthay Gábor*, *Kelethy Zsigmond*.

A szabadságharcot követő Bach-korszakban *Mezei Mór* Pesten befejezte gimnáziumi tanulmányait és elvégezte a jogot. Az 1860. évi októberi diploma által felkeltett nemzeti mozgalom állította először a nagy nyilvánosság elé a huszonötéves ifjút. Zemplén vármegye, visszanyerve önkormányzatát, tizenhat zsidót választott a megyei bizottságba, s a diétára küldött ifjak sorában, akiknek az volt a rendeltetésük, hogy előkészüljenek a politikai életre és az országgyűlési tárgyalásokról jelentést tegyenek, a kiskövetek közé *Mezei Mórt* is megválasztotta *gróf Andrássy Gyula* újhelyi képviselő mellé. Midőn a megyei gyűlésen egy polgártárs jónak látta közbekiáltani, hogy «zsidó nem kell», a központi főszolgabíró felháborodással fejezte ki az akkori közhangulatot: «Ki innét a barbárral!»

A jelesen képzett jogász 1864-ben tette le az ügyvédi vizsgát. Nem volt ez olyan egyszerű. Az áldatlan emlékű Bach-korszakban a zsidó ki volt zárva az ügyvédi pályáról. Két zsidó jogtudor 1853-ban kísérletet tett s az ügyvédi vizsgára bocsáttatását kérte, de csak egyiknek teljesítették kérelmét — mert kereszténynek tartották. Bach bukása után a zsidó ügyvédjelöltek *I. Ferenc József* királyhoz fordultak vizsgaengedélyért s az uralkodó több jelöltnek meg is adta a «királyi privilégiumot» a vizsga letételére és ügyvédi gyakorlat folytatására. Az első királyi szabadalommal vizsgázott ügyvédek voltak *dr. Goldstein Simon* — *Béldi Izor* ujságíró atyja — és *dr. Schönberger Ármán*, akik 1861-

ben nyitottak Pesten ügyvédi irodát. Egy év múlva dr. Beck volt eperjesi rabbi tett ügyvédi vizsgát. Dr. Mezei Mór negyedik volt a sorban; 1864-ben tette le királyi engedéllyel a vizsgát s 61 éven át volt pesti gyakorló-ügyvéd.

Midőn Mezei huszonnyolc éves korában elnyerte az ügyvédi oklevelet, már a magyar zsidó közéletnek egyik legfáradhatatlanabb munkása, egyik legnépszerűbb tényezője. 1860-ban, amikor a magyar nemzeti érzés újból megnyilatkozhatott, a zsidó ifjúság *Izraelita Magyar Egylet* néven új életre keltette a régi Magyarító Egyletet. Az új egylet szerencsésen egyesítette magában a magyarság és a zsidóság ügyeiért való buzgalmat. Sok jeles embert tömörített a maga körébe, akik idővel a magyar zsidó társadalom vezetői lettek. Oly férfiak, mint *Rózsay József*, *Pollák Henrik*, *Ágai Adolf*, *Fenyvessy Adolf*, *Hirschler Ignác*, *Tencer Pál*, *Stiller Bertalan*, *Bródy Zsigmond*, mind az egylet tagjai voltak. Mezei volt az egylet titkára, majd az ennek támogatásával kiadott első magyarnyelvű zsidó hetilapnak, a *Magyar Izraelitának* szerkesztője. Lapjában a zsidóság problémáinak egész sorát vetette fel és világította meg éles elmével.

Első sorban önkormányzati jogot, *autonómiát* követelt a hazai zsidóság részére. Egy császári pátens 1859-ben a protestáns egyház ügyeit oktroj útján szabályozta; ennek ellenhatásaképp az autonómia kivívására irányuló mozgalom támadt a protestánsok között. Ettől fölbátorodva, Mezei állandóan napirenden tartotta azt a kívánságot, hogy a zsidóság is kapjon önkormányzati jogot saját egyházi ügyeinek intézésére,

nehogy hitéleti kérdésekben a hozzá nem értő közigazgatási hatóságok döntsenek. Oly kívánalmat hangoztatott Mezei, amelyet még hosszú évtizedek multán is gyakran kellett megismételniök a zsidóság vezetőinek.

Majd feltűnést keltő cikksorozatban megvilágította az *izraelita pénzalap* kérdését. Bátran kimondotta, hogy ha a szabadságharcban való részvételükért a zsidókra kirótt hadisarcot a királyi kegy zsidó iskola-alapul visszaadta, akkor a kormánynak meg kell engednie, hogy a zsidók is befolyást gyakorolhassanak az alap kezelésére, mert elvégre a zsidók mégis csak jobban tudják, mint a helytartóság, hogy mire van szükségük. Lett is ebből nagy zűrzavar. Gróf *Pálffy* helytartó a «lázító» cikk miatt betiltotta a lapot, Mezeit hadbírótság elé állította és csak a beteg *Erzsébet* királyné felgyógyulása örömeire kiadott «közkegyelem» mentette őt meg a büntetéstől. Egy hónap múlva a lap ismét megindulhatott, de Mezeit eltiltották a szerkesztéstől s azt *Tencer Pál* vette át.

Mezei nem kedvetlenedett el. Ha nem lehetett szerkesztő, egyszerű munkása lett a sajtónak, amelyben egy lelkes triumvirátus, *Mezei*, *Tencer* és *Ágai* egyforma kitartással küzdött a magyar nemzeti ügy győzelméért és a zsidók jogainak kivívásáért. Különösen Mezei volt kifogyhatatlan erejű a *zsidók egyenjogúsításának* védelmében. A felekezeti lapon kívül a már akkor nagy tekintélyű *Pester Lloyd*ba írta hatásos cikksorozatait. Egy időbelileg hozzánk közelebb eső hasonlattal mondhatjuk, hogy Mezei az volt az 1867-ben törvénybe iktatott emancipációnak, ami *Vázsonyi Vilmos* volt az 1895-ben megalkotott recepciónak. Miként *Vázsonyi*

ifjúi hévvel és mély jogi tudással küzdött éveken át az írott és élő szó hatalmával a zsidó vallás egyenjogúsításáért, úgy nem ismert annak idején Mezei Mór fáradságot: tárgyalt és írt, buzdított és felvilágosított, míg végre 1867-ben a magyar törvénytárba bekerült a zsidók polgári egyenjogúsítása.

«Mi nem így akartuk a dolgot — írja később Mezei. Mi úgy akartuk, hogy az 1. § adja meg az ország izraelita lakosainak a polgári és politikai egyenjogúságot; a 2. § a zsidó vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánítsa; a 3. § biztosítsa a felekezetnek az önkormányzati jogot és utasítsa a kormányt kongresszus egybehívására.» Mezeiék tehát oly törvényt vártak, amely emancipációt, recepciót és autonómiát hoz egyszerre a zsidóságnak. A kormánykörök azonban megelégedtek az első kívánalomnak, az emancipációnak törvénybeiktatásával. Mezei pedig folytatta küzdelmét a magyar zsidóság recepciója és autonómiája érdekében.

A zsidóságon belül-, de meg kívülálló tényezők is már régen arra törekedtek, hogy a magyar zsidóság számára egységes egyházigazgatási szabályzatot alkossanak. Sokat emlegették a Pakson 1844-ben tartott első magyar rabbigyűlést, amely többek között egységes szervezetre is törekedett; ismeretesek voltak a kormány által 1851-ben Budára egybehívott szervezeti tanácskozások és ezek meddő volta. A gyermek Mezei hallott ezekről s a férfiú Mezei segített is dűlőre vinni az évtizedek óta húzódó kérdést.

Báró Eötvös József kultuszminiszter 1868. február 17-re 36 bizalmi férfit hívott meg a magyar zsidóság minden vallási árnyalatából egy kongresszus előkészí-

tésére. Annak idején nyílt titok volt, hogy Eötvösnek zsidó ügyekben a nagytekintélyű *dr. Hirschler Ignác* volt bizalmasa, Hirschlernek viszont teológiai kérdésekben *dr. Kohn Sámuel* pesti rabbi, jogi vonatkozásokban pedig Mezei volt meghitt tanácsadója. Így a *februári konferencia* egybehívásával végső eredményében Mezei terve valósult meg.

A konferencián Mezei bemutatta a kongresszus részére általa készített választási tervezetet. Kortörténeti szempontból nagyon érdekes a tervezet gondolatmenete. *Minden* nagykorú és önálló izraelita honpolgárnak megadja a szavazati jogot, ami meg is felel az akkori szabadelvű felbuzdulásnak. De nyomban utána jön egy sötét pont: a rabbi nem bír sem aktív, sem passzív választójoggal. Mezei is beleesett az akkor rosszul értelmezett «felvilágosultság» hibájába. Kifejezésre akarták juttatni, hogy a kongresszus csak igazgatási és nem vallási, lelkiismereti kérdésekkel kíván foglalkozni, és erre egyedüli módnak azt tartották, ha zsidó ügyek tárgyalásából kizárják a — zsidó papot. E kisiklást Mezei évtizedek multán is iparkodik megmagyarázni. «A mai nemzedéknek — mondja — már aligha lehet elképzelnie azt a sok keserűséget, melyet a magyarországi haladó zsidóság akkori vezérférfiai léptenyomon lenyelni voltak kénytelenek, ha arra törekedtek, hogy a zsidóság kebelében a művelődésnek egyengessék útját; egyházi átokra és kiközösítésre nyílt kilátásuk». Igaz ugyan, hogy a konzervatív rabbik egy részének 1865. évi nagymihályi «peszák»-ja nagyon is közeljárt minden haladás egyházi kiátkozásához — Mezeiék azonban mégis túllóttak a célon, midőn a

«klerikalizmus»-tól való félelmükben zsidó ügyek tárgyalásánál el akarták némítani a rabbikat. *Dr. Hildesheimer Izrael* rabbi, a művelt konzervatívok vezére jellemezte legjobban a Mezei-féle javaslatot, midőn kérdezte: «Hogyan mertek a javaslat készítői férfiakat, akik nem tolvajok, nem rablók, se nem vagyonbukottak, egyik legszentebb emberi és polgári joguktól megfosztani?» Sietve meg is változtatták a választási szabályzatot olymódon, hogy minden hitközségi tisztviselő, így tehát a rabbi is, választó és választható.

A pesti megyeház nagytermében 1868. december 14-én ült össze a *kongresszus* 220 megválasztott tagja, köztük sok haladó és konzervatív rabbi is. 1869. február 23-ig tárgyalták a szervezeti és tanügyi kérdéseket, valamint a jövőben egybehívandó kongresszusok választási szabályzatát. *Dr. Hirschler Ignác* volt a kongresszus elnöke, *Mezei Mór* egyik jegyzője és az igazoló bizottság előadója. Valóságos zsidó parlament volt ez a kongresszus, amelyben a legszélsőbb irányok is képviselve voltak. Gondoljunk csak arra, hogy egy teremben ült pl. *Hochmuth* veszprémi, *Steinhardt* aradi rabbi, a haladás két előharcosa, és *Menáchem Asch* ungvári rabbi, a megalkuvást nem ismerő vallási konzervativizmus fanatikusa.

A kongresszus nem érte el kitűzött célját, egyház-igazgatási szabályzatát nem tudta egyetemessé tenni, sőt a hazai zsidóságot három pártra bontotta. De azért az egyetemes gyűlés szellemi mozgatói — és itt első-sorban Mezeire kell gondolnunk — ha nem is voltak tévedésektől mentesek: a rabbiképző főiskola élet-rehívásán kívül is nagyot alkottak a hitközségi

szervezet megteremtésével. E szervezet egyik-másik pontja az idők folyamán elavult; ha azonban az eredeti terv szerint összeültek volna a további kongresszusok, az elsőnek alkotását fokozatosan hozzáidomíthatták volna a kor követelményeihez. Csak az 1935. évben tartott országos nagygyűlés vállalkozott a közel hétévtizedes mulasztás pótlására. A tervbevett további kongresszusok választási szabályzatát is Mezei készítette el és alig volt oly mozzanata az egyetemes gyűlésnek, amelyben ne lett volna része. Mindenkor ügyelt arra, hogy a házszabályok pontos betartásával a parlamenti színvonal őriztessék meg, miért is tréfásan elnevezték őt «a kongresszus zsebkiadásá»-nak.

Elültek a kongresszus által vert hullámok és a magyar zsidóság a kiegyezést követő szabadelvű korszak évtizedeiben zavartalanul élhetett honfiúi és vallási kötelességeinek. Oly korszak volt ez, melyben egyrészt a magyar zsidó hitközségek megerősödtek vallási és kulturális intézményeikben, másrészt a zsidóvallású közgazdászok, politikusok, tudósok, művészek, írók, iparosok és kereskedők segítettek naggyá tenni a hazát és tiszteletet szerezni a zsidó névnek. *Mezei Mór* is telekézzel vett részt a köztevékenységben és csakhamar a főváros egyik legismertebb ügyvédje lett. A Lipótváros politikai és társadalmi életének élére került és mivel a városháza közgyűlési termében számosan őt ismerték el vezérül, a kerületi «törzsfőnökök» közé számították.

Wahrmann Mór halála után 1892-től 1901-ig a Lipótvárost képviselte az országgyűlésen. Mint meggyőződéses hatvanhetes politikus, aki Deák eszméiben látta a maga politikai ideálját, a szabadelvű kormánypart-

nak volt tagja. Különösen *Szilágyi Dezső* igazságügy-miniszter, a nagy jogász, tüntette ki barátságával a kiváló jogi képességgel ékeskedő Mezeit. Egyidőben szerették a zsidókra ráfogni, hogy ők minden kormány-nak feltétlen követői, majd meg szemükre vetik, hogy nem eléggé kormánytámogatók. Mindkét felhánytorgatásra klasszikus cáfolat maga a Mezei-család. Míg *Mezei Mór* a hatvanhetes kormánynak volt híve, addig testvér-öccse, *Mezei Ernő*, jeles publicista, a Kossuth-eszmék rajongója, képviselővé választatván, a negyvennyolcas függetlenségi párthoz csatlakozott. Hiszen ha a kormányt támogató pártban foglalt helyet *Wahrman Mór*, *Mezei Mór*, *Mandel Pál*, *Neumann Ármin*, viszont ellenzéki volt *Visontai Soma*, *Szatmári Mór*, *Bakonyi Samu*, *Leitner Adolf*, *Pető Sándor*. *Vázsonyi Vilmos* volt ellenzéki, majd meg egy kormánynak a tagja. A zsidó politikusok egyéni meggyőződésüket követve, voltak kormánytámogatók vagy ellenzékiek — de mindig szabad-elvűek.

A magyar zsidóság polgári és egyházi egyenjogúsítását, amelyért az ifjú *Mezei Mór* küzdött és amelyet férfikorában az 1867. évi emancipáció csak részben valósított meg, öreg korában az 1895. évi *receptióval* látta betetőzve. Ez eredmény kivívásának nem volt tétlen szemlélője, hanem egyik buzgó harcosa. Már a kongresszus utolsóelőtti ülésén indítványozta, hogy kerestessék meg a kultuszminiszter oly törvényjavaslat készítésére, amely a zsidó vallást a törvényesen bevett vallások sorába iktatja. Midőn pedig *Vázsonyi Vilmos* és *Szabolcsi Miksa* buzgalmára 1892. januárjában a főváros egész zsidó előkelősége a receptió érdeké-

ben nagygyűlést tartott, Mezei volt mind ennek, mind a végrehajtó bizottságnak is elnöke. A képviselőházban *Mandel Pál* és *Neumann Ármin* zsidóhitű képviselőkkel együtt éles elmével védte a recepciót, amely *Szilágyi Dezső*, *Csáky Albin*, *Bánffy Dezső*, *Papp Géza*, *Wekerle Sándor* és *Wlassics Gyula* megalkuvást nem ismerő színliberális politikusok buzgalma folytán 1895-ben végre is bekerült a magyar törvénytárba.

Egy évtizeddel később, 1905-ben a magyar zsidóság a legnagyobb elismerés és bizalom tanújelét adta az akkor már hetvenedik életévéhez érkezett, de még mindig csodálatosan munkabíró Mezei Mórnak: az *Országos Iroda* elnökévé választotta. Az *Iroda*, amely *Pauler Tivadar* kultuszminiszternek 1871-ben kiadott rendelete szerint eredetileg csak a kormány és a hitközségek között közvetítő szerv volt, idővel a magyar zsidóság érdekeinek védője lett. Már *Schweiger Márton*, az *Iroda* első elnöke, és *Simon József* titkár a haladó zsidóság körében nagy tekintélyben állottak. Schweiger utódát, Mezeit szívesen tekintették a kongresszusi alapon megszervezett zsidóság világi vezérének. Midőn a kongresszuson Mezei nagy hévvel védelmezte a szervezeti szabályzatot, Hildesheimer tréfálkozva mondta róla: «den ich recht bald als einen Oberprocurator begrüßen möchte». A könnyedén odavetett jóslat évtizedek múltán komoly valóra vált, Mezei a haladó zsidóság központi szervének elnöke lett s főprokurátori méltósággal töltötte be tisztségét.

Egészen 1925. november 20-án bekövetkezett haláláig, tehát két évtizeden át állt az *Iroda* élén s az agg elnök visszatért ifjúkora eszményéhez, a zsidó auto-

nómia kivívásához. Ennek érdekében az Iroda titkárával, a nagyszerű *Mezey Ferenc*cel karöltve beadványok özönét terjesztette a váltakozó kormányokhoz. A kormányoknak pedig következetesen csak egy válaszuk volt: Tömörüljön előbb egy testbe a magyar zsidóság, majd azután megkapja az autonómiát. Ez irányban is tett kísérletet a Mezei Mór vezetése alatt álló Iroda, de a kísérlet eredménytelen maradt. A három részre tagozódott magyar zsidóságot nem lehetett már a kongresszus előtti egységbe visszavezetni. De Mezeinek tagadhatatlan érdeme, hogy a magyar zsidóság hármastagozata, a kongresszusi, ortodox és status quo ante tagozat között megszűnt a hosszú éveken át sajnálatosan fennállott ellenségeskedés; zzt szívélyes pártközi érintkezési forma váltotta fel.

Nehéz viszonyok súlyosodtak a magyar zsidóságra, midőn *Mezei Mór* száz év előtt először pillantotta meg a napvilágot, de a zsidóság reménykedve nézett a jövő elé. Nehéz viszonyok között van a magyar zsidóság, midőn hálás érzéssel újítjuk fel az elköltözött patriárka dicső emlékét. És mi is reménykedve tekintünk a szebb jövő elé, mert hiszünk az emberiség gyógyulásában, hiszünk az emberiség győzelmében, hiszünk egy eljövendő boldog Nagymagyarországban, hiszünk Izrael Őrzőjében.

DR. GROSZMANN ZSIGMOND.

DAL A NAGYAPÁMRÓL.

Kiss Józseftől vettem kölcsön ezt a címet, én is boldogult nagyapámról, a volt oroszvári rabbiról, dalolok ; nem csengő-bongó rímes verssorokban, csak egyszerű prózában, hogy szerény emléket állítsak neki.

Az én boldogemlékű nagyapám, rabbi Jechiel Náftáli, nem Litvániából jött Magyarországra, mint reb Mayer ; az én nagyapám tősgyökeres magyar ember volt. Rév-Komáromban született és atyja és nagyatyja is ott látta meg a napvilágot a Csallóköz legkeletibb fekvésű városában. Magyarul úgy beszélt, mint akármely komáromi hajósgazda, felesége pedig, Náchma asszony, alig-alig tudott más nyelven, mint magyarul.

Előbb Komáromban volt dáján, azután Oroszvárra került rabbinak, mely nagyközség ma már jelentéktelen jisuvvá zsugorodott össze, de akkor, száz évvel ezelőtt, Moson megye legnagyobb hitközsége volt, több mint százötven jómódú zsidó családdal.

Mikor elfoglalta rabbi-állását, Istenben felolvadó jámbor lelke azon gondolkozott, mit tegyen ő olyat, ami az ő égi atyja előtt különösen kedves lesz? Szónokolni a templomban és rituális kérdésekben dönteni? Ez kötelessége, ezért ő fizetést kap mint rabbi. Tanulni és tanítani? Ez is az ő magától értetődő kötelessége. Mert hát ki búvárkodják a szent Tórában és ki gyűjtsön tanítványokat maga köré, ha nem elsősorban a rabbi, akiről a hitközsége gondoskodik, tehát nem kénytelen vele, hogy kenyérkeresetre fordítsa az idejét.

Gondolkozván, végigvonultak előtte a szent Tóra

parancsai és a próféták örök emberi tanításai s ekkor azon akadt meg, amit az Ötkönyv és a próféták olyan nagyon a zsidó lelkére kötnek, tudniillik, hogy az árvákat és az özvegyeket ne hagyja el. Nagyapám előbb mélységesen sóhajtott: mit tehet ő, a szegény rabbi, akinek felesége és négy gyermeke van, az elhagyatott árvákért és az özvegyekért? Nos, előbb mélységesen sóhajtott, mert anyagi tehetetlensége nagyon is ránehezedett a szívére, azután felderült az arca, mert megtalálta, hogy mit tehet ő a községében lévő özvegyekért és árvákért?

Az eszébe villant: nemcsak rabbija vagyok községemnek, de atyja is és mindjárt első péntek este, a templomi istentisztelet után, odahíttá magához a sameszt. — Menjen csak be a rebbecenhez és mondja meg neki, hogy még dolgom lesz, tehát ne aggódjon és ne türelmetlenkedjék, ha csak egy óra múlva kerülök haza.

A samesz teljesítette a parancsot s mikor visszajött a templom elé, azt mondta neki a várakozó rabbi:

— Most mutassa meg nekem, hol lakik itt özvegyasszony, akinek gyermeke van.

A samesz nagyot nézett, egyszerű lelke nem eszmélt rá sehogy, mit akar a rebbe, most péntek este, gyermekes özvegyasszony házánál, de bizony azonnal ráeszmélt és a meghatottságtól a könnye is folyt, mikor a rabbi, bent a szobában, előbb a fiúkra adta rá a péntek esti áldást, jeszimchó elauhim kö-Efráim vö chi-Mnásse, azután a leányokat áldotta meg: jeszimcho elauhim kö-Szóroh, Rivkoh, Róchéh vö-Leoh.

Az özvegyasszony hangosan sírt, majd nem győzte

hálálkodással és könnyekkel. — Rebbelébn — zokogta — amióta az én jó uram elment, mindig fájlaltam és sirattam, hogy már nincs köztünk, de — Isten ne rójja fel bűnömül — leginkább péntek este nyomta nagy bánat a szívemet. Hogy már nincs, aki megáldja gyermekeimet. És most maga jött, rebbelébn, és adta rá gyermekeimre, édesatyjuk helyett, a péntekesti jevorechechót... csak a Legfelsőbb hálálhatja meg ezt magának.

Mikor nagyapám megint kint volt az utcán, bizonyára felnézett az égre és boldogan gondolhatta magában, nagy-nagy lelki melegséggel és örömmel: — Nem engemet illet meg a hála, amivel elhalmozott az az özvegyasszony odabent, csak téged, Úram, illet meg a hálája és az övével együtt az enyém is, hogy a helyes útra vezetted a te szolgádat. Mondattad nekünk Mózes és a prófétáid által, hogy az özvegyeket és az árvákat ne hagyjuk el... én így álltam melléjük és így teljesítettem a te parancsodat, hogy gondoskodjunk az elhagyatott árvákról. Az elmaradt áldást olvastam az apátlanok fejére...

Onnan tovább ment egy második, majd a többi özvegyasszonynak a házába és adta rá áldását az árvákra és mindenütt ugyanaz a zokogó hálálkodás fogadta. Hát lehet azt leírni, mit érezhettek azok az istenfélő, könnyes szemű zsidó asszonyok, akik péntekről-péntekre hiába várták haza az urukat, hogy áldja meg szíve szeretetével gyermekeiket — és egyszerre jön maga a rabbi és megteszi azt, amit a messzire elköltözött már nem tehetett meg.

Megható zsidó felfogás szerint a zsidó családapát,

mikor péntek este a templomból hazamegy, Isten angyalai várják a házában, ezeket üdvözli a himnusszal : sólaum áléchem máláché hásórausz máláché eljaun.

A mai kor emberének fölényeskedő, mindent boncoló és bíráló szelleme talán mosolyog jámbor eleinknek ezen a hitén ; én nem mosolygok, én meg vagyok róla győződve, hogy boldogult rabbi-nagyapámat, mikor akkor péntek este az özvegyasszonyok házából hazatért, csakugyan Isten angyalai várták szerény otthonában.

Huszonkét évig, 1849 szeptember havában bekövetkezett haláláig, működött rabbi Jechiel Náftáli Oroszvárott mint rabbi és minden péntek este megtette, térdig érő hóban és télvíz idején is, hogy sorra látogatta a gyermekes özvegyasszonyok házat és megáldotta apátlan árváikat.

CSERMELY GYULA.

ÁGAI ADOLF.

(1836—1936.)

Felolvasatott az IMIT 1936. márc. 25-i ülésén.

Ágai Adolf születésének száz éves fordulóját ünnepeljük, azt az utat próbáljuk végigkövetni ma, mely a szabadságharc előtt 12 esztendővel kezdődött s a világháború harmadik évében ért véget. Író, de elsősorban újságíró útja ez, olyan emberé, aki két egymástól lényegesen különböző formában szemlélője és történetírója is volt ennek a kornak, aki tárcáiban, saját szavával, *histoire contemporaine*t akart adni, másik alkotásával a «Borsszem Jankó»-val azonban részt kért és kapott ennek a korszaknak neveléséből is. Egyik, élete végéről

való művében, annak példátlan történeti, adati gazdagságát éreztetve, így szól erről az útról: «Kezdődik az én utazásom fakó szekéren — végződik pirosbársony zsölyékkal bútorozott gyorsvonati szakaszban. Az elején keservesen fog tüzet az éppen feltalált gyujtószál (a nép masinának nevezte), faggyúgyertya világított, melynek rendeltetését a mai nemzedék fel sem bírná ismerni, csak a múzeumi régiségek között, ha akadna párja, rozsdás középkori ostyasütők és sarkantyúk társaságában. Faggyúgyertya, koppantó az út elején, s íme az út végén káprázatosan ragyog a villamosfény». De nemcsak tárgyak és képek váltakoznak ezen a hosszú úton. Ágai megérte és megírta a szabadságharc, az abszolutizmus, a kiegyezés korának majd minden érdekes alakját, hiszen megadatott neki, hogy mindannyiukat szinte közvetlen közelségből ismerje. Természeresen sem a kort, sem nagy embereit illetőleg nem várhatunk Ágai életművében rendszeres ábrázolást. A rendszerre való törekvés minden írói megnyilatkozásában távol állott tőle, hiszen egyik legelső képviselője annak a nagyjelentőségű tárcaműfajnak, amely először bocsájtotta az irodalom védett várába a szeszélyt, az írói önkényt, az impresszionista látásmódot, mely az átfogó szemléletben «pedantériát» érez s mely éppen ezért stílusával új, eddig nem volt lehetőségeket teremt a magyar írás és újságírás számára. A tárcáírás — Ágai tárcája — elsősorban ezt jelenti. Új írói attitude-öt ismertet meg a magyar közönséggel már első tárcáiban is ez a Bécs iskoláját megjárt újságíró, aki hangsúlyozott magyarossága s gyakran szinte túlzott nyelvi sujtásossága ellenére a legmélyebben érezteti mindig nyíltan

és büszkén vállalt zsidóságát is. Ágai, akit a magyar irodalomtörténetírás mint a tárcaírás megteremtőjét tart számon, éppen ezekből az elemekből: zsidóságából és magyarságából formálja műfaját.

A magyar irodalom Ágai előtt is ismerte a rajzot, a vázlatot, a képet mint irodalmi formákat. A novellával való szembefordulás, az *egy* konfliktus, *egy* alak elvének megrohamozása megtörtént a német irodalommal egyidejűleg a század közepén. Íróink tudatosan vállalták a rajz-műfajt, mely egy tréfás karcolatban azt vallja, hogy anyja Pongyolaság asszony, apja Zseni úr. De a novella történelmi részét nem merik egészen megtagadni. A történés csökevényei minden rajzban, minden vázlatban, minden képben megtalálhatók. Ágai éppen ezt a lépést teszi meg első tárcáiban a «Látcsó» c. lap hasábjain, s ezzel betetőz egy fejlődést, s ugyanakkor kezdeményezőjévé válik egy új útnak, amelynek során kialakul a mai újságciikk. Egyetlen mozdulattal félretolja a történés csökevényeit s szégyenkezés és hazugság nélkül önmagát, a tárcaíró alakját állítja a tárca középpontjába. Ettől a pillanattól fogva az elbeszélés, a cselekmény háttérbe szorul. A tárcaíró többé nem kitalált történettel operál. Ezzel feladja helyét az irodalomban, hogy az újságírás területére léphessen. De a figyelő újságíró szeme is elsősorban cselekményt kell, hogy elkapjon, ha ezt a cselekményt ezúttal eseménynek hívják is. A tárcaírónak ezeket az eseményeket is félre kell tolnia. Most egészen egyedül áll a világgal szemben, majdnem úgy, mint a lírai költő. Az események maguk nem teszik a tárcaíró tárgyát, az ő tárgya ő maga, saját álláspontja, magatartása az

eseményekkel szemben. Ennek a magatartásnak, ennek a tárcákon keresztül kirajzolódó írói alaknak bizonyos állandóságot kell megőriznie. A közönség éppen ezt az alakot, ezt az állandó attitude-öt keresi. Nem a tárgy fontos többé, hanem az író hangja. De a tárggyal való ilyen fölényes elbánást, az írói alaknak ennyire nyíltan való előtérbehelyezését csak olyan súlytalan báju nyelvnek, olyan mindig szerencsés könnyedségnek és hajlékonyságnak birtokában lehetett megkockáztatni, mint amilyen Ágai nyelve volt. Ha tárcáit ma kezünkbe vesszük, elsősorban ez az olajozottság, ez a kedvesség, ez a — Ágai szavával — «kellem» tűnik fel. Ennek a hangnak magyar irodalmi őse nincs, vissza kell nyúlnunk Heinéig, hogy utirajzaiban párját keressük. Heine hangja azonban Ágainál vegyül a bécsi, ú. n. «polgári» tárcá hangjával. Ha Ágai tárcái csipkelődnek, az nem heinei szatíra, ha ellágyul, az nem heinei líra, s ha kételkedik, az nem heinei «Zerrissenheit». Ha itt hatásokról beszélünk, azt bizonyos öröklődött stílus-sajátosságokra értjük, melyek Heine után szinte közös tulajdonságai a zsidó stílusnak. Ágai zsidóságát ú. i. elsősorban nem pozitív jegyekben kell keresnünk, hanem ebben a hangban, mellyel a magyar irodalmat ő gazdagította. A kiegyezés utáni zsidóság az asszimiláció nagy álmát álmodta, s Ágai szívesen és meggyőződéssel élt maga is ebben az álomban. Tárgyaiban így nem igen foglalkozik zsidóságával, s ha mégis zsidó tárgykörhöz fordul, akkor ez ugyanavval a könnyed, szemlélődő érdeklődéssel történik, mint egyéb témáiban. Van egy tárcasorozata, amelyben saját zsidó multjához fordul s a maga emlékező, kedves, ellágyuló módján beszélget

zsidó szokásokról, történetekről, lélekről, szinte néprajzi érdeklődéssel. Tárgyaiban nem dokumentálja zsidó származását. De hangja, mellyel helyet szerzett magának az irodalomban, tárcáinak Heinén és a bécsi tárcaírókon iskolázott módszere többet mond erről a mélyen érzett zsidóságról, mint amennyit tárgyai mondhatnának.

Erről a zsidóságról beszél az a városiasság is, amely Ágai tárcáinak egyik legfeltűnőbb színét adja s amely ezen a fokon irodalmunkban nem szerepelt eddig. Ez az urbanitás, ez a nyelvében és tárcáinak színhelyeiben egyaránt nyilvánuló tudatos kultúra, szintén alaptonusává válik egy színnek, amelynek a magyar irodalom eddig híjával volt. Az Ágai-korabeli konzervatív kritika (Arany László, Gyulai Pál) éppen ezt érzi idegennek a tárca kezdeteiben, ezt a megteremtett és vállalt nagyvárosiasságot, polgáriságot. A konzervatív kritika szívesen nevezi az Ágaitól teremtett tárcatípust egy értékelő jelzővel «elevennek» s egy peioratívval «mozgékonynak». Mozgékonyság, nézőpontok és tárgyak gyors és játékos változása, hajlékonyág, szeszély: mindez idegennek kellett, hogy tűnjék ebben az első időben. S maga az az írói alak, aki e tárcaiból kirajzolódik, ez is új a magyar irodalomban. Már maga az a tény, hogy valaki, aki nem lírai költő, önmagát merje festeni, leplezetlenül önmagát, saját szokásait, ellenszenveit és rokonszenveit, makacs és állandó könnyedséggel és bájjal, maga ez a tény is idegent, újat jelzett. Arany László ezt a teljesen jóhiszemű és jóindulatú idegenkedést egy Ágairól írott kritikájában is kifejezi. Először elcsodálkozik azon, hogy a tárcaíró hányszor és hányféleképpen raj-

zolja önmagát és a vele történt eseményeket. Gyakran és szívesen írja le magánélményeit, holott a magánélet zárt egység kellett, hogy ez időben legyen; az Ágaitól teremtett számtalan eszköz közül, amely mind arra szolgált, hogy megtörjön egy merevséget, meglágyítson egy szigort, ez volt a legforradalmibb. «Egész írói önéletrajzot ad» — jegyzi meg a kritikus csodálkozva. Majd így folytatja: «S azon alak, akit az író így önmagában élénk állít, jóformán új jelenség a magyar irodalomban. Voltak azelőtt is régi szabású epikureusaink; akadt az irodalomban a gourmandkodásnak is képviselője; fürdői élvezetek, kirándulási élmények leírásának bővében voltunk régóta. De mindez csak szórványosan jelent meg vagy még a régiszabású világba tartozott. Az a légkör, amelyben Porzó a legszívesebben mozog, újabb, modernebb. Nemcsak az irodalom terén, hanem a magyar társadalomban is új világ az.» Arany László nem veszi észre, vagy nem mondja ki, hogy ez az új légkör, amelyben Ágai mozog, a város légköre, hogy az az új színhely, amelyet Ágai nyit meg az elbeszélés, a rajz, az életkép, a novella számára: a város. Amint egyszer megnyílt Ágai és társai révén ez az új terület, többé nincs út vissza a falu felé, csak evvel az új városi látásmóddal felszerelve. A falu idillikus látása megszűnt. Igaz, hogy a város reális látása nem jött meg ugyanakkor. Ágai előtt még nem nyíltak meg ennek az új területnek mélységei. Még nem lát, még nem láthat minden réteget. Az idill áthelyeződött a faluból a városba, de ez a lépés is egyik fontos pontja volt a fejlődésnek.

Ágai élvezi és élvezteteti az új játék: a város, a

városi élet örömét és újságát. Egy gyerek frissességével és a tudatos élvező gyönyörűségével örül mindannak, ami új, ami az ő nemzedékének itt Magyarországon először jutott. Nem tud betelni az új látivalókkal, az új városi csodákkal. A nyolcvanas, kilencvenes évek egész magyar, egész pesti társadalmi élete kirajzolódik tárcái nyomán. Tárlatok, hangversenyek, színházak, divat kezdetlegességében, megható sport, megindító botrányok és félénk kozmetika. Semmiféle újítástól nem riad vissza, minden merészséget megkockáztat. Az újságírás fanatikusaként behatol az újdonságszámba menő női uszodába és másnap szenzációt csinál az izgató és mámorító meztelen csuklóról és bokákról szóló beszámolójával. Kimegy a jégre, ahol együtt keringőznek a fiatalok a szigorú és fázó anyák felügyelete alatt. Bálokat látogat, operát és hangversenyeket, ez utóbbiaknál mindig inkább a közönségre és a ruhákra figyelve, mint a zenére és az előadásra. Mestere a sejtetésnek, a félszavakba nagy tartalmakat belevarázsoló bűvészkedésnek. Beszámolóinak egyes nyugvópontjain, amelyek azonban sohasem jelentenek végleges befejezést, lezárást, érezteti, hogy volna még itt több mondanivaló, de a beavatottak így is tudnak mindent. Egyik megteremtője a művészi homályosságnak, egyik elképzelője és ezáltal megteremtője a városi olvasóközönségnek. Ha tárcáit olvassa az ember, egyszerre világossá lesz egy fogalom, amelyet sem a korabeli nagy irodalom, sem a szirupos korunkbeli próbálkozás nem tud megérzékelteni: a béke, a békeidők hétköznapija. Semmiféle társadalmi regénye ennek a kornak nem tudja nyújtani azt a zavartalan

hitelességet, mint Ágai tudatosan irodalomalatti *histoire contemporaine*-je.

Tárcáiban nyomon követhetjük a beavatottak, a speciálisan pesti okosok körének kialakulását. Néha egy-egy finom nyelvi fordulattal, szinte szemünk előtt rekeszti ki a nagyközönséget a tárcáin keresztül való társalgásból, a nélkül, hogy ők maguk észrevehetnék, hogy ezúttal a nekik készült írásműből nem kapnak teljességet. A beavatottak pedig nem eseményre éhesek; magát az eseményt: pletykát, társadalmi játékot ők az íróval egyidejűleg tudják: nekik a hozzáfűzött reflexió, az események törzsére hurkolódó könnyed és merész gondolatsor fontos, amelynek fednie kell az ő gondolatsorukat.

A tárcáíró Ágai sohasem fárasztó, sohasem nehézkes. Minthogy a közönség szájaíze szerint kell beszélnie, (s ez nem kiszolgálás, hiszen ezekre a követelményekre, az ilyenfajta újságpróza élvezésére ő maga szoktatta rá a publikumot) minthogy tehát a közönség szájaíze szerint tálalja mondanivalóját: álláspontja rendszerint egyezik egy a közönség soraiból kikerült polgár álláspontjával. Ilyenformán Ágai egész pályáján keresztül alig kerül sor polémiára: közönség és cikkíró véleménye rendszerint fedik egymást. Tárcáiban sohasem álláspontról vagy elvről van szó: mindig arról a formáról, arról a hangról, amely immanens kifejezője egyúttal annak a nézőpontnak is, amelyet a tárcáíró magáévá tesz. Ez a hang sohasem mélyül a szenvedélyig, az ilyen fegyelmetlenség műfajjellenes volna, s Ágai, aki rajongója a magateremtette finom és nemes, európai formának, sohasem feledkezik meg magáról ennyire.

A szabad és nyers erők áradását mindig lefogja tárcáiban egy láthatatlan kéz. Ha tárcáinak szövegét figyelmesen szemügyre vesszük, fel kell hogy tűnjék, hogy milyen erősen, milyen elválaszthatatlanul fonódtak belé Ágai kedves költőinek sorai. Szinte törvényszerűen előkerülnek, ha valami megrendítő, vagy ellágyító érzésnek akarná átadni magát. Ilyen magafeledkezés sohasem engedhető meg: ilyenkor előkerül Heine, Arany vagy Petőfi, — ünnepélyesebb pillanatokban Goethe — egy-egy tőlük való sor játékosan, könnyedén vágja el a mondat befejezését, olyan színezetet adva az eddig mondottaknak, mintha azok komolyságához is szó férne. Prózájának e gyakori sajátsága szándékoltnak hat, valójában azonban kénytelenség. Annak az irodalommal át- meg átítatott léleknek fájdalmas és bénító elfogultsága ez, amely az «élmény» szót vonakodva, szemérmesen ejti ki, vagy ha már kimondotta, hirtelen és zavartan igyekszik idegen ízzel meg nem történtté tenni, általános emberinek éreztetni, amellyel maga az író kissé fölényesen áll szemben. Így legbelsőbb érzései is ezen a műveltségi szűrőn szivárognak keresztül, a szűrőn fennakad naívság is, spontaneitás is, hogy helyet adjon tudatos formakeresésnek, művészi, kissé keresett impresszionizmusnak. Ugyanennek a végeredményben Heine romantikus iróniájával és öniróniájával rokon sajátságnak áll szolgálatában az idegenszó, mely megfelelő helyen a legmegindultabb mondat folyását is képes elvágni. Utitárcáiban ilyen mondatokat találunk: «Fogy a rüdesheimi és gyarapodik az érzelem, hanyatlik a nap és kigyúl a kedv, s a Rajna, mintha merő rajnai bor volna, zöldes színben csillog, míg Heine

nyomán az alkonyat aranyfénye omlik rája, s majd zizegő tündérek szövik fölötte a hold bővülő sugár-szárait.» Vagy egy másik ellágyulás ellen védekező mondata: «Lement a nap, s megjöttek a csillagok. Az éj tehát nem sötét, s így nincs okom búsulni, mint Petőfinek, midőn egyik bánatos éjjelen csak mécsvilága, s honszerelme égett. S a csillagok fényét is feleslegessé teszi a hold. Szelíd fénye ráömlik az utca másik felére, a házak tetejére és a városház tornya fölött — Alfred de Musset szerint — úgy áll, mint az i betűn a pont.» S bár majdnem minden leírása ezzel a módszerrel épül fel, szembeszökő, hogy Ágai írásművészete mégsem vértelen, mégsem betűszagú. Az a Rajna, melyre Heine nyomán ömlik a hold fénye, képzeletünkben ugyanolyan valóságos aranyfénnel csillog, mintha nem kettős irodalmi tudaton keresztül érkeznék hozzánk. A színek frissek maradnak, csak az ecset fogása más, mint amit idáig megszoktunk.

Ennek a tudatosan távoltagekeltt érzelmességnek Ágai tárcáiban csak egy kaput hagy nyitva: az emlékezés kapuját. Ezen keresztül gátolatlanul áradhat, nem állja útját idézet, idegenszó, játékos ellentét. Tárcáinak egész kötete a multtal, személyes multjával foglalkozik. S akit e tárcákban az emlékezés sugara ér, az valami sajátságos ködszerűségben, elmosódottságban áll előttünk, mintha a figyelő valami homályos üvegen keresztül nézne, vagy mintha a könnyeitől nem látna jól. Ez a sajátságos megindulás kapja el az olvasót e tárcák egy sorozatának olvasása közben, amelyek gyerekkora színhelyét, Nagyabonyt, szüleinek egyéniségét és életét festik. Apja életét, aki

idegen földről került magyar földre, ahol annyira meggyökeresedik, hogy ezt a biztonságot és szilárdságot örökségül tudja adni fiának, aki egész életében a legcsekélyebb kétely és ingadozás nélkül járta a maga magyar útját. Megrendítő, — Ágai maga is annak érzi — hogy apja, aki idegenként került erre a földre, a magyar irodalomban keres támasztékot, nem földet vásárol, hanem magyar költőket fordít héberre. Mennyire történet és élet benyomását kelti egyszerre, amikor egyik tárcájában számot ad arról, hogyan kopogtatott házuk ajtaján egy éjjel a szabadságharc után egy ismeretlen férfi, akiben apja megrendülve ismeri fel a bujdosó Vörösmartyt, akinek kérésére másnap maga Ágai visz el egy levelet Pestre: «Vadász Miklósné asszonyságnak», Vörösmarty ez álnév alá rejtőzött feleségének. Mennyi érzelmesség és szeretet jut az első barát: Abonyi Lajos alakjának. Pesti diákéveiről számot adó tárcái szinte páratlan emlékezési anyaggal gazdagok. Csupa személyes élmény, számunkra csupa egyénien meglátott történeti és irodalomtörténeti adat. A színházakban, ahová barátaival középiskolás diákkorában el-elszökik, Fántsy, Szentpéteri és Laborfalvy Róza játszanak: Szigligeti-darabokat. Az iskolából egy esős napon szétszalad az osztály, a kisdíákok elkeverednek a tömegbe: március van és 1848. Ágainak személyes élménye Petőfi és Jókai március 15-i hangja. A pesti évek után felragyog a tárcákban egy nagykőrösi év. Ez sincs nevezetesség híján. Itt Arany János az egyik tanára. Nagykőrös után pesti és bécsi orvosegyetemi évek következnek, de ekkor már biztos, hogy Ágaiból nem lesz orvos, már megjelennek első cikkei, már be-

került abba a légkörbe, amely további életét irányítja. «Új hantok», «Por és hamu» című köteteiben egy-egy tárcát szentel bécsi barátainak: Pompéry Jánosnak, Kecskeméthy Aurélnak, Falk Miksának, Kertbeny Károlynak, Frankenburg Adolfnak.

Ágainak ez a legszemélyesebb multja oly kimeríthetetlenül gazdag eseményekben, emberekben, emlékekben, hogy nem is kellene más tárgyat keresnie. De tárcaírói attitude-je is más ezekkel a tárgyakkal, mint egyéb aktuális tárgyaival szemben. Ezekben is természetesen megvannak írói magatartásának főjellegzetességei, inkább csevegő, mint elbeszélő kedv, saját alakjának lírikus előtérbe állítása. Beszámolóinak figyelemreméltóságát, sajátosságos ízét éppen ez a beállítottság adja, ez a címül kiemelt kérdés: «Mikor láttam én először Jókait?» De érzelmi alapmagatartása más ezekkel a tárgyakkal szemben. Ha Arany László és Greguss Ágost (Ágai legnevezetesebb kritikussai) idegennek éreztették azt a fellobbanó gúnyba könnyen áthajló hangot, amely Ágai egyéb tárcáinak annyira egyik alapvonása: ezekkel a tárcákkal szemben nem áll meg ugyanez az ítélet. Ágai visszatekintő tárcáiban szinte keresi az emlékezés melanchóliáját, ez a szelíd, bánatnak nem is nevezhető ellágyulás néha egyéb tárcáiba is áthatol. Gyakran nyomon követhető bennük az a hangulat, amelyben széles ajtót tár a jelentkező multnak. Azt mondhatnók, hogy kerüli az érzelmességet stílusában, de keresi tárgyaiban. A beszívargó érzelmességnek pedig egyetlen testet tud adni, a multét. Ez érzelmi maga tartás gyakran vezet bizonyos hangulati ellentétességhez, feszültséghez, amely éppen

Ágai legszebb, hangulatilag lezárt és teljes tárcáit árnyékolja be. Ágai, aki gondolatilag minden habozás nélkül haladónak vallja magát, aki írásban is többször kifejezte, hogy minden józan belátásával, ha nem is elvont értelemben kifejezett «fejlődés» és «haladás» mellett, de új szép Budapest, tiszta utcák, közlekedési lehetőségek gyorsítása mellett van, mégis rabul esik az emlékezésnek, mégis aranyfényben ragyog előtte a mult.

Ennek a multba tekintő, multba vágyakozó el-lágyulásnak természetesen csak pillanatnyi, hangulatnyi érvénye van, s elsősorban arra a gazdag életrajzi anyagra vonatkozik, amelyet Ágai tárcáiban elszórt. Ehhez mérten kialakít egy egész visszatekintő írásmódszert, amelynek érzelmi elemei szinte szabályszerűleg követhető stíluselemekben nyernek kifejezést. Visszaemlékező tárcáiban sem ad szabályos történetet, kerüli a rendszernek még a látszatát is, a kép, amelyet ad, tudatosan egyoldalú és ez a tudatos egyoldalúság egyik vonzóereje. Hiszen a tény, az esemény maga rendszerint csak magva annak a rövidebb-hosszabb beszélgetési anyagnak, amelyet Ágai egy-egy tárcájában feldolgoz. Egy-egy kicsiny adat, vagy jelenség köré futtatja fel a sok pointe-ű beszélgetés szálait. Dialogus nélküli beszélgetésnek nevezhetjük Ágai stílusmódszerét, az a sajátság ez, amelyet a korabeli kritika a *causeur* terminussal jelölt. Ágai maga is irodalmi *causeur*-nek vallotta magát, ezért kerüli tárgyaiban a jelentős eseményeket, mert ezek tárgyalásánál nem lehetne szabad, nem függhetne egyeduralkodó írói kedvétől. Tárcáinak összefoglaló címei: «Fővárosi tárcalevelek», vagy «Vasárnapi beszélgetések», jelzik,

hogy az író semmiféle eseményhez nem köti le magát, az olvasónak valódi értelemben vett beszámolót nem szabad várnia, értelmezés, elhallgatás, hozzátevés, válogatás, mindez az író semmitől nem korlátozott önkényétől függ. Ennek a stílusnak az élőszóhoz kell közelednie, a teljes és zökkenőtlen közvetlenség Ágai legfőbb törekvései közé tartozik. Ez a közvetlenség oly nagymérvű visszahatást jelentett kora újságnyelvére s oly rendkívülien újnak és vonzónak érezte kora közönsége, hogy követői természetyszerűleg túlzásba vitték, s a mai tárcahangnak meg kellett állnia a szerencsésebb középúton. Ágai egy tárcán belül több tárgyat is követ s átmenetei oly észrevehetetlenek, akár egy élőszóval folytatott beszélgetéséi. Akár kávéházról és újságokról, akár öngyilkossági járványról, akár savanyított ugorkáról, akár országgyűlésről, akár Patti hangversenyéről, akár a király megérkezéséről, akár egy véletlenül látott falusi tűzvészről, akár a hurcolkodásról szól rövidebben-hosszabban, de négy-öt félhasábnál sohasem hosszabban, hangja mindig a beszélgető, nem előadó, társalgást vezetni tudó ember hangjához közeledik, s nem egyszer az az olvasó érzése, hogy a beszélgetésben maga is résztvett, véleményét maga is megmondta. Ezt az érzést fokozza tárcáinak az a sajátossága, hogy soha, semmilyen tárgyat nem zár le véglegesen; ez a nyitvahagyottság egyik gyakran visszatérő vonása, de ezt az érzést támogatja tárcáinak látszólagos szerkezet-hiánya is. Valójában azonban ez a hiány nem áll fenn, Ágai egy biztos világfi-társalgó természetes fölényével, nem tévedő érzéssel állapítja meg, hogy mikor kell egy beszélgetést befejeznie. Ez a

látszólagos szerkezetnélküliség csak egyik eszköze arra, hogy elérje azt a közvetlenséget, azt a természeteséget, amelyet az ezirányban nem elkényeztetett közönség tőle várt, nagy örömmel fogadott s mely népszerűségének talán legkézzelfoghatóbb kulcsa.

Ágai, aki tárcáiban a Budapestté fejlődő Pest kezdődő nagyvárosiasságának leghívebb krónikása, legföltéke nyebb számontartója, két másik jelentős művével, két irodalmi vállalkozásával az egész országhoz akart szólni s sikerült is vele országra szóló, páratlan népszerűséget elérni. Egyik ilyen vállalkozása a gyermekeknek szóló, nagy népszerűségű «Kis Lap», amely mellett egy egész előttünkjárt nemzedék nevelkedett, másik nagyobb jelentőségű alkotása: a «Borsszem Jankó». A «Borsszem Jankó»-nak ugyanakkora nevelő, ezuttal felnőtteket nevelő hatása volt, mint Ágai gyermekirodalmi vállalkozásának, a «Kis Lap»-nak. A kiegyezés utáni Magyarország társadalmát hozzá kellett nevelni a kiegyezés eszméjéhez, ez volt a feladata a «Borsszem Jankó»-nak. Soha nem fordult még elő, a «Borsszem Jankó» egyedül áll evvel a magatartással, hogy egy élclap feladja a maga legsajátabb területét, az ellenzékiiséget, kormányra, tekintélyre támaszkodik és mégis sikere van. A «Borsszem Jankó»-t megelőző élclapok, Jókai «Üstökös»-e, Tóth Kálmán «Bolond Miská»-ja, népszerűségüket és hatásukat ellenzékiiségüknek köszönhatték. A «Borsszem Jankó» az első magyar élclap, mely vállalni meri a tekintélytámogatásnak humor szempontjából oly hálátlan szerepét, bátran ki meri mondani, hogy a meglévő állapot jó, és tud mégis mulattató maradni.

Nem véletlen, hogy éppen Ágainak s a vele rokon-

gondolkodású fiatal íróknak jutott az a feladat, hogy a kiegyezésért, Deák Ferenc gondolatának megvalósításáért, a polgári állapotok visszaállításáért küzdjenek. Hiszen ez az 1868-as évszám, a «Borsszem Jankó» megindulásának éve, az erők egész sorozatának felszabadítását jelenti, a magyar újságírás fellendülését, Magyarország bekapcsolódását Európa szellemi életébe, nemzeti és európai erők termékeny kicserélődésének kezdetét. Csak azért nem vesztette el a «Borsszem Jankó» hatását és népszerűségét az évek hosszú során keresztül, mert érezni lehetett és kellett benne, hogy nem párthoz, hanem elvhez kötött orgánus, nem Andrássy lapja, hanem a kiegyezés világszemléletéé. Ennek a világszemléletnek kifejezésére Ágainak sikerült finom írói érzéssel és hozzáértéssel megtalálni a módszereket. Már maga az az Ágaitól származó kezdeményezés, hogy angol mintán indulva, állandó alakok szerepeltetését veszi tervbe, oly szerencsés fogás, mely megpecsételte az egész vállalkozás sikerét. Legelső tréfás próbálkozásaiban, Jókai «Üstökös»-ének hasábjain, Ágaiban mint fiatal és kezdő íróban felmerült az az ötlet, hogy bizonyos figuráknak állandóságot kellene biztosítani. A közönség megszokta és megszerette ezeket az állandó alakokat, amelyeknek Ágai a «Pesti figurák» címet adta. A «Pesti figurák» azonban még homályosak, vegyes tartalmúak voltak. Félreérthetetlen tartalmú, világos és tiszta humoros alakokat kell tehát teremteni, amelyek mindig ugyanazt a szellemi és érzelmi állásfoglalást képviseljék, hogy a közönség ráébredjen arra, hogy a sok humoros jegy közül melyik az állandó gúny tárgya. Saját lapjában, a «Borsszem Jankó»-ban, Ágai saját és

munkatársai alakjaiból teremtette meg a figuráknak azt a sorát, amelyekből az egész akkori magyar társadalom torzított, mulatságos képe kikerül. Az eleven és mulatságos alakoknak az a hosszú sora volt az, ami a «Borsszem Jankó» népszerűségét igazán megalapozta.

Az élen a hallatlan népszerűségű Mokány Berci, Ágai saját alkotása járt. Magát a nevet Ágai Kisfaludynál lelte, de az alak tartalma nála megváltozik. Mokány Berci létének tartalma a fölöslegesség, értelmetlenné vált kuruckodás, a 67 után erejét veszített ellenzékieskedés. A cél: megmutatni rajta, hogy a magyarosságot többé nem kell nemzeti viselettel hangsúlyozni, fölösleges tüntetni a «német» ellen, kár semmibevenni a külföldet és a nagyvárost, hiszen többé nem okvetlenül káros, ami onnan kerül. Mokány Berci komikai lehetőségei azonban nem használnak ki végletesen, szándékainak becsületessége nyilvánvaló, ez a rokonszenvet ébrentartja s az egész jelenséget elfogadhatóvá teszi. Ez az egy-két rokonszenves vonás majd minden alak jellemzésében visszatér, hogy így, ha az eredeti kiindulás élő minták alapján történt is, a fotografikus élethűségtől elfejlődve, maga az alak mint művészi építmény egészszé váljék. Az alakok összessége felöleli az akkori magyar társadalom majdnem minden rétegét. A léha, külföldieskedő arisztokrata mellett feltűnik az eszméit kíméletlenül harsogó emancipált nő, a pán-germán álmokat szövő hazai sváb, s az emancipáció és recepció között váró, félénken barátkozó, majd hirtelen túlzottan otthonos zsidó. S az alakok társadalma ennek az akkor kialakuló új polgári társadalomnak fejlődését is ábrázolni tudta. A nagy népszerűségű

alakok mellett nem egyszer a közönség kívánságára feltűnnek a képzeletbeli partnerek, fiak, sőt unokák, s azok új barátai. Következetes helyesírás és stílus: ez a két eszköz tartja életben az alakoknak ezt a képsorozatát, következetesség még akkor is, ha szerzőik néha felváltják egymást. A «Borsszem Jankó» írói gárdája két nemzedékből kerül ki. Az első nemzedék, Ágai szoros értelemben vett kortársai: a Kávéforrás nevű irodalmi kávéház nemzedéke, a második a Kagalé. Az első nemzedék tagjai: Toldy, Berczik, Dóczy Márkus, Hevesi, Rákosi és még többen, a másodikik Ambrus Zoltán, Kozma Andor, Karsai Albert, Székely Ferenc, Aczél Endre és még néhányan. Tulajdonképpen azonban az egész ország résztvett a «Borsszem Jankó» szerkesztésében. Ha egy-egy alak népszerűvé válik — ezt maga Ágai meséli — akkor az egész országból ömlik a sok bölcsesség és «ténykedési adat». Néhány tréfás ötletet maga Arany János adott, bár neve közlését nem engedte meg.

A «Borsszem Jankó» igazi története alakjaiból olvasható. Érdeme, hogy ez a történet egyben a magyar társadalom története is 1868-tól 1904-ig. Ez a kor, ha ennek a történetnek hinni lehet, a jólét korszaka volt, az irodalmi és művészeti fellendülésé, a szabadelvűség érvényesüléséé. A «Borsszem Jankó» éber figyelője ennek a kornak és talán egy kicsit bírása is. Alakjai pedig, pillanatnyiségükön túlnőve, egy sugarat kérnek annak a kutatólámpának a fényéből, amely e korszak történetének kezében villog. S ennyit meg is érdemelnek.

Bár Ágait népszerűségének csúcsára a «Borsszem Jankó» vitte fel, írói értékének szempontjából ez a vállal-

kozás, amelyet oly szerencsés és biztos kézzel sikerült végigvinnie, mégis csak másodsorban jön tekintetbe. Arany László szavaira támaszkodva: «Ahol Ágai írói munkásságának súlyát mérlegelni akarják, e gyűjtemény, tárcáinak gyűjteménye, esik legnyomatékosabban a serpenyőbe». Hogy e tárcákban mi az új, mi az érték, mi a vonzóerő, azt megpróbáltuk röviden vázolni. Hogy mi dacol bennük az idővel, azt a magyar irodalomtörténet már eldöntötte.

DR. STEINER LENKE.

ORMÓDI BERTALAN EMLÉKEZETE

(1836—1869.)

(Felolvastatott az IMIT 1936. márc. 25-i ülésén).

Magyar zsidók versei az emancipáció előtt.

A költő neve, amelyet az IMIT kegyelete ma este felidéz, Ormódi Bertalané, viselőjének temetése, 1869 egy késő decemberi délutánja óta minden valószínűség szerint nem hangzott el a nyilvánosság előtt. Ma bizonyára legfeljebb tünődő csodálkozást kelt, ha ugyan egyáltalában ébreszt valami érdeklődést. Pedig hordozója az első magyar zsidó költő volt. Ha elfeledett alakját ki akarjuk ásni a multból, az az érzésünk, mintha egy elhanyagolt, sötét tárnában tapogatódnánk. A közvélemény, még a tájékozottabb része is, azt képzei, hogy Kiss József a magyar zsidóság homályos mélységeiből, előzmények nélkül, egyszerre toppant elő. Holott az igazság az, hogy Reb Mayer Litvák poétáját,

sőt már magát Ormódit is több hitsorsosa megelőzte a magyar versírás terén. A zsidóság, mihelyt gügyögni kezdett magyarul, mindjárt versben szólalt meg. Először a negyvenes években, ekkor még kezdetleges jámbor rímfaragók ajkán, később, a hatvanas években, már a kor magyar irodalmának átlagszínvonalán álló költőkön keresztül.

Hönigh Ignác orvosnövendék, aki 1829-ben adja ki önálló füzetként egy ódáját (Örömdal, melyet mélt. Székhelyi Majláth György úrnak . . . Hont vármegye főispánjának fényes neve ünnepe alkalmával készített, Pest, Trattner), *Pintér Jenő* szerint az első magyar zsidó versíró. De nem látok rá bizonyítékot, hogy e sappho-i strófák szerzője valóban zsidó volt-e. Ha mégis az, — s e mellett szól, hogy Majláthban az igazságosság bajnokát tiszteli — e korai megszólalást még magános fecskének kell tekintenünk. A zsidóság magyarosodása csak másfél évtized múlva, a magyarság szabadelvűségébe vetett hit következményeképpen válik mozgalommá s *Hönigh* versében nem is találjuk még az első magyar zsidó versek állandó motívumainak egyikét sem: sem a szabadságért, sem a magyarságért való lelkesedést. A negyvenes években aztán egyszerre több zsidó veszi kezébe a tollat. Még nem költők, csak a mozgalom lelkes dobosai, melynek során a hazai zsidóság addig német nyelvét magyarra kezdi cserélni. A betű népéről lévén szó, az áramlat természetesen azonnal irodalmi formában jelentkezik. A tizennyolc nyelven tudó *Heilprin Mihály*, aki húszéves korában költözik Orosz-Lengyelországból Magyarországra, *Miskolcra* s három év múlva már talpraesett magyar, sőt

magyaros verseket ír, ez az eleveneszű, tehetséges ember egyike a legkülönbeknek az első megszólalók közt. Az ő négy verse (Zsidó kardal, 1846., Mit csinálnak Izraelben, 1847., Nemzeti őrdal, 1848., Kaszához, ki magyar, 1849) már a negyvenes évekből való s az ekkor még karöltve járó szabadelvű és nemzeti mozgalom bélyegét viseli. Mind politikai tartalmú vers. Mind Petőfi hasonló tárgyú költeményeinek hatása alatt, a szabadság bálványozott gondolatának bűvöletében született. Az elsőben felköszönti a hazát:

Hisz már minden rabság láncá Le-lehull:
Tán nekünk is a szabadság Felvirul? —

Majd a zsidó hitet:

Mit máglyákon el nem hagyunk S kínpadon,
El nem hagyjuk soha-soha — Szabadon!

A második versben a nyomorúságot rajzolja, melyben a rab Izrael élni kénytelen:

Mit csinálnak Izraelben? Üldöztetnek, gúnyoltatnak,
Ellen nyila, gúnynak éle Rabszívükbe tán nem hatnak?
Biz nem hatnak gyáva szívbe, A hitványak nem szenvednek
De a jók könnyüi folynak, Sebzett szíveik repednek.
Mit csinálnak Izraelben? Bízna égben és remélnek.
Nem tompítá hát bizalmuk Százados baj, melyben élnek?
Ne reméljen, ki feledhet, Érezőnek van reménye;
Él a vértanuk bírása, S nem feledtetik reménye.

A kor legjobbainak szabadelvű felfogására jellemző, hogy a vers nem felekezeti folyóiratban jelent meg, hanem a tekintélyes Pesti Divatlap adott helyet neki. A harmadik versben már csak egyetlen zsidó vonatkozás van, az is burkolt:

Jármot nyögtünk, most leráztuk : Magyarok!
Polgártársak! Mi legyünk-e Zsarnokok?

A legutolsóban (újra közli : Bernstein : Az 1848—9-i szabadságharc és a zsidók, 213. l.) elszánt önvédelemre izgatja a magyar népet : «Kaszához, ki magyar! Honunkba ellen ront, Kaszához, ki magyar! Megmenteni a hont». A forradalmi napok mámora és veszedelme itt már teljesen feloldotta a zsidó különbözés tudatát.

A negyvenes évek magyarosodási mozgalma szülte az inkább elbeszélőként tevékeny *Szegfy Mór* «Zsidó vagyok» című dalát, melyet az Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv (1848) Kohn Sámuel megzenésítésében közöl :

Az vagyok és százszor mondom Én zsidó vagyok, igaz ;
Mert zsidó a' nemzetségem És hitem, szívem is az.

A vers vége :

Mert ha végre hő imánkra Szétszakad a' rabbilincs,
Megmutatjuk a' zsidónál Jobb magyar a földön nincs.

Nehéz mosoly nélkül olvasni *Friedmann S. Gyula* versét, a «Zsidó önkéntes panaszát», mely ugyancsak az Évkönyvben jelent meg :

Mellemen nem függhend az érdemkereszt,
Zsidót díszfokra emelni a törvény nem ereszt, —

és *Rosenzweig Salamonét*, melynek címe : «Egy magyar Izraelitának bús dala megvetett szerelméről» (szintén az Évkönyvben) :

Anyám! Anyám! Drága hazám! Mért nem szánod fiadat?
Félreismerni mi késztet? Mi gúnyolni jajimat?

A magyarul gyarlón tudó *Reich Ignác* «Honszerelmi dalok» címen (Buda, 1848) önálló ver füzetet ad ki. Első versét 1848. áprilisban írta, a pogromok hatása alatt, melyek a márciusi szabadságmozgalom után Pesten, Pozsonyban, a Dunántúlon és a Felvidéken törtek ki, Mikor a zsidókat nem veszik fel a nemzetőri osztagokba, Reich sok hitsorsosával együtt arra gondol elkeseredésében, hogy kivándorol Amerikába:

Ottan szabad fegyvert viselnem, védkardot,
Szabad szívemre fűznöm a diszkakárdot.

Máskor mégis itt követel hazát magának:

Szégyen — ember és ember közti különbség,
Hogy *magyar* égen ne derüljön az Egyenlőség!
Talán azt hiszed Árpád utóda,
Hogy zsidó nem érzi, mi Buda?

Mert két ezredéve már,
Hogy bujdos a hontalanság vadonába?
Oh, vezesd őt be új honába:
Nyíljék-meg előtte a fegyvertár (!),
— S a Makkabeusfi érti mi a dicsőség,
És halálra kél, ha él az egyenlőség —! (*Egyenlőség.*)

Mikor aztán a háború kitörésekor a zsidó előtt is kinýílik a hón óhajtott «fegyvertár», Reich Ignác lemond Amerikáról s boldog, hogy ittmaradhat harcolni.

Ha azt a néhány jelentéktelen versikét nem tekintem, amely a szabadságharc alatt kerül ki lelkes magyar izraeliták tollából (l. Bernstein id. m.: 117., 142. l.), a zsidóság csak egy újabb évtized elmúltával jelentkezik ismét a magyar lírában, 1860 körül, mikor az önkényuralom nyomása enyhülni kezd s az újból összeülő

országgyűlésen napirendre kerül az emancipáció kérdése. De a némaságban eltelt évtized nem múlt el nyomtalanul a hazai zsidóság fölött. Mint a versek megjavult színvonala elárulja, közelebb került az európai műveltséghez. De jobban összeforrt a magyarsággal is. Mert míg a negyvenes évekbeli zsidók szárnypróbálgatásai magános férfiak kísérletei voltak, most egymásután jelennek meg magyar verseskönyvek, kimondottan a zsidó közösség számára. Az első köztük *Tatay Adolf* «Izraelita vallásos énekek, a nyilvános isteni tisztelet, az iskolai és a házi áhítat számára» című imakönyve (Friedmann Mór pesti főkántor hangjegyeivel, 1861), Bajza csínja nélkül való, megkésett Bajza-utánezatokkal, melyek közül templomainkban ma is éneklik az «Ájtatosan borulunk le Most Előtted Szentek Szentje, Hallgatni bölcs igédet» kezdetű dalt. 1863-ban lát napvilágot *Rosenzweig Salamon*nak, «több költészeti munkák szerzőjé»-nek műve: «Ima és szavalmányi könyvecske ifjabb és serdültebb zsidó növendékek számára». A negyvenes évek óta, mikor először találkoztunk nevével, még mindig nem lett jobb költő. De mint ahogy Tatay—Friedmann énekeskönyve az előszó szerint hazafias célt szolgál, mert «a magyar nyelv behozatalát segíthetendi elő», úgy Rosenzweig is azt írja előszavában, hogy mivel a gyermeknek az ima nyelve szent, «a magyarosodás tekintetében igen célszerűnek vélem, hogy nemcsak magyar szavalmányokra, hanem magyar imákra is szoktassuk». Egyébként most is ugyanazt a képet igyekszik minduntalan kiaknázni, amelyet a negyvenes években talált: a hazának, mint mostohaanyának képét:

Ne vesd meg jó anyám E hódolatomat!
 Ne légy már mostohám, Szeress mint fiadat.
 Ki képes mindenit Neked áldozni fel,
 És élni, halni is Tud éretted, ha kell.
 Oh hidd el, jó anyám, Hogy senkisémet szeret
 E földön úgy, mint én, Mint én a megvetett.

(A zsidó fiú hon iránti hódolata.)

Neumann Salamon «Olvasókönyve felsőbb izraelita iskolák számára» (1864) előszava szerint a magyar nyelv-tanítás megkönnyítésén kívül zsidószellemű olvasmányok nyújtására is törekszik. De e helyett többnyire ismert magyar költők verseit közli s önmagától három kezdetleges verset, melyek közül a legjellemzőbb «A spanyol zsidó» című. Ennek hőse, miután elmenekült az üldözők máglyái elől, a biztonság földjén így sóhajt fel: «Életemet megmentettem, Mégsem vagyok boldog én! Mert hazámat elvesztettem, — Nélküle hogy élek én?»

Nem folytatom a felsorolást. Ha a tárgy feldolgozat-lansága címén bocsánatot is remélek e hosszú kitérésért, teljességre céltalan és fölösleges is volna törekednünk. E versek szelleme az eddigiekből is tisztán látható. A zsidóságnak az a rétege szólal meg bennük, amely a szabadelvű magyarságtól jobb jövőt remél s ezért lelkesen csatlakozik a magyarsághoz és a szabadelvű-séghez. Optikai csalódás volna azonban azt hinnünk, hogy megmagyarosodásunknak ezek az élharcosai az első pillanattól kezdve az egész hazai zsidóságot képviselik. Viszont a dolog természetéből következik, hogy aki ebben az időben zsidó létére magyar verset ír, csak a nemzeti és szabadelvű szellemnek lehet hirdetője.

Verseik csak mint a zsidók magyarosodásának nyelv-
emlékei s művelődéstörténeti okmányok érdemelnek
figyelmet. Ám ugyanebben az időben jelentkezik már
három fiatalember, akik számára magyar voltuk magá-
tól értetődő, akik — minden sorukból láthatóan — már
elsajátították a modern európai műveltséget s ezen felül
mindhárman hivatásos írók, az egykori magyar iroda-
lom szintjén.

Mindhármat elfeledtük.

Az egyik az erdélyi származású *Farkas Albert*, aki
1862-ben, mikor a Nemzeti Színház bemutatta egy
drámáját, mindössze huszadik életévét töltötte be.
Később egy költői beszélyét az Akadémia tüntette ki
dícsérettel. 1870-ben az ortodoxok mozgalmanak ve-
zére s pesti hitközségük megszervezője volt. Ódai hangú
lírai költeményeiben a zsidó élet vallási oldalának ki-
fejezője. Pl. :

Örök Isten, világok istene!
Van-e porszem, mely át ne érzene,
Fűszál, amely ne tudja létedet?
Bogár, amely ne áldja nevedet?
Tud rólad az éj árnya és a nap,
Csak az ember legyen tudatlanabb?

(Istenhez, Magy. Izr., 1863.)

A másik két tehetséges költő inkább a zsidóság tár-
sadalmi-politikai törekvéseinek megszólaltatója.

Az egyik *Bródy Zsigmond*, a *Neues Pester Journal*
későbbi szerkesztője, a *Bródy Adél-gyermekkórház*
későbbi megalapítója, főrendiházi tag. 1861-ben, 21
éves korában tűnik fel (Az országgyűléshez, Tíz vers),
fiatal kora ellenére érett főre valló versekkel ; velős érvei

ma éppoly időszerűek, mint annakidején; az pedig költői készségét bizonyítja, hogy a publicisztikai tartalmat versszerűvé tudja avatni. «Szabadságot kér hangos szavatok», mondja egyik költeményében s így folytatja:

De soh'se szabad elfelejteni,
Ki mást börtönben hagy elsinleni,
Az szabadságot nem is érdemel.

Ha a negyvenes-ötvenes évek — mint tudjuk — az egyetemes magyar irodalomban is a politika csillagzatának jegyében álltak, még inkább így van ez a létének döntő fordulataért izguló magyar zsidóság e korbeli irodalmában. Bródy Zsigmond versei kizárólag a zsidóság igazáért harcolnak, ha hatásosabb érvekkel, lendületesebb retorikával is, mint a negyvenes évek versfaragói; ám eszközei teljesen értelmi jellegűek s nem lep meg, hogy a tehetséges fiatal író a kötött formát csakhamar a prózai vezércikk műfajával cserélte fel.

A másik fiatalember mai ünnepünk hőse: *Ormódi Bertalan*. Száz évvel ezelőtt Miskolcon született, abban a városban, ahol kívülről Heilprin Mihály magyarrá lett, Bródy Zsigmond nevelkedett s közvetlenül utánuk a gyermek Kiss József a helybeli jesiva padjait látogatta s amely város ilyenformán az ébredező magyar zsidó irodalom első gócpontjának tekinthető. Miskolc kiemelkedő szerepét nyilván az magyarázza, hogy e nagy s jómódú zsidó település földrajzi fekvésénél fogva hamar elmagyarosodott, s ehhez járulhatott, hogy iskoláját, melyet már Kazinczy a XVIII. században dícsér, ezidőben a kor legműveltebb hazai rabbijainak egyike,

Hochmuth Ábrahám irányította. Ormódi életéről kevés adatunk van, szinte kevesebb, mint öccse, Vilmos pályafutásáról, aki az Első Magyar Biztosító igazgatója, főrendiházi tag és a róla elnevezett ismert akadémiai díj megalapítója volt. Annyit tudunk, hogy, mint e korban a szellemi pályára törekvő zsidó ifjak rendszerint, orvosnak készült, a boncolás iránti ellenszenve miatt azonban csakhamar hátat fordít az anatómiának, biztosítási hivatalnoknak csap fel, de nyugtalan vére innen is továbbúzi s csak most találja meg végső helyét: író és ujságíró lesz. Megmaradt egyetlen mellképén (Reich Ignác: Beth-Él) komoly tekintetű, körszakállas kerek arcot látunk, amelyen miben sem különbözik a Kisfaludy-Társaság e korbéli tagjaitól. Huszonhároméves korától, 1859-től kezdve haláláig állandó egymásutánban jelennek meg verseskönyvei, füzetei, naptárai, röpiratai: *Magyar Romanzero*, 1859., *Magyarhon ébredése*, 1860., *Országgyűlési nóták**, 1860., *Csak határozat*, 1861., *A horvát testvérekhez*, 1861., *Búcsú az országgyűléshez*, 1861., *Smule Itzig* 1861., *Tűz Lőrinc*, *Száz esztendő naptár** 1861., *Szózat a miskolci új izraelita imaház felszentelése alkalmára,** 1863., *Újabb költeményei*, 1866., *Pecsovics-világ Magyarországon*, 1868., *Pecsovics-naptár* 1868.; ezeken kívül szerkesztette a *Magyar Akadémia* könyvét, 1860., a *Pecsovics** képes gúnyoros élelaptopot 1867. december 15-től 1868. október 30-ig, a *Kossuth-albumot*, 1868., megindította a *Corvina* című népies kiadványsorozatot (a csillaggal jelettek Budapest könyvtáraiban nem találhatóak). Az első magyar zsidó költő, akinek a zsidóság ügye nem egyetlen témája, csak egy a sok közül. De összes műveit, lírai és elbeszélő

verseit éppúgy, mint politikai kiadványait és egyetlen drámáját egyazon érzés fűti, a szabadság imádata. Petőfin kívül, aki pedig nem igen hatott rá, egyik írónknál sem találjuk a kor uralkodó eszméjének hasonlóan szenvedélyes tiszteletét. Belső és külső életének mintegy kulcsszava a szabadság, összes titkainak zárját kinyitja. Életének jeligéje lehetne következő néhány sora: «Fogadj! Fogadj Dicső nagy Sámmum Engem vezéredül! Szövetkezz énvelem! Együtt bejárjuk a Föld országait, Együtt lerombolunk Minden szívet, mely hittelen, Mely nem hisz Istent és hazát, Ledöntünk minden szolganépet, Ledöntünk minden zsarnokot!» («Ima és átok»). Időszerűvé a szabadságkultusz megnyilatkozásait a magyar és a zsidó nép helyzete tette. De Ormódi számára az egész világtörténet nem más, mint a zsarnokok és a szabadságra vágyó elnyomottak harca, ez a magyar nép és Ausztria viszonyának lényege, ez a zsidó történelemé is, melynek dicsőségét abban látja, hogy a szabadságért vívott harcokkal van tele: «Az egyisteniség És a szabadság Eszméiért küzdött s elvérzett; S a nagyszerű dicső halál után Bolyongó szelleme Kétezer évig szenvedé A martyrságnak minden kínjait». («Egy megölt nemzet története»). «Szulamith» című verses drámája is a zsarnok római hatalom és a függetlenségéért fellázadó zsidó nemzet ellentétjének motívumaira van építve; kár, hogy a drámai összeütközés erőteljes fundamentumára a cselszövény és a véletlen tévedések zeg-zugos sikátorait helyezi. Mikor a dráma hőseinek ajkán a szabadság motívuma fel-felcsendül, az egykorú olvasóban a magyar sors húrjai zenghetnek vissza. «Isten, szabadság legyen jelszavunk, Hiszen

e két szó majd egyet jelent», mint az egyik zsidó szereplő mondja; a próféta pedig: «Én lázadó vagyok s az maradok, Míg létezik zsarnokság a világon; Nem tűrhetem, hogy népem rab legyen, Inkább sírját kezimmal megásom». Románcaiban és balladáiban is ezek a motívumok térnek vissza: résztvevő képzelete a lengyeleket éppúgy átöleli, mint a szabadságharcos négereket, vagy Marja Szávát. «Antiochus király» című balladája, melynek végén oly szép s igazán drámai szakavat talál, a szörnyű zsarnokról szól, «A rab szerelme» viszont annak a tragikumáról, mikor a láncravert férfi bosszúvágya összeütközik az elnyomója iránt érzett szerelemmel. Míg a negyvenes évek Heilprin Mihályai — mint láttuk — a szabadelvűség nevében kérték népük egyenjogosítását s másfelől bizonyára népük érdekében is támogatták a szabadelvűséget, Ormódinak már eszébe sem jut, hogy a szabadság azért is érték, mert hasznos a zsidóságra nézve. Feltétlen érték a szemében, önmagáért az. Szinte vallásos imádatban részesíti. S legyen szabad itt rámutatni a fejlődés későbbi állomására, mely csak az emancipáció után fog bekövetkezni, Kiss József költészetében: Itt a zsidó már magától értetődőnek kezdi tekinteni a maga emberi jogait, nem politizál többé, művészetében végre megszólalhatnak személyes érzések is, s ha zsidó voltában sérelem éri, panaszát nem vezeti le a liberális elvekből, elméleti igazolás nélkül is, közvetlenül érzi annak fájdalmasságát. Ormódi szemében az évezredes elnyomottság átka s az ezalatt állandóan parázsló szabadságvágy ad tragikus fönséget a zsidó életnek is. Hitsorsosainak külön népisége ezidőben sokkal nyilvánvalóbb

még, semhogy elkendőzése bárkinek eszébe juthatna, s e kor zsidó írói általában még nem látnak problémát abban, hogy egyszerre a választott népnek és a magyar nemzetnek tagjai. Ormódi is, noha lángoló magyar nemzeti érzés él benne, zsidó voltáról gyakran tesz hitvallást. (Jeremiás panasza, Zsidóország, A végső harc után.) A «Szulamith»-ban a hősnő így festi le a száműzöttek jövőjét: «... Az idegen országban Kuttyák sorsára lesztek kárhozattva, Ha első gazdátok elűz magától, Lehet, hogy befogad egy második; Lehet, hogy koncot is dob kegyelemből; De meglásd, holnap ismét tovaűz. Ti mindenütt csak gyűlölt jövevények, Hazátlan bújdosók lesztek, kiktől A nép irigyel egy sziporka sugárt; S elvonná az éltető leget, Melyet az ég kifogyhatatlan kegyelme A föld hitvány férgének is megád». Jeremiás már a zsidó szétszórtságon kesereg: «Hol a nép, melyet növeltél? Ha a nap kél: Nincs itt, ki üdvözölje! Szétzilálva, szerteszórva Babylonban, Perzsiában, Egyiptomban, Syriában, Kelet, Nyugat országában, Afrikának homokjában, Tiberis és Ganges partján, Ahová csak napsugár ér...» (Jeremiás.) Egy kis versében, melyben az országról országra bolygó szegény lengyel-zsidónak azt ajánlja, hogy menjen Jeruzsálembe, azt visszafoglalhatja kis táborával, mintha a cionizmus gondolata villanna meg. De ez a cionizmus pompásan összefér a beolvadási törekvéssel. A pesti zsinagóga zsidóit arra kéri, imádkozzanak Jehovához, hogy «minnyájokat Magyarokká teremtsé át!» A zsidó típusok ábrázolásának története szempontjából «Smule Itzig» című tréfás költeménye a legérdekesebb. Önmagában is megálló első éneke egy szegény házaló-zsidó

realisztikus humorral rajzolt, sikerült jellemképe: «Smule Itzig szerény, nyájas ember, Mindig derült s víg, mint egy gyerek; Szeret tréfálódzni, de különben A világért nem vét senkinek. Festetich gróf szokását követve, Mindenkinek nagy címeket oszt; A cigány is tekintetes néki, Megnagyságot minden kaputost.» Kár, hogy további részeiben gyenge verses-novellává sekélyesedik, melyben egy semmire és senkire nem jellemző tévedés okozza a bonyodalmat. S kár, hogy a zsidó típusok felfedezésének kísérlete nem folytatódott. Ormódi kortársai, valószínűleg magyarosító buzgal-muk téves alkalmazásaképpen, vagy azt tették, hogy a Smule Itzighez hasonló alakokat groteszk és megalázó gúnnyal ábrázolták (Spitzig Itzig, Seifensteiner Salamon), vagy pedig a zsidóságot — legföljebb csak kivételesen létező — pánthikás magyar zsidó parasztok képében mutatták be.

Már *Erdélyi János*, a kiváló esztétikus, aki «A leg-újabb magyar líra» című tanulmányában (Ország, 1863., 81. szám) a kor költői közt Ormódit is figyelmére méltatja, észreveszi, hogy «Ormódi bizonyosan nem az aestesis, hanem az ethica költője». Valóban Ormódi ritkán tud az erkölcsi törvényekről megfeledkezve, a cél nélkül való művészi szemléletben elmerülni, ritkán esik meg, hogy tiszta érzés és kép töltené el, rendszerint akarata is működik: ítél, helyesel és felháborodik. Szerelmes versei ötletes és formás dalok, itt-ott némi únott fölényt mímel, ami alighanem inkább Heine hatása nála, mint igazi lelkületének kifejezője. Itt-ott sikerül egy-egy átérzett személyes hang (Öreg anyó, Be szép est volt az!, Kint fergeteg jár, stb.). De ugyancsak Erdélyi észrevette

már azt is, hogy Ormódi valószínűleg «erkölcsгүйori oldalon foghat mint költő méltányoltatni». Valóban, érthető egy költőnél, aki az idealizmus megszállottja, hogy főtevékenysége a valóságnak a maga elveihez mérésében áll. Ormódi a verseiben hirdetett szabadságimádatot mind bátrabban a magyar politikai és irodalmi életre alkalmazza. S mikor az önkényuralom enyhülése idején Deák Ferenc, aki okult a szabadságharc katasztrófájából, reálpolitikát kezd hirdetni, Ormódi a maga megalkuvást nem ismerő, merev idealizmusának szigorú mérlegére veti a magyar élet jelenségeit. Feltűnő, hogy a fiatal zsidó költő hajthatatlanabb a magyar alkotmányos jogok védelmében, mint a «haza bölcse». Hiábavaló lenne kutatni, mi lehet e mögött az engesztelhetetlenség mögött. Elég megállapítani, hogy Ormódi egész testével áll ki az elvei mellett. 1862-ben a Hölgyfutár-ban (70. szám) olvassuk, hogy : «Ormódi Bertalan fiatal költőt és biztosítási ügynököt, mint Sopronból jelentik, egy költemény miatt fogták el, melyet kézirat-képpen nyomtatott ki ötven példányban, hogy alföldi barátai és barátnői számára megküldje. Mint egy lap írja, a soproni hölgyek közül egy küldöttség készült sorsa enyhítése végett kérvényezni.» A Ben Chananja című folyóirat (224. l.) közli a hírt, hogy a katonai törvényszék bójttal súlyosbított négyhavi börtönre ítélte. «Csak határozat» című versében Ormódi nyíltan fájlalja, hogy nem vehetett részt a szabadságháborúban, melynek elvesztését árulásnak tulajdonítja : «Aztán Világos jött és a hazának, Mely nem hajolt meg két császár előtt, Mely sziklaként állt zúgó áradatban, Az árulás készített szemfödőt.» Igazi harcait azonban

Ormódi 1868-ban kezdi meg, mikor Deák uralomra jut. Egyre élesebb és keserűbb hangon fordul szembe a hatalmas politikai párttal és irodalmi kíséretével. Soha annyi politikai élclap nem virult nálunk, mint ebben a korban. Az Üstökös, Kakas Márton, Bolond Miska, Borsszem Jankó stb. mellé Ormódi 1867-ben megindítja a «Pecovics» című élclapot, majd az 1868. évre Pecovics-naptárat ad ki. (Eredetileg a név állítólag Festetich Rudolf gróf 40-es évekbeli tisztartójáé, akinek feladata volt a kormánypárti kortesek megvendégelése.) Mai ünnepünk másik hőse, a harmonikus és szerencsés természetű Ágai a kormány élclapját szerkeszti, Ormódi kalendáriuma ellenzéki szellemű satírikus mű, mely fiktív naptár formájában űz tréfát az uralkodó férfiakból és klikkekből. A kortörténetileg igen érdekes könyv, melyben a hatvanas évek majdnem minden szereplő magyarjának nevével találkozunk, — Ágaiéval is — mulatságos tud lenni a nélkül, hogy a rágalom mérgezett nyílaival küzdene. Elmés-ségének és pompás verselő készségének jellemzésére hadd idézzünk pár sort a «Translajthanus magyarok dalá»-ból, melyben a «Pecovicsok», rejtett öniróniával, dicsérik önmagukat: «A dualismus, a dualismus, Ezt feltalálni volt ám a virtus! Gloria, Gloria! Mienk az érdem. Fából vaskarika, — magam sem értem... Osztrákkal czivódni, oh be nagy kár volt! Rákóczi, Thököly beh nagy szamar volt! Egy közös háztartás; — így már megélünk; Lajthától Elbáig mind-mind testvérünk. Övék a korbács, mienk a hátunk; Úgy összeillünk, úgy összevágunk. Bizonyos, bizonyos, kétségünk nincsen, Egymásnak teremtett minket az Isten!»

Sokkal elkeseredettebb hangulatról tanúskodik a «Pecsovics-világ, Történeti rajz a jelenkorból» című befejezetlen pamfletje, ahol egy vékonypénzű kis mese keretében s egy hazatért emigráns nevében hirdeti a negyvennyolcas politika gondolatait. Ezeket a gondolatokat már a gyűlölködés sugallja. Hogy Görgeyt és Klapkát Ormódi árulónak tartja, már nem lep meg, de amit Deákékról mond, oly kiáltóan igaztalan, aminő csak a politikai szenvedély tud lenni. Szerinte a «pecsovics-párt» az ország átka, nemcsak szabadság-, hanem nemzetellenes is. «A pecsovics jelleme csodálatos vegyülete — írja — a gyávaságnak, önzésnek és alávalóságnak; az álokoskodás és ámitás tekintetében pedig az ókori phariseusok és Loyola-féle jezsuiták kontárok, jámbor szentek voltak hozzá képest». «A pecsovicsok jámborabb és kevésbé veszedelmés része volt az, mely a muszkák behívására, a magyar seregek állásának kikémlelésére s az ellenséges csapatok vezetésére vállalkozott». Ma övök az ország, fejtegeti. Egyedül az önzés vezeti őket, híveiket lekenyerezik, ellenfeleikkel szemben viszont terroristák s nem válogatnak az eszközökben. Fölösleges folytatni, a füzet nem válik Ormódi ítélete éleslátásának és helyességének dicsőségére.

Azt hiszem, ez a harc, melyet az uralkodó párttal vívott, lehet írói sorsának magyarázata. S' mintha a betegség is a hatalmasokkal tartana, ez is a szegény keserű és társtalan költő ellen esküdött. Mikor Ormódi 1869. december 25-én, hosszú szenvedés után, lépbajban elhúnyt, a lapok feltűnő részvétlenséggel emlékeztek meg haláláról. Ágai folyóirata, a «Magyarország és a

Nagyvilág» (1870., 1. sz.) még Ormódi író voltát is elhallgatja, csak mint a Corvina igazgatóját említi őt. Hatvani-utcai lakásáról temették. Mint a Magyar Ujság december 29-i száma közli, «Résztvett az egész izraelita értelmiség, író társai közül csak kevesen. Kopersója fölött Kunsági (=Illésy György) tartott rövid, meleg beszédet, a sírnál pedig Bródy Zsigmond búcsúzott el tőle». Úgy látszik, a temetésen sem illett mutatkozni. Mandl Bernát, szóbeli közlése szerint, még látta egyszerű síremlékét az azóta megszünt Váci-úti régi zsidó temetőben. Ma a kerepesi-úti temetőben nyugszik.

Politikai szerepének alighanem része volt abban is, hogy halála után oly szigorú következetességgel hallgatták el emlékét. Ma, mikor méltatlanul elfeledett neve, Bródy Zsigmond temetői búcsúszavai után csaknem hetven évvel, először hangzik fel újra egy gyűlekezetben, az a jóleső érzésünk van, hogy igazságtalanságot teszünk jóvá. Nem akarunk egy másik túlzásba esni. Nem kérjük porének újrafelvételét az irodalomtörténettől, az Ormódi redivivus jelszavát nem lehetne kellően támogatni. Ha lendületes elméssége, rendkívüli verselő készsége, hangjának gazdag skálája s főképp meglepő eszmetársításai kétségtelenné teszik is, hogy tehetséges ember volt, a nagy költők közé nem tartozik s váratlan asszociációi inkább az esprit, mint a teremtő képzelet szüleményei. Az irodalomtörténet egy-egy talentumokban gazdag korszakot tudományökonómiai okokból néha jelkép-nevekké kénytelen megjelölni, majdnem olyan önkényesen, mint ahogy a népképzelet egy-egy kedvenc mondahősnek tulajdonítja különböző emberek egész sorának dicső cselekedeteit. Az egye-

temes magyar líra történetében azonban Ormódi nem alkalmas mérföldkönek. Miért exhumáljuk hát nevét az irodalomtörténet tömegsírjából? Nemcsak azért, hogy kegyeletünket lerójuk iránta, hanem azért is, mert megismerése által a magyar zsidóság szellemi fejlődésének egyik állomására esik világosság, s ha tovább is megfeledekezünk róla és névtelen kis elődeiről, népünk hazai történetét éppúgy nem érthetjük meg, mint a Kiss Józsefek megjelenését sem. A mi szűkebb történelmünkben igenis becses határkő a neve, az első hazai zsidóé, aki a lírában eléri a magyar irodalom színvonalát. S milyen zsidó sors! Rövid, tragikus élet, félreértéseivel és igazságtalanságaival is mindig erkölcsi eszmények kérlelhetetlen szolgálatában. Mintha ott reszketne rajta a próféták komor lángjának egy eltévedt sugára.

KOMLÓS ALADÁR.

PALÁGYI LAJOS.

(1936. május 24-én, a költő síremlékének felavatásakor elmondott beszéd.)

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat a kegyelet érzésével hódol ma Palágyi Lajos emlékének. Elköltötözött tagtársunk élete és költészete, hitfelekezetéhez való viszonya és a recepcióért vívott küzdelemben való részvétele részletes méltatást talált azon az emlékülésen, amelyet halálának első évfordulóján rendezett Társulatunk. Amidőn a mai alkalommal újra idézzük nemes alakját, nem részletes rajzra, hanem egybefoglalásra, egységben látásra törekszem: keresem egyéni-

ségének azokat a mélyebben rejlő vonásait, amelyek minden jelentős nyilatkozását megértetik. Mi volt az uralkodó vonás Palágyi Lajos lényében, aki költő volt és lélekformáló pedagógus, alkotó szellem és a költészet mivoltát kutató teoretikus, aki megismerte a szenvedés minden mélységét s mégis meg tudta őrizni a lélek gyermeki tisztaságát? Mintha e pillanatban Palágyi Lajos szavait hallanám, amelyek e kérdésre adott feleletnek is beillenek: én poéta vagyok. Palágyi Lajos nem egyszer szólt így, de ezek a szavak sohasem jelentettek nála sem hivalkodást, sem szerénykedést, hanem mindig bizonyos magatartást akart velük jelezni, bizonyos állásfoglalást az étellel, a világgal szemben. Mert a poétaság Palágyi Lajosnak nem jelentett pusztán élenkebb érzelmi visszahatást a külvilág benyomásaira s fokozott fantáziát, nagyobb nyelvikészséget; hanem bizonyos szellemi beállított ágot, állandó életformát; nem részképességet a képességek sorában, amelyet az ember csak mellékesen, félig játékosan, talán a pihenés óráiban működtethet, hanem váteszi hangot, amely visszatarthatatlanul kitör, lelki elkötelezettséget, az egész embert betöltő élethivatást, amelynek legnemesebb erőit áldozza. S éppen ezért a poétaság magasabbrendű élet; oly élet, amely nem szakad el a valóságtól, de mégis föléje emelkedik a valóságnak; ennek nem gyakorlati érdekei, hanem mélyebb értelme irányadó számára. A poéta élete: az eszme szolgálata, az igazság és igazságosság keresése, a szépség kultusza.

Ebben a magasabb értelemben volt poéta Palágyi Lajos. A költészet neki az az organum, amellyel számot ad magának önmagáról és a világról, amellyel meg-

vívja eszmei küzdelmeit s testet ad belső látomásainak. Egyéniség és költészet nála fedik egymást; nincs külön emberi és külön költői egyénisége; minden alkotása mögött érezzük az egyéni megindultságot, megrendültséget, s viszont az érzelmektől felvert lélek mindenkor a költészetben keres és talál megfelelő kifejezést. Palágyi Lajosnak a költészet volt igazi világa, benne érezte magát valóban otthonosnak. Álomképei nagyobb erővel ragadták meg és tartották fogva, mint a gyakorlati világ realitásai, s gyakorlati érdekeit mindig kész volt feláldozni, hogy költői céljait megvalósíthassa. Szinte kiegyenlíthetetlen idegenséget lát a két világ között; a költő nem szállhat le a reális világ tülekedésébe a nélkül, hogy önmagát el ne vesztené.

Minő szégyen tusakodni,
Rongy valóért álmot adni,
Vesztve ihlet túlvilágát,
Járni tettek pusztaságát.

Íme, a költő értékbecslése szerint a reális valóság rongy, pusztaság, az álom, az ihlet világa pedig a magasabbrendű valóság. S ha Palágyi Lajos megcsinálta élete mérlegét, nyertesnek kellett magát éreznie, mert megadott neki e magasabbrendű valóságban élni s költői formába rögzíteni legbecsesebb élményeit.

Palágyi Lajosnak egy félszázadra terjedő költői munkássága egy mélyen érző és szemlélődő egyéniségnek őszinte és hű lélektörténete. Ez a lélek soha meg nem ingó szeretettel csüggött hazáján és nemzetén s színes képben újraálmodta a magyarság őstörténetét. Együttérett az elnyomottakkal, a szenvedőkkel s szociális

igazságot követelt az emberi méltóságukban megalá-
zottak számára. Áhítattal merült el bibliai emlékeiben
s az istenség ruhájaként szemlélte a kimeríthetetlenül
változatos, végtelen mindenséget. Átérezte a természet
báját és zordonságát, a kozmosz fenségét és az ember-
sors iránt való közömbösségét s eljutott a titok határá-
hoz, a tapasztalati valóságon túl egy természetfeletti
világ sejtelméhez. Fájdalmasan érezte az eszmény és
valóság áthidalhatatlan távolságát s a szatira gúny-
kacajával palástolta erkölcsi megbántottságát. Hálásan
élvezte a barátság melegét s átélte a családi érzések
egész skáláját, a hitvesi imádat boldog elragadtatásától
a legsötétebb gyászig, a gyermekét temető apának
vigasztalhatatlanságáig. Ez a lélek gazdag volt örömben
és gazdag volt bánatban. Mérlegeljük-e, hogy melyik
volt túlsúlyban? Az alkotó szellem szempontjából az
élmények jelentőségét nem eudaimonisztikus értékük
adja meg. Kétségtelen, hogy szomorú élményeinek
hatása alatt Palágyi Lajos költészetében sok a pesszi-
misztikus hang ; alig van költőnk, aki oly megrendítően
fejezte volna ki az emberélet kietlenségét és céltalan-
ságát, minden valónak mulandóságát, a létnek a nem-
létbe hullását. Másrészt amaz élmények nélkül alig kép-
zelhető költészetének bölcséleti elmélyülése, a lét végső
kérdéseinek szenvedélyes felvetése, világlátásának meta-
fizikai mélységű szemléletté érlelődése. De az eszmél-
kedés legmerészebb pillanataiban a gondolat oly magas-
ságokba emelkedik, amelyeknek távlatában eltűnik az
egyéniség és elnémul a fájdalom s csak a létigenlés gyö-
nyöre válik uralkodóvá. A Hullámok dalának könnyed
ritmusú soraiban az örök folyás ősi szemlélete nyer

költői kifejezést, a végső versszakok pedig a metafizikai sejtés szárnyaló sugallatainak himnikus kicsengései: a világelet igazi lényegét felismerő egyén, feladva magamagát, szépségittasan alámerül a mindenségnek végtelen, örök, isteni harmóniájában.

Csak tükör e létünk,

Mutatja, mi túl van,

És tükre e létnek

Ott mosolyog túlnan.

S mi itt s ami ott van,

Napfénybe, vak éjbe:

Mind, mind az öröknek

Csak forgatag képe!

És én magam itten

Éledve, kimúlva:

A végtelen összhang

Egy véges akkordja.

Gyönyör születésem

És kéj a halálom,

S mit élek e földön,

Mind isteni álom.

S poéta volt Palágyi Lajos a tanári katedrán is. Mint a magyar nyelv és irodalom tanára a magyar költészet szépségeit, a magyar nemzeti léleknek szóban kifejezett legbecsesebb eszmekincseit tárta fel az ifjúság előtt. A tanár ugyanabban a gyakorlati élet fölé emelkedő, ideális világban mozgott, mint a poéta, s talán szabad azt is mondanunk, hogy ez az ideális világ épp a poétának, a mélyebb, finomabb beleérzésre képes embernek, árulta el legrejtettebb titkait. S a költőnek ez a fokozottabb beleélő képessége javára vált az elmélkedő tudósnak is. Palágyi Lajos, a világirodalom nagyjainak is alapos ismerője, megírta a költészet elméletét, a poétikának egy új, önálló elgondolású rendszerét, amely azonban több más művével együtt mindezideig nem tudott napvilágot látni. Ha valamikor megjelenik, bizonyára előkelő helyet foglal majd el a magyar esztétikai irodalomban és méltó emléke lesz írójának. Kevesen magyarázták oly lelkeséggel és hozzáértéssel a

magyar irodalmat s kevesen tudtak oly szeretetet ébreszteni iránta, mint ő. De Palágyi Lajos nemcsak kiváló tanár volt, hanem kiváló nevelő is. Megvoltak benne az eszményi nevelőnek legjellegzetesebb sajátságai: a növendékek lelkébe való behelyezkedésnek művészi képessége és a növendékei iránt való önzetlen szeretet. Ez érteti meg a nagy lelki közösséget közte és tanítványai között és azt a bizalommal teljes szeretetet, amellyel tanítványai hozzá ragaszkodtak. Palágyi Lajos rég elhagyta tanszékét, amikor volt tanítványai — legtöbbjük immár asszony — még mindig felkeresték mint atyai jóbarátjukat, aki részt vesz örömeikben, bánatukban és tanácsadójuk az élet súlyos helyzeteiben. Szinte dédelgető szeretettel vették körül öreg mestereket, s Palágyi Lajos, aki sokban és sokakban csalódott, tanítványai hűségében nem csalódott soha.

Ez a tanítványi ragaszkodás, a jó tanítónak e legjobb próbája és legszebb jutalma, nagy elégtételül szolgálhatott Palágyi Lajosnak. De szeretetet és nagyrabecsülést tapasztalt mások részéről is. Kávéházi asztalánál, ahol mindennap található volt, felkeresték őt írók, művészek, tudósok, tanárok, az értelmiség egyéb osztályaihoz tartozók, felekezeti különbség nélkül, öregek és fiatalok, férfiak és nők. Vajjon mi vonzotta őket a sorstól oly nagyon megtépzott, minden hatalom és befolyás nélkül való Palágyi Lajoshoz? Semmi más, mint az ő magasabbrendű, nemes, tisztalelkű egyénisége. Palágyi Lajosnak széleskörű műveltsége, emelkedett erkölcsi felfogása, mások lelkiségét megértő és tiszteletben tartó tapintata, meleg nyájassága oly légkört teremtettek körülötte, amelyben szívesen időztek az emberek.

De bámulattal is voltak a férfiú iránt, aki jöbi alázattal viselte az élet legsúlyosabb megpróbáltatásait, aki bántalmazóiról is csak tárgyilagossággal, harag és zokszó nélkül beszélt, aki, mint a Hesperidák kertjének a lét súlya alatt roskadozó Atlasa, mindenek ellenére «mégis szerette a világot». Bölcös volt minden fölényeskedés nélkül és hős a hősiesség minden gesztusa nélkül. A szeretet és nagyrabecsülés, amely az élőt övezte, az elköltözött iránt is tovább él szívünkben. Ez a síremlék is, amelyet ma avatunk, legyen jele az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat soha el nem múló kegyeletének Palágyi Lajos iránt, aki ihletett költője volt nemzetének és öntudatos fia hitfelekezetének s akinek neve mindig, amíg a szellemiséget, a tiszta emberiséget, az eszményekhez való hűséget becsben fogják tartani, a legnemesebbek és legtiszteltebbek között fog ragyogni.

DR. SZEMERE SAMU.

BESZE JÁNOS ÉLETRAJZA.

Az 1848-ik esztendőt írják.

A szabadság szele fúj keresztül az országon. Évszázadok óta várt, ezerszer megálmodott szabadság. Más színt ad ez mindennek. Az emberek elfoglaltabbak, beszédjük hangosabb, lélegzetük gyorsabb, vérük forróbb, lépteik sietősebbek.

Esztergom felett sem harsan meg hiába a szabadság riadója. Sőt! Lázás fegyverkezés itt is, ott is. Sürgölődés, forgolódás a város minden zugában. A nagyúri

palotákban éppúgy, mint a szentgyörgymezei zsellér-kunyhókban, avagy a szenttamási zsidó házakban.

Egyik a másiknak adja a szót: «Állj be, pajtás, katonának!» s a nemzetőrség nő, nő napról-napra. Ráhúzzák a piros mundért minden fegyverképes férfiúra. Nem kérdik, hol születél. Kunyhóban-e vagy palotában? Nem kérdik, mi a vallásod? Csak egyet néznek, hogy ég-e a szemedben a hazaszeretet lángja s ha ég, akkor már méltó vagy a kardra, méltó vagy arra, hogy Kossuth katonája légy és meghalj a hazáért.

Esztergomban 10 nap alatt 1278 ember állott fegyverben. 1278, hazájáért meghalni kész, bátor harcost adott az ideiglenesen egyesített négy városrész. Volt közöttük mindenrendű és rangú polgár. Vallásra nézve is megoszlottak. Túlnyomórészt a város vallásbeli állapotának megfelelően katolikusok voltak, de volt közöttük református és szép számban zsidó is.

Zsidó nemzetőrök! Miért álltak be a zsidók a sorba? Miért? — kérdik egyesek s kérdik százan.

Könnyű a felelet. Mert a zsidó szívekben is visszhangot vert a szabadság, egyenlőség, testvériség gondolata. Mert az évszázados törvényenkívüliség megszűnését, vallásuk szabad gyakorlatát ígérték nekik és várták az új mozgalomtól.

Mentek a zsidó honvédek azért, mert az évszázados közös sors testvérré forrasztotta a keresztény magyart és a zsidó magyart, és mikor megharsant a szabadság riadója, akkor az 1278 nemzetőr valláskülönbség nélkül sietett a piros-fehér-zöld zászló alá.

De még nem indulhattak, még nem érkezett el az idő, még várni kellett. Teltek a napok, a hetek s harcra-

vágyó csapatok közé lelketlen izgatók fészkeltek be magukat.

Ugyanis a bécsi kormány még a Metternich-iskola nyomán úgy akarta a rebellis magyarokat ráncbaszedni, hogy a határszéleken a nemzetiségeket lázította fel s eléggé nagy sikerrel; az ország belsejében pedig aknamunkát indított a frissen megalakult nemzetőrsek szétzüllesztésére. Előbb szociálista ízű agitátorokkal próbálkozott, de mikor ezzel kudarcot vallott, akkor a zsidók ellen kezdték lázítani a népet, hogy zavargások keletkezzenek s ezzel szétbomlasszák a nemzetőrség eddigi zárt sorait s okot szolgáltatassanak a bécsi udvarnak a fegyveres beavatkozásra. Sajnos, ezen a téren sikeres és szomorú eredményeket értek el.

A régi szólamok, amelyek azonban mindig újak — meghallgatásra találtak.

Ki az oka Magyarország évszázados nyomorúságának? «A zsidó!» Ki miatt éheznek és járnak rongyokban a gyermekeink? «A zsidók miatt!» Mi itt a teendő? «Üsd a zsidót!» S e varázslatos jelszó megtette hatását szerte az országban. Vágújhelyen 600 zsidó házát csaknem földig lerombolta a felizgatott tömeg. Pozsonyban az üzleteket fosztották ki és megölték több zsidót. Székesfehérvárott, Szombathelyen és Szereden számos ártatlan hittestvérünk lelte halálát a lelketlen izgatás nyomán.

Esztergomba is eljutottak a bécsi udvar bérencei. Már napok óta készülődés, titkos jelek, üzenetváltások és forróhangú népgyűlések voltak a városban.

A pogromokat megelőző szokásos tünetek észlelhetők. Egy üzletet már fényes nappal kifosztottak.

Itt-ott gúnyos, semmi jót nem ígérő hangok kísérik a városban járó zsidókat.

Fenn Szenttamáson, a gettóban pedig dermedtszívű zsidók figyelik az eseményeket, a fenyegető öklöket.

S történt aznap, mikor az est ráborult a városra, a felizgatott nép százával lepte el a Szenttamásra vezető utcákat. Ezer torok ordította újból, meg újból: «Halál a zsidókra! Pusztuljon a zsidó!» Ezer fenyegető ököl emelkedett a magasba s a szemekben a vad rombolás, gyilkolás vágya izzott. Már elérték az első zsidólakta házakat, már bontják a kerítést, döngetik az ajtókat.

A zsidók házai elsötétednek. Az anyák néma sikongással ölelik magukhoz gyermekeiket, az apák pedig magukra öltik a taliszt, felveszik a tefilint s a mártírok vérvő lelkével suttogják:

«Ósámnu . . . bógádnú . . .»

Egyszerre egy férfiú áll a fékevesztett tömeg elé s a vad zene-bonát túlharsogva kiáltja:

«Csak holttestemen keresztül!»

A tömeg megtorpan. Dermedt csend. Az öklök leereszkednek. S a rombolni, gyilkolni vágyó tömeg megszegyenülten áll az esztergomi nemzeti mozgalmak vezéralakja, a nép bálványa, a nemzetőrség parancsnoka: Besze János esztergomi ügyvéd előtt.

Nincs is szükség a Besze János által alarmírozott s futólépésben érkező katonaság közbelépésére. Ki-ki csendesen, szégyenpírral arcában, tér vissza hajlékába.

A zsidó házakban pedig egy-egy könnyes ima tör elő a keblekből:

«Van Isten az égben!»

Így történt ez a március 31-éről április elsejére virradó

éjszakán, a szabadság hajnalhasadásán, az egyezer-nyolcszáznegyvennyolcadik esztendőben, Esztergom városában. Nem mese, nem legenda, sem nem a fantázia szüleménye ez, hanem a rideg tényeken alapuló valóság.

Ne beszéljünk azokról a borzalmakról, amelyek bekövetkezhettek volna s amelyekre az esztergomi zsidók már el is voltak készülve, hanem helyette rójjuk le — elsősorban az esztergomi zsidók, de joggal az egész magyar zsidóság háláját és kegyeletét ama bátor kiállású férfiú iránt, aki eréllyel és haláltmegvető bátorsággal állott a megvadított tömeg elé. S erre legszébb mód az, hogy Besze János hiteles források alapján összeállított életrajzát fogadja szeretettel a magyar zsidóság.

Besze János 1811-ben született Szendrő községben, Borsod vármegyében. Egyszerű földműves családból származott. A szülők azonban tehetségesnek látván gyermeküket, óriási áldozatok árán taníttatták. Pórszonyban járt iskolába s ugyanott végezte egyetemi tanulmányait is.

Mint ifjú jogász, Zemplén vármegye követe mellett végezte az írnoki munkát. Kossuth Lajos baráti köréhez tartozván, résztvett az Országgyűlési Tudósítások szerkesztésében és terjesztésében.

1836-ban, 25 éves korában, Esztergomban telepedett meg s nyitott ügyvédi irodát. A XIX. század reformeszméitől átítatott, talpig magyar, bátor fellépésű, merészhangú férfiú volt, aki egyhamar központjává lett a városi politikai életnek.

A márciusi pesti események megerősítették Besze Jánost politikai felfogásában. Esztergom népe a Dunán

járó hajósok útján csakhamar értesült a Pesten történetkről s lelkes hirdetői és hívei lettek a 12 pontnak.

Esztergom városa volt az *első* az országban, ahol Pinke István főbíró és Besze János ügyvéd tevékenysége mellett megalakították a nemzeti őrsereget, melynek aztán első és tényleges parancsnoka Besze János lett. Március 22-én az esztergomi nemzetőrség már 600 főt számlál, holott a nemzeti őrség megalakításáról szóló kormányrendelet csak április hó 21-én kelt s Esztergomba csak május 5-én érkezett. Április 30-án hivatalosan is Besze János lett a nemzetőrség parancsnoka s ekkor ünnepélyes külsőségek között 1278 ember esküdött fel a haza zászlójára.

A nemzetőrség megalakítására az előbb vázolt események miatt valóban szükség is volt. S Besze János rendeletére a vészes éjszaka után egy század nemzetőr örködött a zsidólakta városrészekben a zsidók élet- és vagyonbiztonsága felett.

Besze János nem elégedett meg a zsidóknak nemzetőrökkel való megvédésével, hanem népgyűléseken felvilágosító beszédekkel is igyekezett a néphangulatot a zsidókkal megbékíteni.

Kitűnő segítőtársa volt ebben a munkájában Meszéna János városi tanácsos. Egyik népgyűlésen azonban azzal vádolták meg Meszénát, hogy a zsidók megvesztegettek s ezért védi ügy őket. Meszéna annyira szívére vette ezeket a gyanúsításokat, hogy lemondott a városnál viselt tisztségéről s jóidőre visszavonult a közszerepléstől.

Besze János tevékenységét a kormánykörök is megfelelőképpen méltatták és elismerték, aminek bizony-

sága az 1848. évi 128. számú kormányleirat, mely a következőképpen hangzik :

1848—128. szám.

A' minisiterelnök Esztergom város tanácsának.

A' ministerium egyik legszebb kötelességének ismeri a' közcsend és bátorság fentartása tekintetében kitüntetett hazafiak érdemeit nyilvános dicsérettel elismerni. Ennek következtében meg hagyom e' városi tanácsnak, miszerint a magát illy nyilvános dicséretre kitüntetőleg érdemesített *Besze János* nemzetőrségi Őrnagynak nevemben, teljes megelégedésemet és köszönetemet azon hozzáadással nyilvánítsa, miszerint az említett Őrnagyra nézve, a' nemzeti őrsereg rendezésénél, minden esetre állásához, és a' köz bizodalomhoz mért tekintet fog fordíttatni.

Pesten, Május 10-n 848.

A' minisiterelnök távollétében

Deák Ferenc.

Áprilisban érkezik le Szemere Bertalan belügyminiszter rendelete az új követ-, illetőleg most már népképviselő-választásra.

A népképviselőválasztás június 2-én történt. A választás kimenetele nem lehetett kétséges, mert a választópolgárok egyedül Besze Jánost jelölték s így Esztergom város első országgyűlési képviselője a szabadelvű párt programjával Besze János lett. A választási eredmény kihirdetése után nyomban megjelent választói előtt s mandátumát a következő szavakkal vette át :

«Küldőimnek előttem ismeretes szellemét követve, követi pályámat úgy folytatom, miszerint a legnagyobb kincsnél is drágább közbizalmat állandóul ezután is kiérdemeljem.»

Valahányszor egy fontos tisztség letöltéséről volt szó, a nép- és a közbizalom mindig Besze János felé fordult. Különösen a paraszti osztály volt az, amely tűzbe-vízbe ment volna Besze Jánosért. Értékelték nála, egyéb érdemein kívül azt is, hogy paraszti sorsból származva emelkedett magas polcra, de nem lett hűtlen ahhoz az osztályhoz, amelyből származott, sőt mindig bátor harcosa maradt a földműves osztály érdekeinek, s általában a szegényeknek s elnyomottaknak.

A toborzás vezetésével is Besze Jánost bízták meg. Népszerűségének hatása fényesen érvényesült. A város ifjai csoportosan sereglettek, hogy felsapjanak katonáknak s szolgáljanak a hazáért. A tehetősebbek önmaguk adták a felszerelést is, csak azt kötve ki, hogy az esztergomiak egy csoportban maradhassanak.

«Örömmel láttam a lelkesedést — írja az egykorú ujságtudósító — és sírni láttam olyanokat, kiket alkalmatlanoknak mondtak, hogy hazájukat védhessék».
(Pesti Hírlap, 1848. jún. 2.)

Természetes következménye volt nagy népszerűségének, hogy irigyei, rosszakarói és ellenségei is voltak, akik a legönzетlenebb cselekedeteit is gyanakvással kísérték és elgáncsolni akarták. Se szeri, se száma azoknak a feljelentéseknek, amelyeket ellene tettek, de azok mindig Besze János felmentésével végződtek. Igaz, hogy a feljelentések jórésze a szabadságharc leverése után

érdemileg nem intéztethetett el, de hogy főbenjáró vagy becsületbevágó vagy hazafiatlan cselekedetet nem követhetett el s az egész csak irígységből eredő rágalomhadjárat volt, az kitűnik abból, hogy 1861-ben újból képviselővé választották.

1848. július 7-én Mészáros Lázár hadügyminiszter Besze Jánost nevezte ki az esztergomi nemzetőrség zászlóaljparancsnokává. Az akkori jogszokás, sőt a mai szerint is a két állás összeférhetetlen volt. Besze János úgy vélte, hogy nagyobb szolgálatot tehet hazájának, ha a vérzivataros napokban a szónoklás harcteréről az igazi harctérre megy s a képviselőháztól szabadságot kért tiszti működése tartamára, amit az készséggel meg is adott neki. Mégis e jószándékú cselekedete is egy újabb rágalomhadjáratnak lett a megindítója ellenfelei részéről, amelyet véglegesen csak a szabadságharc leveretése hallgattatott el.

Pedig a haza ege fölött ekkor már vészes felhők sűrűsödtek. A nemzetőrségre, mely tulajdonképpen azzal a céllal alakult meg, hogy a város rendjét biztosítsa, komoly, súlyos feladat hárult. A nemzetőrség lett a rendes sorkatonaság s bizony erősen megcsappant a lelkesedés, mikor arról volt szó, hogy a város falain túlra is ki fogja őket szólítani a kormányrendelet. Ez nemsokára be is következett.

1848. augusztus hó 8-án kelt Mészáros hadügyminiszter rendelete, mely az Esztergom vármegyei, így az esztergomi nemzetőrséget is Komárom megszállására rendelte ki.

Esztergomból mintegy 400 főnyi csapat indult útnak. Augusztus 10-én, a mai Széchenyi-téren, kora haj-

nalban, a Szentháromság szobra előtt táborig misét hallgattak. Az egész város talpon volt. A zenekar a Rákóczi-indulót játszotta s ennek hangjai mellett kivont karddal vezette ki Besze János a nemzetőröket Esztergomból. Párkánynál előfogatokra szálltak s útközben egyesülve a megyei nemzetőrséggel, másnap, augusztus 11-én megérkeztek Komáromba, melynek várát Mertz városparancsnok védte a császári hadak élén. Besze János a vár falai alatt lelkesítő beszédet intézett katonáihoz, majd — hogy a vérontást elkerülje — erélyes hangú üzenettel szólította fel a vár parancsnokát a kapuk megnyitására, amit az jobbnak látott valóban teljesíteni is. Így a bevehetetlennek hitt Komárom várát még ugyanaznap este 7 órakor egyetlen kardcsapás nélkül foglalták el Esztergom vármegye egyesített nemzetőrei Besze János vezérlete alatt. Kaptak is érte dícséretet bőven Besze János és vitéz katonái a magyar kormánytól

1849. április 14-én a híres trónfosztó országgyűlésen igen fontos feladat jutott Beszének. A debreceniek ma is büszkék a református nagytemplom történelmi szerepére s csak kevesen tudják, hogy azt Besze Jánosnak köszönhetik. Az országgyűlést ugyanis eredetileg a református kollégiumban tartották. Drágos János képviselő azt kívánta, hogy az országgyűlés székhelyét tegyék át a református nagytemplomba, mert az érdeklődő nép nem fér a parlamentül használt református kollégium épületébe. A békepárt ezt zajosan ellenezte s így az elnöklő Almássy Pál nem intézkedett. Ám Kosuth megjelenése után Besze János szót kért:

«Képviselők! — zúgott a szava — a református nagy-

templomban több ezer ember van. Amit a mai ülésen mondani fogunk, ájtatos érzelemmel sóvárogja hallani a nép, amelynek képviselői vagyunk. Ami ma itt történik, kívánatos, hogy szájról-szájra hangozzék az országban, itt alig vagyunk egypár százan, odaát pedig a nagytemplomban sok ezren vé rakoznak, felszólítom tehát a Házat, hirdessük a valót ezerek és ezerek előtt!» (Barcza, IV. 696.)

Kossuth helyeslőleg bölintott Besze indítványára s erre Almássy elnök a képviselők helyeslése közben kimondotta a határozatot. Fölkerekedett az egész törvényhozó testület, átment a nagytemplomba, hol aztán meghozta a trónfosztó függetlenségi határozatot. Debrecen népe roppant büszke e tényre s az idegenek előtt is hangsúlyozza a nagytemplom szerepét, mihez az istentiszteletre szánt épület aligha juthatott volna, ha az esztergomi követ, Besze János a függetlenségi nyilatkozat méltó színhelyéül nem ajánlja (Dvihally kézírata után).

Az osztrákok 1849. tavaszán elfoglalták Esztergomot s első dolguk volt, hogy lefoglalják és elkobozzák a város hősének, Besze Jánosnak minden ingó és ingatlan vagyonát. Élete is veszélyben forgott s ezért a szabadságharc leveretése után bújdosni volt kénytelen. De 1851-ben mégis az osztrákok kezébe került s tízévi várfogságra ítélték, melyből kilenc évet ki is töltött.

1861-ben ismét Esztergomban találjuk Besze Jánost. Végigküzdötte a szabadságharcot, ette a bújdosás keserű és a rabság még keserűbb kenyerét, de azért bátorságban és hazaszeretetben nem fogyatkozott meg. Hazatérése után mindjárt első közszereplésével orszá-

gos feltűnést keltett. Így az egyik városi bizottsági ülésen Besze János nagy beszédet tartott, melynek hatása alatt a száműzött Kossuth Lajost és Klapka Györgyöt megválasztották városi bizottsági tagokul. Jött is hamar a dörgedelmes leirat, melyben a választást megsemmisítették, a városi bizottságot keményen megleckéztették s egyúttal eltiltották hasonló renitens határozatok hozatalától.

Az 1861. április 22-ére összehívott országgyűlésre ismét Besze Jánost küldötte a város most már osztatlan közbizalma. Ekkor a határozati párthoz tartozott. Harmadízben 1865-ben Deák-párti programmal választották meg Besze Jánost képviselőül. De ekkor már nagy küzdelmet kellett vívnia a papság által erősen támogatott Meszéna Jánossal, akit mindössze négy szavazattal tudott legyőzni. Ellenfelei még petíciót is benyújtottak megválasztása ellen, de a képviselőház igazolta megbízó-levelét. Az országgyűléseken többször feltűnést keltett felszólalásaival. Különösen a társadalmi kérdésekhez szólott hozzá nagy felkészültséggel és emberi érzéstől áthatottan. Ilyen irányú értekezései különböző hírlapokban és önálló művekben is megjelentek.

Az 1868. évi országgyűlésre Besze János már nem jelöltette magát. 1869-ben elfogadta a pénzügyi törvényszék elnöki tisztét, majd ez intézmény megszűnése után nyugalomba vonult s Aradon telepedett meg. Hogy eszméi mennyire összeforrottak cselekedeteivel, bizonyítja, hogy nyugdíjáról a haza szűkös anyagi viszonyaira való tekintettel önként lemondott s nem éppen bőséges anyagi viszonyok között élt visszavonultan Aradon.

1892. október hó 16-án 81 éves korában halt meg s Aradon temették el. Esztergom város közönsége azzal róttá le háláját a város egykori hőse iránt, hogy egy utcát nevezett el róla. A nép ajkán ma is sok legendás történet él a feledhetetlen kedvencről, Besze Jánosról.

WEISZ MÁRTON.

RÉGI TÖRTÉNET

Különös történet ez. Mert, hogy egy keresztény zsidónak adja ki magát, az nemcsak a kisvárosban volt ritkaság, de az egész világon alig fordul elő.

Az öreg Vojtek már több mint tíz éve látogatta a városkát. Mindig fáradt volt, lehet, hogy a hátán púposodó, zöld kendőbe csavart batyuja görnyesztette meg, de valószínűbb, hogy hajlott háta azt jelentette, hogy javadolgát immár elvégezte s most keresi saját helyét a földben.

Sűrű, köddel lebegő este érkezett. Egy-két nappal az öreg után megjött az ünnep is. Mert Vojtek bácsi csupán ünnepelni járt a városkába. Hogy hol töltötte az év hétköznapijait, azt nem tudta senki, mint ahogy azt sem kérdezték tőle, hogy mit hurcol zöld batyujában.

A samesz házában készen állt a vendégszoba, a batyu ottmaradt, Vojtek pedig bunkós akácfabotjára támaszkodva végigbaktatta a városkát. A jámbor családok szívesen láttak minden vendéget, mert írva van: tégy jót a vándorral, hogy ne kelljen soká bolyonganod, hanem egyenesen eljuss a Mennybeli trónusa elé.

Elul hó utolsó napján történt ez az eset, mely Vojtek bácsi halálával kezdődött el.

Már reggel öt órakor templomba siettek a község férfiai. A hosszú év alatt sok bűn rakódik le az emberek szívére, és az imádság szárnyai által felemelt lélek megújnodva akarja átlépni az új év küszöbét. A szív megtisztul, átöleli az egész világot. Megnövekedik a szeretet, az ember leveti salakruháját. Számot vet tegnapi bűneivel és a szenvedés, mely nyakába akaszkodva igyekezik mind mélyebbre húzni a föld felé, föltárja a szemet a jóság előtt.

Vojtek bácsi az utolsó sorban ült, a sarokban. Mindig ott ült, évenként ötször-hatszor, mikor kedve kerekedett, hogy meglátogassa a városkát. Nem csavart karjára imaszíjat, taleszt a samesz kölcsönzött neki. De tulajdonképpen erre sem lett volna szüksége, mert nem tudott imádkozni. Hangtalanul meredt a szögletesen sorakozó héber betűkre. Néha lapozott egyet és utánozta a bócherek elmélyedő hajlongását. Aztán hirtelen eszébejutott valami, szája mosolyra szélesedett. Csavart egyet hófehér bajuszán s kemény barackot nyomott a mellette álló fiú fejére.

A gyerek felkapta az imakönyvbe süllyesztett fejét.

— Mi az, Vojtek bácsi?

— Katona lész, fiam, jó kemény fejed van!

A gyermekek szerették az öregot. Gyakran mesélt nekik idegen városokról, idegen országokról. Fantasztikus történeteket tudott, melyek megzavarják ugyan a gyermekek álmát, de mégis izgatják képzeletüket.

De akkor reggel, erev ros hasonló napján az öreg koldus megzavarta a templom nyugalmaát.

A tizennyolc áldás elmondására készültek. Felállt ő is, mert nem illő, hogy míg a többiek összetett lábbal, vigyázállásban könyörögnek az Úrhoz, az imádkozni nem tudó ülve maradjon és szórakozzék a maga mulattatására. Hanem Vojtek bácsi nem tudott megállni a lábán. Izmai elernyedtek, térde összecsuklott, nagy nyekkenéssel hullt vissza az ülés deszkalapjára.

Az ájtatosságnak vége volt. Az emberek összeszaladtak. De csak akkor lett igazi megdöbbenés, mikor megállapították, hogy Vojtek bácsi nem éled fel többé.

Az előimádkozó gyorsan lehadarta a hátralévő imákat, aztán a hívek szörnyűködve eltávoztak. Mert hiába állította Kohn, a morénu, hogy az öreg koldus az Úr előtt valami igen tetszetős dolgot cselekedhetett, rossz jelnek, a balvégzet fenyegetésének tartották a zsinagógában történt halálesetet.

Nemsokára jött az orvos, megállapította a szívbénulást. Aztán a samesz egy parasztfuvaros szekeren elszállította a halottat a hullaházba. Ott lefektették a fehér bádoglappal bevont mosóasztalra, átkutatták zsebeit, mert szükség volt írásaira, hogy az esetet a hatóságnak bejelenthessék.

Akkor aztán kiderült, hogy az öreg Vojtek sohasem volt zsidó.

Sárgára aszalódott német írások voltak zsebében. Arra szolgáltak, hogy az országúti csendőrjáratok előtt igazolják a vándort. Régen nem használhatták őket, szakadozottan, összelapulva feküdtek egy fehér vászonzacskóban. Pontosán meg volt bennük írva, hogy az elhunyt Krakkóban született s hogy John Weinecker római katolikus lelkész keresztelte.

A samesz gyorsan elrohant a hitközségi elnökhöz, együtt siettek a rabbihoz, hogy tanácskozzanak vele, hogy mit kell tenniök.

A városkában gyors lábon szaladt Vojtek bácsi halálának a híre. Még messze volt a dél, már azt is tudták, hogy az öreg koldus nem volt zsidó.

Elámultak és megrökönyödtek.

Az öreg már több mint tíz éve látogatta őket. Lengő, fehér szakállá volt s hogy nem tudott héberül imádkozni, azért senki sem vonhatta felelősségre az öregembert.

Már a plébános, a szolgabíró is ismerték az esetet. Az írások pontosan beszéltek. A szolgabíró haragos volt, de felvette a jegyzőkönyvet. A plébános nevetett és megígérte, hogy elküld a halottért.

Mindjárt ebédután meg is jelent a keresztény temető sírásója s ugyanazzal a fuvarossal, amelyik reggel hozta, most a keresztény temető halottasházába szállították a megmerevedett tetemet.

S még aznap délután Kohn, a morénu, aki különben gabonakereskedő volt, felvette ünneplőruháját és felkereste a plébánost.

— Arra szeretném kérni plébános urat, hogy tisztességesen temesse el az öreg Vojteket.

A pap elcsodálkozott.

— Kije volt magának az az ember?

— Senkim sem volt, — válaszolta a morénu — de az Úr kedvelte. Mert ha bolonddá is tartott bennünket, nagy és szent napon halt meg a mi templomunkban.

Sokáig elbeszélgettek. A végén a plébános mosolygott és magában együgyűnek tartotta az öreg keres-

kedőt, de megígérte, hogy tisztességesen eltemeti a halottat.

El is temette.

Róshasónó másodnapján, talán éppen abban a percben fujta meg Kohn a sófárt, mikor a feketére festett koporsót megdöngették az első göröngyök. Mert hosszú évek óta a morénué volt a tisztség, hogy hangoikat röpítsen a hajlított kürtből, melyek emlékeztetnek a nagy ítéletre, mikor a jó elnyeri jutalmát, a rossz büntetését.

Aztán elmúlt az ünnep is.

*

A sameszt nagyon elfoglalták az öreg Vojtek halálával előállt bonyodalmak és az ünnep előkészületei. Így történt, hogy csupán az új év harmadik napján jelentette, hogy a koldus zöld terítőbe göngyölt batyujában egy zsineggel átkötött s piros viasszal lepecsételt papirosdobozt talált.

A doboz tartalma nagyon felizgatta a városka kíváncsiságát. Az emberek szabadjára eresztett fantáziával várták, hogy a hivatalos vizsgálat feltörje a száraz pecsétet.

Mióta kitudódott a koldus csalafintasága, sokat beszéltek róla. Olyan vélemények is voltak, hogy a dobozban pénz lehet: nehéz aranyak és kisimított színes bankjegyek, amit az öreg hosszú koldulás alatt összegyűjtött.

És mindenki meglepődött, mikor a városka hivatalnokai a plébános és az elnök jelenlétében feltörték az erősen tartó, kemény pecsétet.

A dobozban egy aranysujtással hímzett, piros bársonyba öltöztetett tóratekerceset és egy héber betűkkel megírt levelet találtak. Elhivatták a rabbit, hogy olvassa el a levelet.

A levélben ez állott:

«A krakkói születésű Jaroszláv Vojtek nagy hálára kötelezte az itteni zsidóságot . . .»

A bukovinai község rabbija leírja, hogy ros hasonló napján pogromot terveztek a zsidók ellen, de Vojtek, aki akkor dragonyosőrmester volt, szakaszával parancs nélkül szétverte a részeg parasztokat. S minthogy több katona és paraszt megsebesült, az őrmestert elítélték a katonai törvénybe ütköző cselekedet miatt, mert felsőbb parancs nélkül cselekedett. Miután kitöltötte büntetését, felkereste a város rabbiját és megkérte, legyen segítségére, hogy új életet kezdhessen.

A rabbi a héber betűkkel írt levélben arra kér minden zsidót, hogy legyen segítségére Vojteknek, aki civilben mészáros volt s most szeretne a zsidók között élni, mert zsidó katonatársai megértették vele, hogy a zsidóságot alaptalanul és igazságtalanul bántalmazzák.

«Minthogy én magam egyebet nem tudok adni, hála jeléül házitórámat adományoztam Vojtek Jaroszlávnak, hogy a mi szent igénk szerencsét hozzon életében».

E szavakkal végetért a levél, melynek kelte a világ teremtésének 5582. éve.

Az öreg Vojtek már hosszú esztendőkkel ezelőtt kerülhetett Magyarországra. Ki tudja, milyen játékot űzött vele az élet? . . . Tíz évnél tovább látogatta a városkát, de a levelet nem mutatta meg senkinek. Segítették a nélkül is. Talán valaha jó sora lehetett s

miután rosszra fordult, minden ingósága közül csupán a tóratekeresztet őrizte meg.

— Kohn, a morénu, megérezte — mondták az emberek. — Isten csodája, hogy éppen ros hasónókor halt meg.

A tóra pedig helyére került, a templom frigyszekrényébe. És szimchasz tóra napján, mikor a jámborok örülnek és körültáncolják a templomot, enlékezteti őket az öreg koldusra, aki nagy kegyben állt az Úr előtt és fájdalom nélkül halt meg a zsinagóga utolsó padsorában.

HOLLÓ JENŐ.

ZSIDÓ PÉNZÉRMÉK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

«S amikor hetven év után Babilonban rám gondolt Isten és visszatértem Ciónba, megépítettem a templomot. De ez egyszer sem volt tartós boldogságom. Leigázott Titus, — majdnem elvéreztem. S valamennyi országba szétszórta népemet...»

Az Áb hó 9-i liturgiából.

S szólt Cijón. «Elhagyott engem Isten». Amikor nyáron a Bethlen-téri templomban leszedték a frigyszekrény függönyét és a frigyszekrény lépcsőjéről felhangzott az Échah, a messze multba elkalandozott lelkem.

A Nemzeti Múzeum Éremtárában hozzám szólt az a küzdelmes mult apróbb-nagyobb ezüst- és bronzöntvényekben, amelyek tanúi voltak ama független nemzeti kis államnak ott a Földközi-tenger keleti part-

ján, nemzeti főpap-királyok és nemzetivé lett idumeus fejedelmek alatt.

Az apróbb-nagyobb érmekeket kézbeveszem. Ezekkel bonyolították le a zsidók kétezer és ezernyolcszáz évvel ezelőtt a bel- és külkereskedelmet — ezért sok a görög-feliratú pénzérem — ezeket forgatták kezükben Judea és szomszédjai. A pénzverés hozzátartozott a szuverénitáshoz.

Judea 140 K. e. — 135 K. u.

I. A Hasmoneus család.

(140—37 K. e.)

140. Kr. e. Elul hó 28-án elismerte a zsidó nép örökös főpapfejedelmének Simónt. Hogy a felszabadult ország függetlenségét biztosítsa, Róma szövetségét kereste és meg is szerezte. Most már Szíria is kereste Judeában a szövetségest, de oly nagy árt követelt a szövetségért, hogy ennek megkötése helyett harcra került a dolog. E harcban győzelmet aratott Simon fia, Jochanan, aki a Hyrkan görög nevet vette fel.

I. Hyrkan János (135—106) uralkodása alatt fénykorát élte Judea. Hyrkan János a kis Judea határait kitolta a tengerig, Judeához forrasztotta Galileát, meghódította a szamaritánus városokat. Belügyi kormányzását is siker koronázta. Megnyerte az uralkodó két politikai és vallási pártot, a saducéusokat és a farizeusokat. Az előbbieket, akiknek soraiban ott voltak az államférfiak és hadvezérek, egyáltalában a haza eszméjének képviselői, elismerték fejedelmüknek és legfőbb haduruknak. A farizeusok, akik a vallást a haza

föle helyezték, tehát a törvénytudók, tanítók, bírák, az uralkodóban a főpapot is, a kóhén gádolt tisztelték. A harmadik, az esszeusok pártja, nem volt politikai párt, hanem csak vallási szerzet, rend.

I. Hyrkan uralkodása idejében kifejlődött a nemzeti nyelv mint új-héber. A héber nyelv használatát már-már kiszorították volt az arameus és a görög nyelv. Újjászületik most a héber nyelv ; ezt lehetővé tette a nyelv-újítás, a sok görög, arameus, latin szó a héber nyelv hangtanának és nyelvtanának megfelelő átalakítása és fölvétele a nyelvkészletbe. Az új-héber nyelv népszerű lett, nemzetivé vált.

A nemzeti szellem újraébredése, úgy, mint ma, a világháború után, sok európai országban és néhány mohammedán vidéken, kirobbantotta a vallási türelmetlenséget, a fanatizmust. I. Hyrkan János elnyomta a szamaritánusokat, erőszakkal térítette a zsidó vallásra az idumeusokat.

Ez a tény emelte ugyan a nemzeti öntudatot, de az erőszakkal elfojtott nemzetiségek előkészítették Judea romlását.

I. Hyrkant követték fiai, a népszerűtlen I. Aristobul (106—105) és a vérengző Jannai Sándor (105—79), aki a nép pártjával, a farizeusokkal szakított és hat éven keresztül belháborúba sodorta az országot. Kíméletet nem ismert. Egy alkalommal például nyolcszáz farizeust feszítettett keresztre. Evvel meghonosította a római halálbüntetést a zsidó igazságszolgáltatásban.

Halála valóságos megváltás volt országára nézve. Követte őt a trónon neje, Salóme Alexandra (79—70), a főpapi méltóságot betöltötte II. Hyrkan. Alexandra

uralkodása üdvös volt az országra nézve. Megbékéltette a farizeus pártot, gondoskodott igazságos jogszolgáltatásról, iskolákat alapított, az állam jövedelmét gyarapította. Halála előtt trónutódjának fiát, Hyrkant nevezte ki, de alighogy meghalt, kitört a testvérháború (70—40), amely Rómának uralmát egyengette. Megegyeztek abban, hogy a király II. Aristobul lesz, a főpap meg II. Hyrkan.

De ezt a megegyezést felborította Hyrkannak nagybefolyású barátja, az edomita Antipater. Újra kitört a testvérháború. Hyrkan arab segítséggel legyőzi Aristobult. A két hadakozó fél Rómához fordul. Pompeius Jeruzsálem ellen vonul, háromhavi ostrom után elfoglalja, Hyrkant megfosztja a királyi címtől, de meghagyja főpapnak. Antipater, a «major domus», mint gyakran a történelemben, lett a helytartó (ethnarcha). Pompeius megszünteti a birodalom egységét, öt kerületre osztotta fel az országot. Pompeiusnál még kíméletlenebb volt a kapzsi Crassus. Aristobul két fia Rómába került.

Még egyszer felvirradt Aristobulnak. Caesartól várta sorsának jobbrafordultát, de Pompeius hívei őt is, fiát, Sándort is megölték. Amikor Julius Caesar legyőzte uralkodótársait, főpapnak elismerte Hyrkant, megengedte neki, hogy helyreállítsák Jeruzsálem erődítményeit, támogatta a birodalmában élő zsidóságot is. Judeában azonban Antipater volt az úr. Galilea helytartójává önhatalmúan kinevezte fiát, Herodest. A Philippi mellett vívott döntő ütközet után (42) Herodes megnyerte Antonius kegyét és Judea helytartója lett.

Még egyszer fellobbant a Hasmoneus család mécsese.

II. Aristobul fia, Matiszjáhu Antigonos, Róma legfélelmetesebb ellenségével, a parthusokkal szövetségbe lépett, visszafoglalta Jeruzsálemet, békekötés ürügyével el távolították Hyrkant és Phazaelt, Jeruzsálem helytartóját. Herodes elmenekült és befejeződött a harminc évig dúló polgárháború.

Antigonos (40—37) nem volt államférfi, hogy kihasználhatta volna a második triumvirátust hazája üdvére, de népszerű sem volt. Heródes Rómába ment, ott megnyerte céljának Antoniust, aki őt Judea királyának elismerte. Herodes római légiókkal betört Judeába, a belviszály a rómaiak kezére szolgáltatta Jeruzsálemet. Antigonost elfogták, Antoniushoz küldték, aki Herodes kívánságára, a népjog ellenére, keresztre feszíttette (37).

*

A Hasnoneus család pénzérméi a Magyar Nemzeti Múzeumban.

Aranyérmékről tudomásunk nincs, hiszen lehetséges, hogy ilyen is vertek, de ránk csak kevés ezüst és sok bronz maradt.

A pénzegység a sekel (körülbelül 3 pengő); volt ezenkívül egész, fél és negyed sekel.

Az írás az ó-héber, mely a hieratikus négyzetesírás helyett az érmékre, okiratokra stb. került. A feliratok többnyire rövidített alakban közlik az uralkodó nevét és az évszámot. Olykor csak a szó utolsó betűje szerepel így Alexandra királyné érmén a ת betűt אלכת rövidítésének, I. Antigonos érmén a ך betűt בהן rövidítésének magyarázzák.

Érdekes jelenség, hogy ezeken az ó-héber feliratokon nincsen külön szóvégi betű, tehát a szó végén is כ, נ.

Jellemző az érmék ornamentikája. Nincsen rajtuk háborús jelvény. Leggyakoribb a földműveléssel és gyümölcstermeléssel összefüggő ábra. A pálma, mint datolya-pálma, az alsó ágain datolyával, és mint összepréselt pálmaág (lulab), cédrusalma (ethróg), szőlő, kacsos szőlőlevél, kalász (egy száron három árpakalász), liliom, mákfej, gránátalma. Néhány érmén rajta van a szukkoth-ünnep szakrális csokra: pálmaág, mirtus és fűzfagally.

Igen gyakori a kettős, csúcsokkal érintkező bőség-szarú, a kehely, a korsó és az urna. Olykor csillagot, napkorongot (küllős kereket) mutat a kezdetleges, ritkán művészi kivitelű, öntött bronzpityke, vagy pengő-nagyságú korong.

A felirat olykor babér- vagy olajfakoszorúban van, gyakran csakis egyik félköre a koszorúnak kifejtett, másik félköre csak öntött domború borda.

Az érmék olyan nyersegek, mint a hazánkban talált kelta érmék.

Kivétel a talán külföldön, Egyiptomban (?) megrendelt pénzérem. A numizmatika bizony kultúrtörténeti forrás is. A zsidóságot kalmárnépnek mondják, pedig a zsidó független állam érméin a földművelés köréből vett jelvények a dominálók. Csak Salome Alexandra egyik érmén van horgony, a hajózás jelvénye, a kereskedelem szimbóluma. Horgony van a szabadságharc egyik érmén is. Büszke volt a kis Judea, hogy van kikötője, hogy országát a tenger partjáig kiterjesztette.

Már most nézzük, milyen Hasmoneus-érmék vannak Nemzeti Múzeumunk gyűjteményében.

Van egy (19·5—18·5 mm) bronzkorong, amelynek felirata a שִׁמּוֹן betűcsoport, tehát *Simon* rövidítése. Alatta domborodik egy hosszúszarú ethrog, az érem másik oldalán kehely van, de az írás teljesen lekopott, olvashatatlan.

Egy másik bronzkorong Simon uralkodásának negyedik évéből való. Ornamentuma ethrog, a másik oldalon kehely lig'ulath Cijon (Cijón megváltásának ... évében). A numizmatikusok szerint ezek a pénzek Simon Makkabi (139—135) érméi.

I. *Hyrkan János* (135—106) kis (csonka) bronz. Ornamentikája két csúcsban érintkező bőségszaru, a másik oldalon Jehónathán K(óhén) g(ádol) vechéver jehud(im). Jónatán főpap és a zsidók szövetkezete (állama). A másik érem szintén bronz, koszorúban négysoros legenda. . . . nathán, tehát jehónathán K gadol melech I, tehát Jónathán, főpap, király, a megváltás . . . évében. Az érem másik oldalán két csúcsával érintkező bőségszaru között mákfej.

Jannai Sándor (105—79).

Gyűjteményünkben van kilenc kis bronz (12—11·5 mm).

1. A fej : pontozott körben három lilium egy száron. Az írás lekopott, olvashatatlan.

2. A fej : körben három lilium egy száron. Az írás csak két betű, gd (tehát Kóhén gádol=főpap) olvasható.

3. A fej : körben lilium (vagy kis kehely). Az írás

lekopott, de az ornamentumon egy száron három (olaj-) bogyó és tőle jobbra melech (király) kivehető.

4. A fej: pontozott körben nyolcküllős kerék (napkorong), alatta gdl (tehát Kóhén gádol = főpap). Az írás: szabálytalan ellipszisben két csúcsával érintkező bőségszaru, ennek érintkező pontjából egy száron hatsugaras csillag (csillagvirág) emelkedik.

5. A fej: pontozott körben nyolcküllős kerék (napkorong?), a küllők közt még olvasható \aleph és \beth , tehát (ma) l (ka) th, királynő: Salome Alexandra érme. Az írás szabálytalan, pontozott félkörben két húsos levél közötti keresztalakú virág és körülötte a betűcsoport AL RM AL (EXANDROS) R (ex) (Pontifex) (M) (aximus). Lehetséges az is, hogy AL (exandra) R(egina) M(ater), mint II. Hyrkan anyja. Alexandra (Salome) 79—70 K. e. uralkodott. Uralkodása idejéből van görög feliratos érem. Bazilisz Alexand... A mi gyűjteményünkben ilyen nincsen.

6. A fej: csonka kerék, az írás lekopott, olvashatatlan. Az írás stilizált liliom, tőle jobbra K (?) g d. Tehát, K(ohén) gad(ol).

7. A fej: csonka kerék, a felirat lekopott, olvashatatlan. Az írás stilizált horgony, körülötte ALEXAN....

8. A fej: két egymással érintkező bőségszaru között babérág. Fölötte Jochanan, alatta a két bőségszaru csúcsa között ALÉ.... Az írás: elmosódott fej.

9. Fej: liliom körül olvashatatlan betűcsoport. Írás: liliom, a felirat lekopott.

Ugyancsak Jannai Sándor korából való a kis bronzérem, amelynek feje (csonka) kerék (napkorong?), írása: liliom, alatta a kibetűzhető latin ..EXANDRI

és végre a kis bronzérem. A fej : az ismert kerék (napkorong?). Az írás : pontozott félkörben liliom és alatta görög betűcsoport, a legenda első része SNEI.... (?), másik része ALEXA(NDROV).

II. *Antigonos Mathathias* (40—37 K. e.) győz II. Hyrkan János fölött és mint uralkodó, új pénzerméket veret.

A gyűjteményünkben meglévő kis érem bronz. Feje: babérkoszorúban (a koszorú jobb ága nem leveles); van egy szárból kiemelkedő két (buzogány) növényyszál (nád?). Az írás : liliom, tőle balra 𐤌 (Mathithja) (egyetlen ép betűje) és 𐤍 𐤎 (Hill szerint (kóhé) n, ga(dol). A két betűt elválasztja vízszintes alapon merőleges vonal.

*

Különböző gyűjteményekben (Ernest Babelon, *Description historique et chronologie de Monnaies de la Republique Romaine*, II. K. Paris, 1886, 324. l.) és a mi gyűjteményünkben is van egy

Bacchius Judaeus-érem.

A fej : Harci dromedárja mellett térdepel Bacchius (II. Aristobul). (A történelem szerint a térdelőben II. Hyrkánt sejtethetők. Babelon II. Aristobult mond.) Jobbjában olajfagallyat tart. Az ábra alatti felirat: BACCHIVS és az ábrától jobbra: IVDAEVS.

Az írás : Cybele istennő tornyos fejdísszel (corona muralis) és a legenda. AED. CVR. S. C. A. PLAVTIVS. (Aedilis curulis senatus consulto Aulus Plautius (54—48) K. e.) A. Plautius Pompejus megbízásából egy római hadtest élén Judeát meghódította.

II. Heródes és családja.

(37. K. e.—6. K. u. és 37.—70.)

Az emberiség történetében sok jelenség ismétlődik. Ilyen jelenség az, hogy a «maior domus» magához ragadja az uralmat és a befejezett ténnyt elismeri ama kor nagyhatalma. Antonius triumvir Judea trónjára segíti az idumeus Antipater fiát, Herodest, mint évszázadokkal később Rómában megkoronázza a pápa a merovingi király maior domusának, Pipinnek a fiát, Károlyt.

I. Herodes (37—3. K. e.) mindvégig idegen maradt a zsidó néplélek előtt. Gyűlöletessé tette a Hasmoneus-család tagjainak, II. Hyrkannak, III. Aristobulusnak, nejének Mariamnénak és két fiának megöletése, gyűlöletessé zsarnoki uralma. Nem enyhítette a gyűlöletet az a tény sem, hogy a jeruzsálemi templomot pazar fényvel restaurálta, hogy a külföldön élő zsidóságot támogatta, hogy országos inség idején bőkezűen segítette a népet. Amilyen nagyszabású fejedelem volt a külpolitikában, gyarapítva birodalmát, olyan szűk látókörűnek mutatkozott végrendeletében, amennyiben az egységes Judeát három fia között felosztotta és evvel feláldozta az ország egységét.

Judea és Szamária Archelaosnak (4 K. e. — 6 K. u.) jutott. A királyi méltóságban megerősítette őt Augustus császár. Trónralépte után megígérte Archelaos a népnek, hogy sérelmeit orvosolja, az alkotmányt helyreállítja, de amikor a nemzet tőle ígéréstnek beváltását követelte, a peszach-zarándok ünnepre

Jeruzsálemben összegyűlt zsidóságot zendüléssel vádolta, zsoldosaival megtámadta, háromezernél több zsidót lekaszabolgatott és a zarándoknépet Jeruzsálemből kitiltotta.

Amikor Szíriában és Judeában a helyzet anarchikussá lett, Varus római légiók élén a forradalmat leverte. De Archelaosnak is ütött az órája. Augustus fogadta a zsidók küldöttségét, helyt adott a panaszoknak, Archelaost számkivetésbe küldte és Judea meg Szamaria fölé helytartót (procurator) rendelt, de nem Jeruzsálem, hanem Caesarea székhellyel, tehát lefokozta a fővárost.

A herodiánus uralkodók láncza 6-ban K. u. megszakadt, 37-ig.

Rómában nevelkedett I. Herodes és Mariamne unokája, Agrippa. Ott megismerkedett Caligulával, aki trónra lépve, ifjúkori barátját, Agrippát Antipas és Philippus országainak királyává kinevezte (37). Claudius császár megtette őt Judea uralkodójának is és rövid ideig mint I. Agrippa (41—44) boldogította népét.

Halála után utódjának kiskorúsága miatt megint procurator intézte Judea ügyeit, kivéve az egyházi kormányzatot, amelyet Claudius Agrippa öccsére, a chalkiszi fejedelemre, II. Herodesre, ennek halála után II. Agrippára bízott. Ez (49—66) szintén Róma eszköze volt. Forradalmi párt alakult Jeruzsálemben és a vidéken, Agrippa menekülni kénytelen. Megindul a függetlenségi harc (60—70) Róma ellen. Galileában és Észak-Palesztinában giskalai János, Dél-Palesztinában tibériási Justus a vezér, a fővezérséget a szinhedrion Mathatias fiára, Józsefre (Flavius Josephus) bízta.

A Heródes-család pénzerméi a Magyar Nemzeti Múzeumban.

A Herodes-család érméi már nem ó-héber, hanem görög feliratúak. Az ormanentika oltár, kratér (öblös, füles edény fődővel), pálmaág, pajzs, tarajos sisak, kettős bőségszaru mákfejjel és végre horgony. Ezek az érmék különösen jellemzik I. Herodes korát.

I. Agrippa érméin új díszítő motívumot látunk. A numizmatikusok megfordított rojtos ernyőnek nézik az ábrát. Lehetséges, mert a keleti uralkodók egyik uralkodói jelvénye volt az ernyő, amelyet valamelyik udvari ember az uralkodó feje fölé tartott. Én legyező-pálma levelének tekintem, és így a zsidó érméken szereplő pálma egyik faja. Archelaos érmén van szőlőfürt és lilium is. Van még az érem ormanentikájában egy száron termő három kalász.

II. Agrippa chalkiszi királynak és Judea fejedelmének az érméin szerepel a mákfej és a kalászpár.

Herodes Philippos tetrarcha érmén van egy templom négy oszloppal és párkánnyal, az oszlopok között van a keltezés. (V. ö. a Múzeumban levő ezüst sekel ornamentikáját az I. szabadságharc (66—70 K. u.) harmadik évéből.)

*

Éremgyűjteményünkben van *I. Herodes* (K. e. 37—4) egy kis 13 mm átmérőjű bronzérme. Az írás elmosódott görög betűk, egy talpas virágvázától balra. A virágvázában van virág. Lehetséges, hogy az egész egy virágszál, a száron egy vastagabb és egy kisebb levélpár.

A virágtól jobbra van két betű, LG ; az uralkodás harmadik évében : ETEI G. A fej : két egymással érintkező bőségszaru.

Archelaosz (4. K. e. — 6. K. u.) korából van három érem. Mindhárom kis bronzérem. A fej : primitív szőlőfürt venyigével és levéllel. Az írás ornamentikája: stilizált kehelyalakú liliom, két porzóval, a liliom szárán van két-két levél. A liliomtól balra van A betű és domború golyócska, jobbra tőle ó-héber «h»-ra emlékeztető betű, tehát A(rchelaos) H(erodes) rövidítése.

A másik érem ugyanolyan.

A harmadik csonka bronz. A fej : liliom körül EOVA RCHE.... (Ethnarch). Az írás : szőlőfürt körül ERODOV (Herodesnek a fia). I. Agrippa (41—44) uralkodása idejéből a Nemzeti Múzeum éremgyűjteményében van nyolc érem ; mind bronz. Mindnek jellemző ornamentuma a három kalász a fej lapján, az írás lapján többnyire (hat darabon) az ernyő, vagy szerintem legyezőpálmalevél, egy érmén csak a tárgy (bal) fele.

Az írás lapján (öt érmén) a legyezőpálmalevél körül ilyen vésetek vannak :

BACILEOV AGRIPA (c, nem s!),

BACILEOS AGIPA (így hibásan !)

BACILEO AG

BACILEO AGR

BAC AGRIPA

Két érmén a felirat lekopott, a harmadikon megvan LGEAC betűcsoport, talán MEGAC (megasz, nagy), ami I. Agrippa némely érmén olvasható.

A fej lapján van három-három kalász (egyik-másik érmén az egyik vagy másik kalász lekopott).

II. *Agrippa* érméiből gyűjteményünkben egy sincs.

III. Római helytartók (*procuratores*) Judaeában. (6—37. és 44—66.)

Augustus császár Caesarea székhellyel proconsult rendelt a most már római tartománynak tekintett Judea fölé.

Proconsulok voltak Augustus korában *C. Coponius* (6—10) és *M. Ambibulus* (10—13). A zsidóság helyzete rosszabbodott Tiberius uralma alatt (14—37). Különösen *Seianus* befolyására Tiberius vallási, politikai és közgazdasági téren zaklatta az amúgyis forrongó Judeát. Odaküldte proconsulnak a szívtelen, nyers és erőszakos *Pontius Pilatust* (26—36). Elődjei voltak *Annius Rufus* (13—15) és *Valerianus Gratus* (15—26).

Pilatusra teljesen ráillik, amit *Tacitus* (*Hist.* 1., V. 9.) *Ventidius Cumanus* judeai procuratorról mond: «Per omnem saevitiam ac libidinem ius regii servili ingenio exercuit» (minden kegyetlenségen és önkényen túl szolgai jellemével kezelte a királyi jogot).

A procuratorságot megszüntette *Caligula* (37—41) *Agrippa* javára, akit *Claudius* császár Judea királyának megtett, de uralkodása utolsó éveiben már újból szerepelnek Palesztina földjén procuratorok. *Ventidius Cumanus* és *L. Antonius Félix II.* (52—60).

Császárok és judeai proconsulok pénzérméi.

C. Coponius (6—10):

Egy bronzérem, 39. évből, 8—9. K. u.

Az írás lapján KAICAR ROC...

A fej lapján terebélyes datolyapálma datolyával, a pálmától jobbra-balra lekopott betű, omega.

A másik érem szintén bronz.

Az írás ornamentuma egy jobbradúló kalász, a kalász fölött KAICAR és a kalász alatt ROS, újra tévesen P..., tehát KAICAROS.

A fej lapján terebélyes datolyapálma 8 ággal, az alsó két ágon egy-egy datolya. A pálmától jobbra LE és balra L.

Vége egy harmadik. C. Coponius vagy Ambibulus proconsulsága idejéből.

Tiberius császár korabeli érmék.

A Magyar Nemzeti Múzeumban van hat bronzdarab.

3. (18—19. és egy 24—25.). Egy Pontius Pilatus proconsulsága, egy Valerius Gratus idejéből (27—30) és két évszámnélküli érem.

Az érméket latin felirat és kalászmotívum jellemzi.

1. Az írás ...ERIOV KAICAR (Tiber IOVDAEA KAICAR) (Tiberius Judaea Kaicar rövidítése). A fej lapján hármaskalász, közepén függőleges kalász, balra lefelé lógó kalász, jobbra lelógó kalász szára, a kalász maga és az írás lekopott.

2. Kis körülnyesett bronzérem.

Írás: BERIV KAI (Tiberivs Kaicar).

Fej: három kalász, amelyet két vízszintes vonal

(tehát fonál) összetart. A középső kalász függőleges, a jobb és bal lefelé konyuló kalász. Az ábrától jobbra CAIC.C (Caic, talán Consul Aidilis Gratus).

3. Kis bronz Tiberius uralkodásának 11. évéből 24—25. K. u.).

Írás: Kalász (lehet pálmaág is). A kalásztól balra IDV, jobbra LIA (Julia, Tiberius császár anyjának neve). Alul balra L, jobbra IA.

Fej: Babérkoszorúban TIB (erius) KAI CAR.

4. Kis bronz.

Írás: Pontozott körben jobbfelé hajló kalász, balra IDV; jobbra LIA (Julia). Alul balra L, jobbra a lekopott olvashatatlan évszám.

Fej: Babérkoszorúban Ψ ; nem valószínű, hogy ó-héber jegy, talán nem is omega, hanem ornamentum.

5. Ugyancsak kis bronz Tiberius császár uralkodásának 5. évéből.

Fej: Jobbfelé hajló kalász, balra IOV, jobbra LIA, alul balra L, jobbra V (V—18—19. K. u.).

Írás: Babérkoszorúban TIB KAI CAR.

6. Ugyancsak kis bronz, szintén az 5. évből.

Fej: Ugyanolyan állású kalász, balra IOV, jobbra LIA, alul balra L, jobbra V (V. 18—19. K. u.).

Írás: Babérkoszorúban TIB KAI CAR.

Tiberius proconsulja *Pontius Pilatus* neve két érmén van.

1. Kis bronz.

Írás: lituus (pásztorbot, t. i. az augur botja, azután a harci kürt. (Körülötte Pontive Pi(latus).

Fej: Babérág, a felirat lekopott, olvashatatlan.

2. Kis bronz éremtöredék.

Írás : PONTIV (s Pilatus).

Fej : Babérág, tőle jobbra ω jegy ; talán már a szabadságharcban került rá és senath b (2. év) rövidítése.

Caligula (37—41) korában Judea nemzeti uralom alatt volt, tehát judeai római érme a gyűjteményben nincsen.

Claudius (41—54) korából van egy kis bronzérme. Antonius Felix II. (52—60) proconsulatusa idejéből. Ez a konzul fogatta el 60-ban Pál apostolt (V. ö. Actus Apostolorum 23., 24. és 24., 27.).

Írás : CAIV (lekopott) KAICAR, alatta két buzogányon nyugvó kerek pajzs (?)

Fej : I ID Koszorúban IOV (Jou|d)

Α Ι Α Λ Γ

ⲓ ⲛ ⲓ (?)

Nero (54—66) korából 10 érem van gyűjteményünkben. Mind bronz.

A tíz érem ornamentikája többnyire pálmaág vagy datolyapálma datolyával, van olajfagally is.

Az egyik érmén van egy fa, csak a jobboldalán ágakkal. Egy másikon vízszintesen fekvő kalász. Végre van egy érme Claudius Nero Britannicus névvel, ennek ábrája két egymást keresztező fasces (?). Érdekes néhány érem héber legendája.

1. Kis bronz.

Írás : Koszorúban héber Jochanan és ⲓ ⲛ (Jochanan Kóhén gádol).

Fej : Pálmaág, balról PEKA, jobbról egy hármastetűcsoport (Nero 5. évéből).

Az első jel IL (görög p) tehát ILE KA (icar oc).

2. Kis bronz (14 év. — 54. K. u.).

Írás : CL (audius) NERO BRITT(annicus) körülfutó legenda alatt két egymást keresztező hengerded idom (fascēs?).

Fej : Datolyapálma, balra tőle olvashatatlan szöveg és Ψ jegy.

3. Ugyanolyan bronzérem, csak az íráson a datolyapálmától jobbra van AI (Vno) ID (14. év) és balról A.

4. Ugyanolyan bronzérem, csakhogy az írás oldalán olvasható görögbetűs (NE) RO VALL, a fej lapján datolyapálma datolyával és a törzstől balra L K(aicar).

5. Kis bronz (Nero?).

Írás : Olajfaág, félgirlandban három sorban megfejthetetlen betűcsoport.

Fej : Vízszintesen fekvő kalász körül ILE KAIS szöveg (tehát Imperator...KAIS(ar)). A legenda és az ornamentika Neróra utal. (V. ö. George Francis Hill, M. A. Catalogue of the Greek Coins of Palaestina [Galilea, Samaria, and Judaea], London, 1914.)

6. Kis bronz (Nero?).

Írás : Sűrű, egymás mellett kihajtó levelű pálmaág. Körül KAISAP...

Fej : Héber KIKAR muo (talán : m'á [= pénz]).

7. Kis bronz (Nero?). Talán Claudius császár érme.

Írás : Héber és görög : ככר (kikar ; már a bibliában is előforduló pénznem). NERI (Nero Imperator)

ISK (?)

Fej : Száraz faág, amelynek csak jobboldalán van négy gally (a baloldalon valószínűleg lekopott a gally). Az ágtól balra a szöveg.

GCK (Gaius Claudius Kaicar).

8. Kis bronz, csonka, körülvágott, ötszögalakú érem.
Írás: pálma (N)ER(o) felirattal.

Fej: כנר
NER
ONO

9. Kis bronz (5. év. — 58—59 K. u.).

Fej: Pálmaág ...APOC (KAICAPOC) körülfutó szöveggel.

Írás: כנר
O (NERO)
I

10. Kis bronz. Fej ugyanaz, a felirat כנר (Caius Claudius Kaicar.) (A betűk jobbról balra olvasandók. Talán pecsétnek használták.)

Írás: olvashatatlan.

IV. Az első nemzeti felkelés Róma ellen. (66—70.)

Az úgynevezett «Zsidó háború» (66—70, illetőleg 73), a zsidó nép szabadságharca Róma és római érzelmű királya, II. Agrippa ellen.

A rabbi Jóchanan ben Zakkai vezette békepárt teljesen elvesztette befolyását a népre, győz a szabadságharcért hevülő forradalmi párt.

Egyenlőtlen volt a harc. Nero legnagyobb, győzelmekhez szokott hadvezérét, Vespasianust küldte, aki a nem egységes zsidó felkelő csapatokat, különösen Flavius Josephus megadása után, leverte és Jeruzsálem elfoglalását fiára, Titusra bízta. Jeruzsálem 70-ben Áb hó 8-án elesett, 9-én lángbaborult a szentély is.

Néhány kisebb erőd még tartotta magát, csak 72-ben került római kézre az utolsó zsidó erőd, Mazada.

Judaea capta, és Titusnak diadalívet állított Róma.

*

Judea szabadságharcának és bukásának gyűjteményünkben meglevő érmei.

A szabaságharc érméi háromfélék: Van külön érme a szinhedrion fejének, rabbi Simon ben Gamlielnek (Simon hanászi, a fejedelem), Elázar, a papnak (ha-Kóhén) és Simon bar Giorának; mindhárom vezérszerepet vállalt a nemzeti függetlenségi harcban.

1. Kétpengős nagyságú tetradrachma (4 drachmás) ezüst sekel.

Fej: Négyoszlopú templomi előcsarnok homlokzata stilizált kapuval. A jobboldali szélső oszloptól jobbra olvasható ó-héber betűkkel, מ ש a baloldali szélső oszloptól balra ... עון. Tehát Simeon (Simon bar Giora). A talapzat alatti két betű ש ג, rövidítése snath g-nak (harmadik év).

Írás: Vázában sátoros-ünnepi csoport (pálmaág mirtussal és fűzfagallyal). A vázától balra ethróg. A vázát és ethrogot körülfutó írás: ש ש ח ר י ש ר א ל. Izrael felszabadulásának sekelje s[ekel] s(el) ché(rúth).

2. Filléres nagyságú bronzérme.

Fej: Szőlőlevél kaccsal. Az olvasható két betű ק és ג (n...nászi, fejedelem rövidítése).

Írás: Kétfülű kancsó lekopott betűkkel. Lehetséges, hogy ez az érme Simon hanászié és az ג (nászi kezdőbetűje.)

3. Kis (csonka) bronz.

Fej: Venyigés és kacsos szőlőlevél. A betűcsoport **ג שבב** S(imon) b(en) G(amliel) **ב שב** (2. év).

Írás: Kis magastalpú amfora, amely körül félkörben ez az ó-héber betűcsoport olvasható: **נ ש** (S(imon) (ha(n)ászi) **מ שנת** az «m» éppen az amfora fölött van. (Talán h és akkor 5. év.)

4. Kis bronz.

Fej: Szőlőlevél ezzel az ó-héber betűcsoporttal: **ת שחר** (s(el) chéruth) a felszabadulás (sekelje).

Írás: Kis magastalpú amfora, az évszám **ב שנת** (2. év) és **י שה** (Simeon h(anasz) i). (Az írás hibás, mert a «jod» után «alef» hiányzik. Lehetséges, hogy a h ch és akkor sel cheruth jerusalaim. (Jeruzsálem szabadságának . . . évében.)

5. Kis bronz.

Fej: Szőlőlevél. Az írásból csak e két betű maradt: **י ש** (s(ekel) j(iszrael)?)

Írás.: Amfora **י שה** betűcsoporttal. S(imeon) h(anaszi) és az évet jelző betűvel, amely az ó-héber **ג** egyik változata és a moabitához hasonlít. Tehát a felszabadulás 3. évében.

6. Kis bronz.

Fej: Szőlőlevél. Az írásból e két betű **ח ר** cher(uth) (szabadság) olvasható.

Írás: Kétfülű amfora. A felirattól csak az ó-héber **ת שנת** (senath-éve) olvasható. Ha ez érmék ornamentikáját tekintjük, az érme Simon hanászié.

7. Húszfilléres nagyságú bronz.

Fej: A magastalpú kehely körüli felirat olvashatatlan. Egyes betűk szerint lehetne chaci sekel (fél sekel).

Írás : Egy száron három mákfej. A feliratból ירושלים (Jerusalájim). A másik betűcsoportot megfejtenem nem sikerült.

Vespasianus érméi, Judea meghódítása után.

A Nemzeti Múzeumban van egy arany, tíz ezüst és három bronz pénzdarab.

A legbeszédesebbek a három bronz, mert rajta a veret. IVDAEA CAPTA (az elfoglalt Judea) és az egyik ezüst-érme IVDAEA DEVICTA (a legyőzött Judea) felirattal.

Az aranyérmén a fej Vespasianus önérzetes feje: Ezt körülfutja IMP. CAES. VESPASIANVS AVG P M (Pontifex Maximus).

Az írás : Spolia opima (az ellenségtől elvett és zsákmányolt fegyverzet). Tőle jobbra a földön ül a Judeát ábrázoló nő, vonal alatt olvasható IVDAEA.

A tíz ezüstérmén (egy darab csonka) a fej ugyancsak Vespasianus feje, körülötte IMP. CAESAR VESPASIANVS.

Az írás kilenc darabon a földön gyászoló nő, alatta IVDAEA.

Egyik-másik éles veretű ; van egy, amely még a ruha redőzetét is visszaadja.

E kilenctől elüt egy ezüst, amelyen a pálmától balra a pajzsát lefelé tartó harcos kinyújtja jobbját (talán a bilincsnek).

Az ábra alatt nincsen a rendes IVDAEA CAPTA, hanem IVDAEA DEVICTA.

Vespasianus feje fölött az eddig tárgyalt érmék címeit megtoldja a TR (tribunicia potestate). Ezt a címet felvették az imperatorok, mint az egykori néptribunok most rájuk ruházott hatalmának jelzését.

A Judea fölött kivívott győzelem örömét legbeszédebben fejezi ki a három bronzérem. (Az egyik, a legtisztább, patinás bronz, a másik kettő lekopott sárgaréz-színű.)

1. A fej: Vespasianus feje, körülötte CAES VESPASIAN AVG PM PPTRP COS III. (Caesar Vespasianus Augustus Pontifex Maximus Pater patriae, tribunicia protestate, consul III.)

Az írás: A közepén ötlevelű datolyapálma, a két alsó ágon csüng egy-egy datolya. A pálmától jobbra megfordított mellvértén ül a gyászoló Judea, ruhájához símul a paizs. Balra a pálmától áll egy meztelen (tehát fegyverzetétől megfosztott) harcos lebocsátott pajzzsal. A felirat jobbról IVDAEA, balról CAPTA.

2. A fej Vespasianus feje, a legendából csakis VESPASIAN. AVG...COS olvasható, a többi lekopott.

Az írás: A pálmától balra a császár, Vespasianus maga, jobbra a földön ülő gyászoló nőalak. Felirata jobbról CAPTA, balfelől IVDAEA.

3. A fej: Vespasianus feje, körben bekeríti IMP. CAES. VESPASIAN. AVG. P. M. TR PPP COS.

Az írás: Közepén van egy ötágú pálma, a pálmától jobbra van a gyászoló nő, balra az imperator, jobbkezt felemeli. (A többi Vespasianus-érméken, amelyeken PAX (béke) felirat van, olajfaágot tart). Baljában bőségszarút tart.

Bal lábával sisakra (vagy mellvértre) hág.

A pálmától balra van IVDAEA, jobbra CAPTA, a pálma törzse alatt S C (senatus consulto, — a szenátus határozatából).

V. Judea utolsó nemzeti felkelése Barkochba vezetésével.

(132—135. K. u.)

Traianus (98—117) rendeleteivel tarthatatlanná tette a zsidók helyzetét. Hamu alatt éledt a fegyveres felkelés lángja. Amikor Traianus a parthusok ellen indult, a zsidóság elérkezettnek látta az időt, hogy felszabaduljon a római járom alól. Fegyvert ragadott Babilónia, Mezopotámia, Egyiptom, Kiréné, Líbia és Ciprus zsidósága. De hiába volt a hősi küzdelem, szervezetlen volt a felkelés, győztek a római légiók és határtalan kegyetlenkedés volt a megtorlás.

Utódjához, Hadrianus császárhoz (117—138) nagy reményeket fűzött a bilincsben sínylődő zsidóság. Vezetőjük volt a béke barátja, rabbi Józsuá. Hadrianus is a római birodalomba akarta beolvasztani a provinciákat és természetesen Judeát is. Fel akarta építeni Jeruzsálemet, de pogány szellemben, *felépíteni a szentélyt, de ezt Juppiter Capitolinusnak felajánlani.*

Ennek a hírére forrongás támadt a zsidóságban. A forrongás szellemi vezére volt Akiba rabbi, aki Kis-Ázsiát, Parthiát is beutazta, hogy híveket szerezzen a fegyveres felkelésnek. Nagy tekintélyével hadvezért is szerzett a háborús pártnak és elnevezte Barkochbának (csillag fiának).

Hiába fáradozott a békepárt feje, rabbi Józsuá, Hadrianus császárnál; a nagy politikus nem tekintette az egyes szeparatistikus államokat és felekezeteket. Szeme előtt a nagy, egységes Róma eszméje volt a döntő.

Kitört a végső szabadságharc. Egyetlen egy esztendő

alatt visszahódított Simon Barkochba ötven várat és sok-sok várost; független országnak nyilvánította Judeát és mint szuverén fejedelem, pénzt is veretett.

Hadrianus legkiválóbb hadvezérét, Severust bízta meg a Barkochba elleni háború vezetésével. Ez Britanniából sietett Judeába.

Hadrianus véget vetett a zsidó nemzetnek, felszántatta 136-ban Jeruzsálemet és az újra felépült várost Aelia Capitolina-nak nevezte el. A Moriah-hegyen a szentély helyére építtette Juppiter Capitolinus templomát és fejvesztés terhe alatt megtiltotta a zsidóknak, hogy volt fővárosuk területére lépjenek. Sok szellemi vezető, köztük Akiba is, vértanú-halált halt.

*

*Barkochba pénzérméi a Nemzeti Múzeum
éremgyűjteményében.*

1. Egy húszfilléres nagyságú ezüstdénár.

Fej: Pontozott keretben babérkoszorú, benne ó-héber 'm s, azaz: Sim'on.

Írás: Pontozott körben ש ב ל ח ר י ש ר א ל (senath b lechéruth jiszáel) (Izrael felszabadulásának második éve).

2. Átvert bronzérem, az uralkodó (Titus, vagy Domitianus) feje már nem vehető ki.

Fej: Hétágú datolyapálma, a törzstől jobbra ó-héber ש מ és ב. Balra ע, tehát Simeon.

Írás: Jobboldalt az írás lekopott, olvashatatlan, baloldalt egy meg nem fejtett betűcsoport (talán lechéruth) és jerusalem.

3. Bronz-érem.

Fej: Koszorúban pálmaág, tőle balra ל ש ר (je)rusal(em).

Írás: Lant (líra), tőle jobbra ש מ, balra ע נ, tehát Simeon.

4. Bronz-érem.

Fej: Hétágú datolyapálma, a törzstől jobbra ש מ, balra ע נ, tehát Sim'eon.

Írás: Szőlőfürt levelekkel és kaccsal. Felirata lekopott, olvasható ק és ר ש, valószínűleg (je) rusa (lem) K(edosáh) (Szent Jeruzsálem).

5. Bronz-érem.

Fej: Hétágú datolyapálma, az alsó két ágon datolya, a törzstől jobbra ש מ, balra ע נ, tehát Sim'eon.

Írás: Függő négyágú horgony. Fölötte félkörben ת vagy ה és ע ש מ Sim'e(on).

6. Bronz-érem.

Fej: Hétágú datolyapálma, az alsó két ágon datolya, a törzstől jobbra ע—ש, balra olvasható, נ, tehát si(m')e(o)n.

Írás: Kezdetlegesen megrajzolt szőlőfürt, a lekopott feliratból csak ל és צ betű kivehető. Valószínűleg l (eché-ruth) c(ijon).

7. Egy kétpengős nagyságú bronz-denár.

Fej: A tüskék a két szarvalakú ábrán és a középső levélnélküli tüskés szár agávét sejtetnek. A körirattól csak e két ó-héber betű מ és ש olvasható. Alatta ה ה ח י ל h(egmon) hachajil (a hadsereg vezére).

Az írás oldalán א ל ח ר י ש, azaz első éve leché (ruth) jisz (roel) Izrael szabadságának.

8. Egy egypengős nagyságú ezüst-denár.

Fej : Pontozott körben magastalpú kehely. A kehely földőjét (paténa) egyenes pontokból álló vonal jelzi. A paténa fölött van az évszám נ (enath) ש (harmadik éve) és ezen az ó-héber szöveg : שקל ישראל (Izrael sekelje).

Írás : Egy száron három lilium és körülötte ראש ה (ros ha... medinah? valaminek a feje és e betűcsoport, s(sekel) je(ru)sajálim hakedósah. (A szent Jeruzsálem sekelje).

*

Ezekén az érméken kívül van még a gyűjteményben öt palesztinai nem zsidó város pénzérme. Két darab Gáza, két darab Askalon és egy darab Bethgavra (a atlmudi Béthgruvin Eleutheropolis).

Az 1886/119. ez. a. leltározott aranyozott ezüstserleget, amely XVII. századbéli erdélyi ötvösmű, díszíti keretbe foglalt három héberfeliratú ezüstsekel (és tizenkét ezüst római érem). A sekel ornamentikája talpas, tölcsealakú serleg, amelyből bodros gőz (?) száll. A serlegtől jobbra שקל balra ישראל olvasható.

Ilyen képzeleti sekel gyakori.

Van még a Magyar Nemzeti Múzeum éremgyűjteményében egy bronz Aelia Capitolina-érme. M. Aurelius korából (168—180).

Fej : Marcus Aurelius imperator feje. A legenda teljesen lekopott, tehát olvashatatlan.

Írás : Spolia opima és körülötte még kivehető betűcsoport IOV (DAIA, Judaea).

AZ ELMULT ÉV TÖRTÉNETE

5696.

Emberi természetünk sajátossága, hogy történet-szemléletünk a magunk korát túlértékeli, akrochronizmusnak nevezi ezt egyik kiváló szociológus. Ennek tudatában állíthatjuk mégis: az elmult tizenkét hónap olyan törvényes intézkedéseket hozott, amelyek a zsidóságnak teljes jogegyenlőség felé való haladásában katasztrófális visszaesést okoztak, másfélszázados fejlődést szakítva meg kegyetlen módon. Európa szívében, a német nép részéről érte a zsidóságot ez a fájdalmas jogfosztás. Épp azon a földön, ahol oly korán jelentek meg őseink, elhagyva a Mediterraneum területét, és ama nép részéről, melynek nyelvéből fejlődött a zsargon, a galuth népe legnagyobb részének anyanyelve, s amelynek kultúráját teljesen magunkévá tettük, költőit rajongással olvastuk, gondolkodóinak tanulmányozásában elmélyedtünk.

A nemzeti-szocialista *Németország* a nürnbergi pártnapra összehívott birodalmi gyűlésen — am Reichsparteitag der Freiheit — lerakta a harmadik birodalom új alkotmányának alapját. Pártprogramjában hirdett elveit váltotta valóra, amikor ünnepélyes formák között 1935. szeptember 15-ikén kihirdette a birodalmi polgárjogról, a német vér és német becsület védelméről szóló törvényeket. (Reichsbürgergesetz, Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre.) A birodalom polgára (Reichsbürger) a törvény

értelmében csak német vagy rokonvérű lehet. Ezek vannak a teljes polgárjog élvezetében. Másfajúak csak a birodalom honosai (Reichsangehörige) lehetnek és a birodalom oltalmát élvezik. Az első törvény jogfosztó, a második, a német vér és becsület védelméről szóló, megszegő és megalázó. A német nép és nemzet fennmaradását csak vérenek tisztasága biztosítja, ezért megtiltja a házasságot a német- és rokonfajúaknak a zsidókkal, zsidók nem alkalmazhatnak háztartásukban 45 évnél fiatalabb német vagy rokonfajú nőt. Megtiltja a zsidóknak a birodalmi és nemzeti zászló kitűzését, de megengedi nekik — és ez az egyetlen, zsidóknak tett engedmény a törvényben — a zsidó színek használatát. A törvény megszegőire szigorú büntetést szab. Szózatában, amellyel a vezér és birodalmi kancellár e törvények kihirdetését bevezette, hangsúlyozta, hogy századokra való rendezése ez a zsidó kérdésnek (Säkulare Regelung) és ezzel kíván elviselhető viszonyt teremteni (erträgliches Verhältnis) a németiség és a zsidóság közt. A nürnbergi törvények elvi megállapításait a végrehajtási utasításokat tartalmazó rendeletek alkalmazzák a gyakorlati élet céljaira. Az első 1935. november 14-ikén megjelent rendelet 4. §-a kimondja: zsidó nem lehet a birodalom polgára, politikai választójoga nincs, köztisztviselő nem lehet. Ahány mondat, annyi súlyos jogfosztás.

A német vér védelméről szóló törvény kiegészítéseképpen kimondja a rendelet, milyen keverékfajúakkal engedélyezi a házasságot, megkülönböztetve fél-, negyedes- és nyolcados-zsidókat, a szülők és nagyszülők származását véve tekintetbe. Gazdasági okokból a zsidó háztartásokban alkalmazható nők korhatárát a

rendelet 35 évre szállítja le. A mindennapi élet egyre újabb és újabb kiegészítő rendelkezéseket tett szükségessé. A zsidók katonáskodását egy újabb rendelet röviden úgy szabályozza: zsidó nem teljesíthet tényleges katonai szolgálatot, háborúban való alkalmazásukat külön rendelettel szervezik majd meg.

A zsidóságnak teljes kirekesztése a közhivatalokból és szabad pályákból tovább folyik. Megvan a jogi alap: nem polgárai a birodalomnak. A birodalmi igazságügy-miniszter kijelenti, nem lehet túrni a jogi életben való szereplésüket, a jogszolgáltatásból el kell őket távolítani. Négyezer még működő zsidó ügyvéd sorsa vált ezzel bizonytalanná. A birodalom orvosfőnöke szerint a zsidó orvosokat még nem lehet teljesen kiszorítani hivatásuk gyakorlatából, mert egyelőre nem pótolhatók, de 1936. április elseje óta vezető orvosi állást nem tölthetnek be. Már 1935-ben ezer zsidó orvos hagyta el Németországot.

A kérlelhetetlen gazdasági harc nem szűnik meg. A zsidó tulajdon kisajátítása egyre nagyobb mértéket ölt. Nap-nap után olvasható a német lapokban a gazdasági hírek között, mely áruházak, üzemek és üzletek kerültek árja kezekbe. Külön szervezetek gondoskodnak az átvétel megkönnyítéséről (Beratungsstelle für Geschäftsverkäufe). Az egész kisajátítási mozgalmat irányítja a Nationalsozialistische Handels- und Gewerbeorganisation. A gazdasági ügyek minisztere szükségesnek látja a folyamat lassítását, olyan pánikszerűen történik az üzletek átadása és feloszlata. Ingatlan szerzésétől a törvény eddig a zsidókat nem tiltja el teljesen, csak a földtulajdon bizonyos kategóriáiban szüntette meg a

birtokkéességüket (Reichserbhofgesetz). A hatóságok azonban már általánosítanak és bármilyen ingatlan vételét lehetetlenné teszik. Általában a hatóságok és bíróságok nagy buzgalommal töltik ki azokat a hézagokat, amelyeket a jogfosztás rendszerében a törvények és rendeletek még meghagytak. Egy bíró súlyos sértésnek minősíti azt az állítást, hogy valaki zsidónál vásárol. Az adótörvényeket is nemzeti szocialista szellemben értelmezik, zsidó iskolaalapítvány adóköteles, mert zsidófajúak felsőbb tanulmányai nem szolgálják a köz javát. E túlzásokat a birodalom miniszterei is elítélik, hangoztatva, hogy meg kell adni a zsidóknak az élet lehetőségét.

Minden jogfosztásnál és gazdasági romlásnál fájóbb az emberi méltóságban való megaláztatás. Zsidóval barátkozni ma diffamáló dolog német földön. Egy polgármester állását veszti, mert nyilvános helyen zsidóval kártyázott, tanárnőt elbocsátanak, mivel zsidó kolléganővel együtt lakott. Még a német zsidóságnak 12,000 hősi halottját sem kímélik. A propagandaminiszter köriratban szólítja fel a községeket, ne írják ki a hősi emlékműveken az elesett zsidók neveit. Ilyen atmoszférában nem maradhatnak el az egyéni akciók. Ezek rémségeinek leírása egész könyvet tölt meg. Elég-tételül szolgálhat, hogy a német nép egész tömegében nem tette magáévá a zsidók meggyalázását. Sokan együtt éreznek az elnyomottakkal és amennyire lehet, fenn tartják a régi baráti köteléket.

A német zsidóság a megaláztatásokat higgadt nyugalommal viseli el. Öngyilkosságok már ritkábban fordulnak elő. Az önmagára talált és övéihez visszatért zsidóság a maga körében éli életét. A falvakban és

kisebb városokban lehetetlenné vált az élet a zsidók számára. A nagy városokba igyekeznek, ott zsidóközösségben élhetnek és onnan könnyebb a kivándorlás. A hitközségek feladatai megsokasodtak, a pártküzdelmek liberálisok, konzervatívok és cionisták között elültek, békés és barátságos együttműködést fejtenek ki, a fifty-fifty-elv alapján vesznek részt a község vezetésében. A Reichsvertretung, a zsidóság birodalmi képviselőlete, nehéz viszonyok közt teljesíti hivatását. A nürnbergi törvényekkel nem szállhat szembe, politikai küzdelmet nem folytathat, de tiltakozik a hamis vádak és rágalmak ellen. «Isten előtt meghajolunk, de az ember előtt megállunk egyenesen». Ez imaformula miatt tartóztatták le Jom Kippur napján a Reichsvertretung vezetőit, dr. Baeck főrabbit és dr. Hirsch ügyvezető elnököt. Önfegyelemre int és áldozatkészségre szólít a Reichsvertretung. Valóban önfegyelemre van szükség a megalázások és sértések elviseléséhez. Az áldozatkészséget pedig igénybe veszi a község, mert terhei megnöttek. Az elmúlt télen saját erejére volt utalva szegényeinek ellátásában. A nagy állami téli segélyakcióból hivatalosan kikapcsolták a zsidóságot, így önmaga szervezte meg a Jüdische Winterhilfet. Ez Berlinben 75,000 embert támogatott.

A vallási élet elmélyült, bensőséggel ülik meg a nagyünnepet és a történelmi emléknapokat. A templomok látogatottsága megnövekedett, a rituális háztartás fenntartása azonban nehézségeket okoz, mert a kóser hús behozatalát külföldről devizanehézségek miatt a kormány eltiltotta. A fennálló vágatási tilalom megszegőit pedig súlyosan büntetik.

Újabb zsidó iskolák létesítése vált szükségessé, mert a közoktatásügyi miniszter a húsvét után kezdődő új iskolaévtől kezdve — lehetőleg — teljes faji szétválasztást kíván az iskolákban. Míg az alsófokú zsidó iskolák növendékeinek száma egyre növekedik, a főiskolákon az országos arányszámot sem érik már el a zsidó tanulók. A felnőttek nagy számban vesznek részt a zsidótárgyú előadássorozatokon. 15,000-en tanulják a héber nyelvet különböző tanfolyamokon. Zsidó művészek zsidó hallgatóságnak játszanak a Kulturbund előadásain, de állami felügyelet és ellenőrzés alatt folytatják működésüket. A sajtó magas színvonalú, a hetilapok és havi szemlék tartalmasak. Politikai ügyekről óvatosan kell írni, mert már többször betiltották az egyes lapokat. A könyvkiadás fejlődése az olvasótábor növekedéséről tanúskodik. Különösen tartalmaz a Schocken-Verlag könyvsorozata. 20,000 tagja van a Makkabi sportszervezetnek, a zsidók nem polgárai a birodalomnak, tehát nem viselhetik nemzetközi versenyeken a német színeket.

Sajátos kultúráját ápolja ily módon a német zsidóság és készíti elő ifjúságát a kivándorlásra. A kivándorlás szükségessé vált, mert méltó emberi életet a zsidó német földön nem élhet. Munkamegosztás jött létre a különböző szervezetek közt. A Reichsvertretung vezeti az átképzés és előkészítés munkálatait. A cionista Palesztina-hivatal az Erecbe való vándorlást irányítja, a *Hilfsverein der Juden in Deutschland* (eredeti nevét, *Hilfsverein der deutschen Juden*, meg kellett változtatnia) a nem Palesztinába igyekvő kivándorlókat igazítja útba. 1933 óta 100,000-en vándoroltak ki. Négyszáznyolevan

ezer ma a német zsidók száma. A következő négy évben százezer kivándorlóra számítanak. Az ifjúsági Alijaht, a 14—17 évesek Palesztinába vitelét, rendszeresítették. Az egész ifjúság kivándorlásra készül. Már most beállott a német zsidóság elaggosodása, mert a statisztika szerint, a felét 42 éven felüliek alkotják. Bekövetkezik így az *Untergang der deutschen Juden*, amelyet F. Theilhaber még a béke éveiben — igaz, más tényezők hatása-kép — megjövendölt.

Még a több mint 60 milliós némettség is érezni fogja az öncsonkítás veszedelmes műveletének hatását, mert félmilliós szorgalmas és tehetséges néprétegtől fosztja meg önmagát. Mi pedig fájó szívvel látjuk, mikép megy végbe a huszadik század közepén Középeurópa vezető-államában a zsidóság gérusa modern eszközökkel.

A német zsidóság tragédiája meghatja a civilizált világ legjobbjait. A humanitas súlyos sérelmét látják a fajelméletből folyó jogfosztásban. Halljuk a katolikus és protestáns egyházfők elítélő nyilatkozatait, Durham harcias püspökének szavát: Óhajtanám, hogy kardot ragadhassunk és Isten népéért küzdhessünk! Egyetemek tanácsai határozatot hoznak: tiltakozásuk jeléül nem vesznek részt Heidelberg egyetemének 550 éves alapítási ünnepélyén. A mai Európa vezetőszelemei, így Romain Rolland, Benedetto Croce, az emberiség szégyenének vallják ezt a bánásmódot. Megrázó emberi okmány James Mac Macdonald, menekültügyi főbiztos, lemondó levele a népszövetséghez. 1933 óta töltötte be tisztségét, volt alkalma megismerni a német viszonyokat. Követeli: a népszövetség intézzen érélyes felszólítást Németországhoz az emberiesség és nemzetközi jog

nevében. Az a hatása megvolt a levélnek, hogy a népszövetség jobban felkarolja a német menekültek ügyét, kiknek négyötöde zsidó. Az újonnan kinevezett főbiztos, Neill Malcolm, nyugalmazott angol tábornok, július első napjaiban tanácskozott a tagállamok megbizottáival, de csak a menekültek jogviszonyait rendezték.

Beteges érzékenységnek nyilvánítják, ha a zsidóság fokozott mértékben felfigyel és reagál minden antiszémita nyilatkozatra és cselekedetre. Ez az ideges tünet a német események kihatása. A jogegyenlőség szilárd alapját érzi inogni. A küzdelem a tévtanoktól szított tömegmozgalmakkal szemben nehéz és kétséges. Az Alliance Israelite amsterdami ülésén felmerült az antiszémitizmus elleni világkongresszus gondolata. Eredményesebb munka az, amelyet a zsidó szervezetek a gazdaságilag leromlott és kivándorlásra kényszerült zsidó tömegek érdekében végeznek. Új alakulat jött létre a Council for German Jewry. A németországi zsidó emigráció megsegítése a célja. Angliában és Amerikában négy év alatt 15 millió dollárt akar gyűjteni, ezzel száz-ezer kivándorló letelepítését kívánja lehetővé tenni Palesztinában és más tengerentúli országokban. A cionista mozgalom XIX. kongresszusa Luzernben a palesztinai munka óriási előrehaladásáról számolhatott be. A HICEM (Hias-Ica Emigration Association) párizsi kongresszusa az európai zsidóságnak tengerentúl való vándorlásáról ad képet. Az utolsó tíz évben 538 ezren hagyták el Európát. Valóban *Europaflucht*-ról beszélhetünk. Ez év augusztusában gyűl össze Genfben a zsidóság világkongresszusa. Az amerikaiak kezdeményezték. Az egész zsidóság gazdasági kérdéseivel kíván foglalkozni

és a kivándorlás ügyét egységesen óhajtja megszervezni. Sokáig vajúdott e világkongresszus ügye, de most az Unió, Kanada és Nagybritannia zsidó közületei már megválasztották képviselőiket. Nemcsak a német zsidóság válsága teszi ezt szükségessé, hanem a világháború következményeit szenvedő Európában — a Rajnától a Volgáig és az Északi tengertől a Fekete-tengerig húzódó területen — 6 millió zsidó sorsa vált esendővé. Ezeknek kell produktív segítséget nyújtani és kellő körültekintéssel kivándorlásukat irányítani.

A német emigráció ügye mellett sürgős megoldásra vár *Lengyelország* több mint három millió zsidóságának problémája. A világháború után újra életre kelt Lengyelország még küzd az államszervezés nehézségeivel. Erősen érzi Pilsudski marsall tapasztalt vezetésének hiányát. Az ő politikai öröksége, az új korporációs alkotmány, nem hozta meg a szükséges nyugalmat. Érzi ezt testén a lengyel zsidóság. Az új alkotmány alapján megejtett választáson a sejmek csak négy zsidó tagot hoztak. A szenátusba az államfő nevezett ki kettőt. Az országgyűlésen nincsenek pártok, de annál hevesebben lánghol a pártviszály országszerte. A szélsőséges nacionalista pártok: a nemzeti demokraták és nemzeti radikálisok követik a német módszert és a cári Oroszország formáit. Teljes erővel tört ki a zsidóellenes propaganda, amikor a parlament elé került a rituális vágatás, a sechita, kérdése. Prystor asszony, a sejm-marsall felesége, nyújtotta be a javaslatot a sechita teljes eltörléséről. Humánus és gazdasági okokból ajánlotta. A gazdasági ok: a mészárosipart kivenni a zsidók kezéből. Nem veszi tekintetbe, hogy ez sokezer existencia

pusztulásával jár és a hitközségek elesnek jövedelmük nagyobb felétől. A kérdés parlamenti tárgyalása alkalmat adott a zsidóság elleni uszításra. Ennek hatása nem maradt el. Az egyetemeken véres tüntetések voltak, gettópadokba akarták szorítani a hallgatók zsidó társait. Az utcára is átragadt a viszály, békés sétálókat támadnak meg a parkokban. A kis városokban és falvakban pogromszerűek a támadások. A hatóságok emberei rendesen elkésnek. Egyre véresebb formákat ölt a harc. Március kilencedikén Prsytykben pogrom van több halálos áldozattal. Minsk Mazowieckben egy félkegyelmű zsidó ifjú merénylete volt őrmestere ellen elég ok, hogy a hatezernyi zsidóságot a községből kiűzzék, üzleteiket kifosszák, lakásaikat kirabolják. A sechita ügyében meghozták a törvényt. Hiába nyujtották át a köztársaság elnökének tizenkétezer rabbi nyilatkozatát: A sechita a Tóra parancsa és kötelező erővel bír. Március 17-én félnapos általános sztrájkjal tüntet az egész zsidóság a sechitaellenes törvényjavaslat és az őket egyre gyakrabban érő támadások miatt. Március 20-án a sejm és 27-én a szenátus elfogadja a törvényt, de az eredeti javaslatot a kormány indítványára mérsékeltek. A zsidók és mohamedánok szükségletének megfelelő mennyiségű állat vágatását engedélyezi a törvény. Ilyen formában nyert szentesítést és lép majd életbe 1937. január elsején.

Lesújtó hatással volt a lengyel zsidóságra a radomi törvényszék ítélete a prsytyki pogrom ügyében. Az önvédelemből fegyvert fogott zsidókra súlyos büntetést rótt, míg a zsidó házaspár gyilkosai büntetlenek maradtak. Megingott a hit a jogszolgáltatás pártatlanságá-

ban. Június harmincadikán többórás sztrájkjal tüntetett a zsidóság az igazságtalan ítélet miatt.

Szociális és gazdasági viszonyai eddig is már szomorú képet nyújtottak, most még jobban leromlottak a gazdasági harc, a bojkott következtében, mely egyre erősödik, mert legálisnak hirdetik. Hivatkoznak Skladkowsky miniszterelnök programbeszédére. «Gazdasági harc — kérem — csak semmi igazságtalanság!»

A lengyel gazdasági élet jellemző vonása az erős étátizmus. Az ipar és kereskedelem egynegyede állami kezekben van. A külkereskedelem majdnem egészében. A belső kereskedelmet a sokezer szövetkezet ragadta magához. Így szorul ki a zsidó a kereskedelemből, amely eddig 38 százalékanak biztosított megélhetést. Állami vállalatokban és üzemekben zsidót nem alkalmaznak. A közel tízszázaléknyi zsidóság az állami alkalmazottnak csak egy százalékát adja. De most kikezdi a falvak és városok kisiparosait és boltosait, meg a szegény vásárolókat. Német mintára őrszemeket állítanak a zsidó üzletek elé. A tanulóifjúságot használják fel erre. Ezek tartják vissza a vevőket. A községek bejáratánál fizetett emberek figyelmeztetik a hetivásárra jövő falusiakat, hogy zsidókkal ne kereskedjenek. A nemzeti radikális ifjúság csoportjai felborítják a zsidó piaci árusok bódéit és az árut leöntik petróleummal. Tönkre megy az a kis árukészlet, melyet az árus gyakran a Gemillusz Cheszed pénztárak kamatnélküli kölcsönéből vásárolt. A nincstelenek száma így egyre növekszik. Milliók anyagi helyzetén jótékonyság nem tud segíteni. Hiába fáradoznak azon az amerikai nagy zsidó szervezetek. Az átképzés és átrétegződés sem nyújt jobb

kilátást a jövőre lengyel földön, ahol hat millió nincstelen paraszt földéhsége vár kielégítésre és az ipar túltermeléstől szenved, mert elvesztette az orosz piacot. Biztosítási szelepként csak a kivándorlás marad hátra. 1935-ben ötvenháromezren vándoroltak ki, de nagyobb mértékű kivándorlás szükséges. Bár felhangzik a jogos követelés: szülőföldjük adjon nekik megélhetést! Hiszen már hosszú századok óta itt éltek elődeik.

A világháború után hirtelen nagyranőtt *Romániának* egy millió zsidó lakosság jutott. Ez az ország is kivándorlásra szorítja zsidó alattvalóit. A sajtó büntetlenül izgathat a zsidók ellen. A kamarában és a szenátusban két-két zsidó ül a kormánypárt soraiban, de felszólalásaik nem vezetnek eredményre. A törvényhozás is zsidóellenes tendenciát követ. Ilyen a nemzeti munka védelmére hozott törvény és a nemzeti export-intézet megalkotása. Földhöz nem engedik jutni a zsidót, az ICA próbálkozott vele Besszarábiában, de munkájában megakadályozták. A bukaresti ügyvédi kamara választásánál a szabadelvűeket gátolták a szavazásban. A Társadalombiztosító orvosi pályázataiból a zsidókat kizárták. A zsidó felekezeti állami támogatását a költségvetésből törölték. A besszarábiai 50,000 éhezőt a Joint segíti. Egy olyan ország, amelyet a természet igazán gazdagon megáldott, el tudná látni minden polgárát, mégis úgy vélik a szociális problémát megoldani, hogy kiveszik a kenyeret az egyiknek szájából és a másiknak juttatják. A gazdasági helyzet rosszabbodik, a növekvő elégedetlenséget a zsidóság felé irányítják. A hangulat nyomott, félnek a jövőtől, a politikai élet minden fordulatától.

Nem kivándorlással, hanem a hatalmas birodalmon belül a maga módján oldja meg a zsidókérdést a *Szovjet-Unió*. Harmadfél milliónyi zsidóságot elszakította az egyetemes zsidóságtól és saját multjától. A szociális forradalom az ipari munkásság körébe helyezte át nagy zsidó tömegeket. A települési viszonyokban is változás következett be. Az egykori An-siedlungsrayon feloszlóban van, megindult az átköltözés a birodalom belseje felé. Eljutottak az Ural iparos vidékére és ezen túl Szibériába, egészen a Távoli Kelet városaiig. Az ukrajnai régi földművestelepek mellé újabb mezőgazdasági telepítések történtek, ezeket támogatja az ICA és az Agro-Joint. A gyarmatok fejlődnek, maguk tartják el magukat, ennivalójuk van, lakásuk is megfelelő, a telepek elektrifikálása előrehalad, az életszínvonal emelkedik. Az egyéni lét így biztosítottnak látszik, de a zsidó közösség jellegzetes életét szétmállasztják. Az új szovjet-alkotmány vallásszabadságot engedélyez, a vallásüldözés szűnőben is van, de a vallásellenes propagandát az állam támogatja. Az 5696-ik év nagy ünnepein az istentiszteletek zavartalanul folytak a még megmaradt templomokban. A zsidóság kultúraautonómiát élvez, értve a jiddis kultúrát. Ezt a kormány támogatja, mint a szovjet sok egyéb nemzetiségének kultúráját, mert eszközt lát benne a teljes nemzetköziség felé. Az egyetemes zsidósággal való kapcsolatot erőszakosan felbontja, a héber nyelv használatát, a cionista eszmék terjesztését bünteti. Ellenben az autonóm független zsidó köztársaságnak elismert Biro-Bidsan betelepítését igyekszik előmozdítani. Eddig 18 ezernyi zsidó lakossága van. A mező-

gazdasági településnek nagy nehézségei vannak e területen. A vidék mocsaras, az éghajlati viszonyok sem kedvezőek, a bányakincsek kihasználása azonban reményekre jogosít. Jiddis nyelvi iskolák vannak és jiddis újság jelenik meg. A telepeken kizárólag kooperatív és kollektív gazdálkodás folyik.

Ausztria zsidóságáról beszélve, tulajdonképpen Bécs zsidóságát értjük, mert az ország 191,000 zsidó lakosa közül 176,000 Bécsben található. Az összezsugorodott Ausztria nem tudja fenntartani az 50 milliós monarchiára méretezett fővárost és annak zsidóságát. Mint keresztényrendi állam ugyan visszautasítja a vérmaterializmus tanát, de a zsidó kérdésre vonatkozólag egyik tartományi lap fejezi ki őszintén a mai Ausztria felfogását: Észszerű, csöndes, államilag vezetett antiszémitizmusra van szükségünk, amely a jogrendet és a gazdasági életet nem zavarja. A cél: eltávolítása a zsidóságnak a gazdasági és kulturális életből. A Gewerbebund, az iparosok érdekképviselője, nem igen vesz fel zsidót, Bécs kizárja őket a közszállításokból, közkórházakban zsidó segéd- és alorvosokat nem alkalmaznak. Az osztrák ügyvédi kamara vezetőségébe, tekintet nélkül a zsidó ügyvédek nagy számára, csak három tagot neveztek ki. A bécsi hitközség súlyos anyagi válsággal küzd, nehéz szociális terheket kénytelen viselni. 65,000 tagja szorul segélyre. Sajnálatos a nagy ellentét a község vezetésében többségre jutott cionisták és a kisebbségben maradt uniónisták között. A párturalom elleni tiltakozás jeléül a hitközség vezetőinek uniólista tagjai mandátumaikról lemondtak. A cionista vezetőségnek különben védekeznie kellett a katolikus részről

ért ama gyanúsítás ellen, hogy a palesztinai zsidóság nem tartja tiszteletben a kereszténység szent helyeit. A minap elhunyt dr. Feuchtwang rabbi templomi beszédben utasította vissza e vádat. Bécs zsidóságának hanyatlását mutatja, hogy lélekszáma 1923 óta huszonöt ezerrel fogyott.

A német *Svájc* területén folytatott nemzeti-szocialista agitációra irányította a figyelmet a davosi merénylet. A mozgalom országos csoportvezetőjét, Gustloffot, lőtte le David Frankfurter. A gyűlölt politikai rendszer képviselőjén kívánt bosszút állni a merénylő. E vészes oktalanságból elkövetett tett ellentmond a zsidó vallásnak és erkölcsnek. A német zsidók sorsára csak káros hatással volt. Tüntetni akart a német rendszer ellen az emigráns Stephan Lux is öngyilkosságával, amelyet a genfi népszövetség üléstermében követett el.

Belgium, Európa műhelye, nagyon megérzi a gazdasági válságot. A frank értékét leszállította, bankzárlatot rendelt el. Ez magyarázza a szélsőséges pártok megerősödését. A flamand nacionalisták zsidóellenesek. A mozgalom központja Anvers, ahol a belgiumi zsidóság fele tömörül. A keleti bevándorlás növelte meg ez országban hatszorosára a zsidóság számát az utolsó három évtizedben.

A marannusoknak nyújtott egykor biztonságos menedéket a szabadelvű *Németalföld*. Az állam és a művelt társadalom e hagyományokhoz hű maradt. Az állam bünteti a faji és vallási izgatást. Az ország legkiválóbb szellemei elítélik a németországi jogfosztást. Egész könyvet alkot e nyilatkozatok gyűjteménye.

A világválság nem kímélte meg a virágzó földműves

államot, *Dánia* földjét sem. A gazdák panaszaitól visszhangzik az ország. A parasztság tízezrei vonultak fel a királyi palota elé. Vezérszónokuk beszélt a parasztság elszegényedéséről, s felsorolva ennek okait, kiemeli a zsidó tőke mindenhatóságát és a természetellenes kapcsolatot parasztok és zsidók között. Az erős német propaganda hatása ez. A parlamenti konzervatív párt vezére visszautasítja a zsidók ellen hangoztatott vádat, Kopenhága püspöke pedig és az egyetemi tanárok elítélik az egész mozgalmat.

A két skandináv állam, *Norvégia* és *Svédország*, gazdasági fellendülése lehetővé tette néhány száz német emigráns befogadását. Norvégia külügyminisztere sürgette a népszövetségnél a menekültek jogi helyzetének rendezését.

A Németország és Lengyelország közt fekvő kis *Litvánia*-nak, bár ellenségesen áll szemben a két hatalmas szomszédal, a zsidókkal szemben követett politikája azokhoz igazodik. A kereskedők zsidóellenes propagandát folytatnak. A parasztság mezőgazdasági terményeit nem tudja értékesíteni, elégedetlensége nyílt lázadásra vezetett s haragja a zsidóság ellen is irányult. A nép érzületét mutatja, hogy a kormány listáján szereplő két zsidó képviselőjelölt nem jutott be a parlamentbe.

Nem követi szomszédait a hivatalos *Csehszlovákia*. Az uralkodó cseh pártok a zsidóság politikai támogatását keresik a megerősödött német pártokkal szemben. A miniszterelnök kijelenti a zsidóság képviselőinek: Elítéli a faji antiszemitizmust, a törvény előtt való egyenlőséget vallja és tiszteletben tartja a kisebb-

ségi jogokat. A kisebbségek kulturális igényeit teljesíteni fogja. A kulturaautonómia kiépítése az Északkeleti Felföld sűrű lakossága közt valósul meg: héber nyelvű elemi iskolák létesültek és Munkács után most Ungvárott alakult héber gimnázium.

Déleuropa nagymultú országaiban most kevés zsidó lakik. *Spanyolország* a királyság bukása óta nem tud politikailag megnyugodni. Az ország gazdasági élete ezt megsínyli. Nagyobb zsidó bevándorlás nem indulhat meg. Barcelona, az ország ipari és kereskedelmi központja, fejlődik zsidó centrummá. Ide irányul a német zsidók bevándorlása. A szefardok csak lassan térnek vissza apáik földjére. Számukat háromezerre becsülik most a spanyol földön.

«*Olaszországban* nincs zsidókérdés — mondja a Duce — én nem ismerek. Ahol legcsekélyebb nyomát látom az antiszémitizmusnak, vagy a fajvédő mozgalomnak, azt azonnal kiirtom. Az olasz és zsidó ideálok teljesen egymásba olvadtak». A fasizmus egy nagy egységbe foglalja az olasz társadalmat és abba belevette az 50 ezernyi zsidó lakosságot. A zsidóság magáévá tette a fasizmus célkitűzéseit. Az Abesszínia meghódítására indított hadjáratban lelkesedéssel vettek részt. Katonai szolgálatra jelentkeztek a Földközi tengermelléki országok zsidó lakói is, kiknek ősei Olaszországból származtak el. Most, mikor megindult az elfoglalt Abesszínia megszervezése, a gyarmatügyi miniszter az olasz zsidó hitközség szövetségével tárgyal az abesszín zsidók és falasák ügyében. A szövetség gondoskodik majd a Tana-tótól északra lakó falasák vallási és kulturális szükségleteiről.

Görögország visszatért megint a monarchiához. A monarchisták vezére biztosította a zsidóságot, hogy állampolgári és gazdasági egyenjogúságukat tiszteletben fogják tartani. A legnépesebb község, Szaloniki főrabbija a görög zsidóság nevében hűségnyilatkozatot tett az országba visszatért II. György királynak. Az athéni parlament egyetlen zsidó tagjával beszélte meg a király a zsidóság ügyeit.

Törökország törekvéseit nyíltan hangoztatja Kemal Attatürk, a köztársaság erélyes elnöke, az ankarai nemzetgyűlés egyetlen zsidó tagja előtt. A különböző nemzetiségekből egységes demokratikus török nemzetet akar teremteni. A zsidóságtól elvárja, hogy elsősorban töröknek érezze magát és csak másodsorban legyen zsidó. Itt tehát a disszimiláció helyett a teljes asszimiláció az állam követelménye.

A politikai, társadalmi és gazdasági ellentétek kiéleződése óta *Franciaországban* is hallatszanak zsidóellenes hangok. A Croix de Feu-nek egyik párizsi templomban rendezett istentiszteletén tüntetés volt, mert a Tűzkereszt egyes csoportjai zsidóellenes magatartást tanúsítottak. Vallat Xavier felszólalása a Blum-kormány bemutatkozásakor: E gall-római országot most kormányozza először zsidó és a miniszterelnök másfajta intelligenciáját emlegette. Vallat Xavier valóban csak hangosan mondotta ki azt a gondolatot, amely Franciaországban és Franciaország határain kívül sok embert foglalkoztatott. Herriot elnök visszatartotta a támadást, de gondolatot és érzést végleg elfojtani nem lehet. Az antiszémitizmus terjedése miatt érzi szükségesnek a francia zsidóság a vallási szerve-

zet, a Consistoire mellé politikai szervezet létesítését. Union Juive de France-ra gondolnak. A jobboldali ellenzék támadása hevesebb lett, mióta uralomra jutott a népfront. A belügyminiszter jelenti a parlamentben, hogy egy algiri nyomdában lefoglalták a Tűzkereszt-szövetség egy röpiratát, mely pogromra szólítja a bennszülött lakosságot a zsidóság ellen. A francia hatóságok a német emigránsoknak újabb bevándorlását nem engedélyezik. A harmincezer menekültből még tízezer van francia földön. Ezek közül két-három-ezer szorul segítségre. — Lyon városa szobrot emel Bloch táborigabbinak emberszeretetről tanúskodó szép tettéért. A harctéren az egyik sebesült keresztény papnak vélte és keresztet kért tőle. A táborigabbi ezt megszerezte és élete feláldozásával nyújtotta át vigaszul a haldoklóknak.

Nagybritannia parlamentje különösen most a palesztinai zavargások heteiben gyakran kénytelen foglalkozni a zsidókérdéssel. A német zsidóság megmentésére és letelepítésére az angol zsidóság nagy áldozatokat hoz. A Council for German Jewry ez évben egy millió fontot akar gyűjteni és az eddig közzétett gyűjtőlisták szerint az összeg nagyobb fele már együtt van. Maga Anglia megnehezíti az emigránsok letelepedését, hivatkozik a nagy munkanélküliségre. A brit birodalomban, az anyaországban, a dominiumokban és a gyarmatokban megvalósulva látjuk a teljes polgári és politikai egyenlőséget. Az egész birodalom méltatta az elhunyt lord Reading, Sir Isaacs Rufus érdemeit és a legnagyobb tisztelettel fogadták Angliában az ausztráliai államszövetség most nyugalombavonult főkormányzóját,

a nyolevanéves Sir Isaac Isaacs-ot, ki az uralkodó vendége volt. A két Isaacs valóban példaképül szolgálhat, hogy zsidó a haza iránt való hűségben nem áll polgártársai mögött. Az elhunyt V. György királyt mint egy új Cyrust aposztrofálták, kinek uralkodása alatt tértek vissza a számkivetettek ősi hazájukba. Az angol társadalom és parlament elítéli azokat a zsidók ellen való tüntetéseket, amelyeket a fasiszta szervezet tagjai a londoni Eastend zsidólakta negyedeiben rendeznek. A belügyminiszter ígérte, hogy erélyes eszközökkel vet majd véget ezeknek az izgatásoknak. A parlament mindkét háza elfogadta azt a törvényjavaslatot, amely a szombattartó üzlettulajdonosoknak a vasárnapi árusítást megengedi déli két óráig.

Az *Unió*, most már a világ legnagyobb zsidó centruma, készül átvenni a zsidóság egyetemes érdekeinek védelmét. Hisz már évtizedek óta a keleti zsidók megsegítésének és a palesztinai építőmunkának anyagi terheit viseli és most a német menekültek elhelyezésének költségeit is legnagyobbbrészt ő fedezi. Az amerikai zsidó szervezetek közbenjártak az Unio külügyi hivatalánál német testvéreik érdekében. Sehol nem oly erős a német áruk bojkottja, mint itt. Németország kivitele az Unióba három és fél év alatt 49%-al csökkent. Brodsky bíró felmentette a Bremen hajó horogkeresztes zászlájának letépőit. A kormány kifejezte sajnálkozását, de a kongresszus két háza nem tette ezt meg. A hazát kereső zsidók előtt azonban kapuit Amerika sem nyitja meg. A gazdasági válság ott sem ért még véget. Ez magyarázza, hogy a tíz év előtt megszűnt Klu-Klux-Klan-mozgalom új név alatt mint Black Legio titkos

szervezete terjedőben van. Jelszavuk: Amerika az amerikaiaké. A régi Monroe-doktrínát úgy értelmezik, hogy ki kell szorítani az amerikai közéletből és a gazdasági pozíciókból a katolikusokat, zsidókat és négereket. Mégis New-York állam kormányzójának most már harmadszor is a zsidó Herbert H. Lehmannt készülnek megválasztani.

Európa és az USA területén nem talál bebocsátást az új hazát kereső zsidóság. Figyelme azért a déli félgömb magasabb szélességű területei felé fordul, ezek éghajlatilag a fehér ember letelepedésére alkalmasak. Ha ezek az országok — téves gazdasági felfogástól vezetve — kapukat nem tartották volna oly szoros zár alatt, bizonyára megindult volna már az erősebb vándorlás dél felé. Még a mai nehéz feltételek mellett is Délamerika és Délafrika iránt érdeklődnek a kivándorlásra kényszerültek. *Ausztrália* felé való vándorlástól visszatartja őket a nagy távolság, a költséges utazás és főképpen a bevándorlási törvény szigora, mely 1929 óta csak nagyobb tőkével rendelkezők bevándorlását engedélyezi. Pedig Ausztrália 27 ezernyi zsidósága sok kiváló vezetőférfiút adott az ötödik földrésznek. A *Délafrikai Unió* új bevándorlási törvényt készít, amely éppen a hazátlanok bevándorlását tiltja. Az 1936. év első negyedében mindössze 551 bevándorló ment oda Németországból. Az Unió gazdasági autarkiára törekszik, az iparosodás előre halad, így szüksége van sok új iparág bevezetésére, a német bevándorlók erre nagyon alkalmasak volnának. Smuts tábornok, a dél-afrikai politikai élet vezetőembere, állítja: A zsidók Délafrikában a legnagyobb eredményeket érték el,

senki nem irigyli őket ezért, megérdemelték, csak hozzák ide vagyoniukat és tudásukat, szükségünk van rájuk. Nagy szerepük van Délafrikában, de még nagyobb vár rájuk. Az Unió legnépesebb városa, Johannesburg, ez évben ünnepli ötvenéves fennállását. Már alapítása első évében volt zsidó községe. A város felvirágoztatásában a zsidóknak nagy részük volt. Sok litván származású bevándorló jött ide. A keleteurópai bevándorlók gyorsan elsajátítják a bur nyelvet. A jiddis nyelvvel való rokonsággal magyarázzák ezt. Az Unió 80 ezernyi zsidóságának országos szerve a Board of Deputies. Erős kapcsolat fűzi az egyetemes zsidósághoz, melynek intézményeit, így különösen a palesztinai munkát, bőkezűen támogatja.

A déli félgömb legnagyobb zsidó centruma *Dél-amerikában* alakul ki, Argentína, Chile és Brazília államokban. Minden természeti adottságuk megvan, hogy a világgazdaságban nagy szerephez jussanak. Most még némileg elzárkóznak a bevándorlás elől, de a gazdasági depresszióból már kezdenek felemelkedni, és a fejlődés megkívánja majd a nagyobb számú bevándorlót. Most 400,000 zsidó lakja ezeket az államokat, ebből 300,000 található Argentinában.

Buenosairesben, a déli félgömb legnépesebb városában, százötvenezeren telepedtek le. A Hirsch bárótól alapított gyarmatokon 28,000-en laknak. A tizenöt kolónia nem alkot összefüggő települést, hanem több provinciában szétszórva terül el. Az alapítványt kezelő ICA még 195,000 hektárnyi területtel rendelkezik, melyen megindulhat a mezőgazdasági település. Azonban itt is a zsidó társadalomnak az az egészségtelen

strukturája van kialakulóban, melyet Európában lá-
tunk. Csak 13% él mezőgazdaságból, míg 60% keres-
kedelmet űz. A szabadpályák felé özönlenek, a főisko-
lák tanulóinak 10%-át alkotják. Jólképzett iparosok
hiányát érzik ez országok. Németországban ily irány-
ban folyik a délamerikai kivándorlás előkészítése, a
spanyol és portugál nyelveket tanulják már az átképző-
tanfolyamokon. Több ezer német bevándorló máris el-
helyezkedést talált.

Az újjáépülő *Erec Izraelnek* nem volt még reményt-
keltőbb éve, mint az 5695-ik esztendő. Voltak hónapok,
amikor a bevándorlók száma meghaladta a hétezeret.
Az 1935-ik évben összesen 65,000-en mentek oda.
Nagymennyiségű zsidó tőke is vándorolt be és keresett
elhelyezést. A tőke és munka ily nagymértékű gyara-
podása a világválság közepett is a prosperity boldog
szigetévé tette a Szentföldet. De a fejlődés verőfényes
napjaiban is már mutatkoztak jelenségek, amelyek az
arabok és az újtelepesek között feszültséget jeleztek.
Minél nagyobb mértéket öltött a bevándorlás, a jisuv
terjeszkedése és földszerzése, annál hangosabb lett az
arab követelés: Szűnjön meg a zsidó bevándorlás,
tiltassék el a földvétel! Palesztinában felnőtt a világ-
háború óta egy ifjú arab nemzedék, mely magáévá
tette a nemzeti gondolatot. Ifjúsági szervezetekben,
cserkészcsapatokban sorakoznak a nemzeti eszme e
harcias katonái. Gátlásaik nem igen vannak, keleti
fantáziájuk elragadja őket, pánarab birodalomról áb-
rándoznak, mely Északafrikát, Egyiptomot, Arábiát,
Palesztinát, Szíriát és Irak területét egyesítené magá-
ban. Újjáéled majd a kalifák birodalma. Palesztinában

pedig szűnjön meg a zsidó bevándorlás, mert különben rövidesen többségre jutnak. Már 400 ezren vannak, egyharmadát alkotják az összlakosságnak. Az angol mandatárius hatalom engedélyezzen nemzeti kormányt, ez készítse elő a teljes állami önállóságot. Így a régi pániszlám-mozgalom helyébe most pánarab törekvések léptek. Az olasz-abesszín háború, a Földközi tengeri hatalmak közti ellentétek növelték a politikai forrongást. Az Egyiptomban uralomra jutott wafd-párt teljes állami függetlenségre tör. Irak állami önállóságát Anglia elismerte már, Szíriában a sztrájkmozgalom eredménytel jár. Franciaország hajlandó elismerni Szíria önállóságát. Így erősebb lesz az arab Palesztinában is az önálló államiságra való törekvés. Már 1935 nyarán a népszövetség mandátumbizottságához intézett jelentés megállapítja: A gazdasági és pénzügyi helyzet kedvező, de a politikai légkör a nagy feszültségek miatt nyugtalanító. A zsidó-arab viszony nem nagyon biztató, a két népréteg együttműködése nem mutat kellő előhaladást. Sőt a helyzet rosszabb, mint tíz évvel ezelőtt. A palesztinai főkormányzó pedig a megértés gyöngé palántájáról beszél, amelyet ápolni, erősíteni kell. A két nép együttműködésére alkalmas eszközül vélik a Legislative Councilt. Wauchope főkormányzó fáradozik a megvalósításán. Mielőtt még ismeretessé vált volna a Legislative Council részletes tervezete, a luzerni cionista kongresszus és a Jewish Agency gyűlése megtagadta az abban való részvételt. Avval érveltek, hogy épp most, amikor Palesztina gyors fejlődést mutat, a törvényhozó testület csak surlódásokat okozna. Ezalatt az arab ifjúsági szervezetek közös vezetést sürgetnek a nemzeti

mozgalom élére. Egyre erőteljesebben követelik a bevándorlás megszüntetését. Amikor a jaffai kikötőben egy cementrakományban fegyvercsempészt kísérelnek meg, azt hirdetik, a zsidók fel akarnak fegyverkezni, és ez ellen való tiltakozáskép általános sztrájkot rendeznek október 26-ikán. Azóta gyakrabban előfordulnak fegyveres támadások a zsidók ellen. A kormány ezért a fegyverviselési tilalom megszegőinek büntetését súlyosbítja. Egy szervezett terrorcsapata a Gilboa-hegy lábánál meggyilkolta Rosenfeld rendőrt. A kiküldött angol rendőr csapat körülfogta a bandát, ez azonban felveszi a harcot. Öt tagja elesik, köztük a haifai ifjúsági mozgalom egyik vezetője. Az elesetteknek Haifában nagy temetést rendeznek, utána a tömeg tüntet a rendőrségi épület előtt. Az arab sajtó az elesetteket nemzeti hősöknek nyilvánítja. A palesztinai élet egyik alapos ismerője írja akkor, csak egy szikra kell és lángalobban az egész ország.

December 21-én az arab, és december 22-én a zsidó főemberekkel közli a főkormányzó a törvényhozó gyűlés összehívását. Huszonnyolc tagja lesz, 11 mohamedán arab, 3 keresztény arab, 7 zsidó, 5 a kormány emberei közül és 2 a gazdasági élet vezetőinek köréből. Jogkörébe tartozik majd a törvényhozás és költségvetés megtárgyalása. A zsidóság képviselői egyértelműen visszautasítják, az arabok állásfoglalása nem egységes. A mufti pártja ellenzi, a volt jeruzsálemi polgármester, Nashashibi, és pártja elfogadják bizonyos feltételek mellett: a bevándorlás és földkérdés is utasíttassék a gyűlés jogkörébe. A kormány válasza az arabok kívánására: a zsidó bevándorlás mértékét a mandátum

értelmében az ország gazdasági felvevőképessége határozza meg. A földek eladására vonatkozólag pedig az az intézkedés történt, hogy az eladó köteles annyi földet megtartani, amennyi életfenntartásához szükséges. A kormány feladata a mandátum megbízásából a zsidó nemzeti otthon létesítését támogatni és összeegyeztetni ezt az arab lakosság érdekeivel. Az arabok vezetőembereit a külügyi hivatal megbeszélésére Londonba hívja, de mielőtt a küldöttség elment volna, megtörtént az ellentétek vészes kirobbanása. Április 15-én a Tulkerem és Nablus közti országúton arabok megállították a zsidó autókat, utasaikat kirabolták, egyet megöltek, többet megsebesítettek. A meggyilkolt szaloniki származású bevándorlott temetése után Tel Avivban tüntetések voltak, mert politikai célzatúnak látták az egyre ismétlődő arab támadásokat. E tüntetéssel kapcsolatban történt, hogy arab kocsisokat és cipőtisztítókat bántalmaztak Tel Aviv utcáin. Jaffában azonban olyan hírek terjedtek el, hogy arabokat gyilkoltak. Erre a zsidók ellen támadnak, huszat megölnek és sokat megsebesítenek. Megkísérlik, hogy zárt sorokban Tel Aviv ellen vonuljanak. A rendőrség ebben megakadályozza őket. Az összeütközésnél több arab életét vesztette. Másnap megismétlődik a támadás Jaffa és Tel Aviv határán. A jaffai zsidók házaikat felgyújtják, az egész zsidóság kénytelen a várost elhagyni. Tel Avivba menekülnek. Az arab mozgalom vezetői az egész országra kiterjedő általános sztrájkot hirdetnek, amelynek betartását szigorúan megkövetelik. A sztrájk kimondását követi a polgári engedelmesség és az adófizetés megtagadása. Chaotikus kezdet után szervezett

ellenállás kezdődik a legfelsőbb arab tanács irányítása mellett. A politikai jelleget öltött harc nemcsak a zsidók ellen irányul, hanem az angol kormány ellen is. A terrorcselekedetek egyre általánosabbak lesznek. Bombamerényletek, gyújtogatások, fák tömeges kivágása, vasúti sínek megrongálása napirenden vannak. Az országutakon a biztonság megszűnik. A támadások egyre nagyobb mérvűek. Felveszik a harcot a rendőrséggel és katonasággal. Jeruzsálem óvárosát is el kell hagyniok a zsidóknak. Az Emek telepei elleni támadások állandósulnak. Mikor e sorokat írjuk, már 13-ik hete folyik a guerilla-harc.

Az arabok kitartanak követeléseik mellett, jóllehet az angol kormány királyi bizottságot ígért a helyzet megvizsgálására, ha helyreáll a nyugalom és biztonság. A jisuv kemény próbát kénytelen megállni. Kívánta a felfegyverkezést, de ez csak még jobban kimélyítette volna a szakadékot a két nép között. Eddig már negyvenöt áldozatot követelt az áldatlan harc a zsidók részéről. Minél hosszabb ideig tart ez az állapot, annál nehezebben bírja idegekkel a jisuv ifjúsága.

Közben a bevándorlás nem szünetel. Az 1936. év első felében 16,350 bevándorlót számoltak. Örömmel fogadták a zavargások közepett a hírt, hogy a kormány 4500 munkáscertifikátot adott ki az áprilistól októberig terjedő félévre és ezzel megmutatta, hogy tovább engedélyezi a nemzeti otthon felépítését minden arab terror ellenére. A gazdasági helyzet megszilárdulását mutatja, hogy az olasz-abesszín háború kitörésekor keletkezett nyugtalanság jelei: a bankbetétek felmondása és kivétele s az építkezések abbahagyása nem

tartott sokáig. A biztonság érzete visszatért a gazdasági életbe és a zavargások kitöréséig a fejlődés folytatódott, bár üteme lassúbb lett. A citrustermes nem sikerült olyan jól, mint az elmúlt évben. A piacok felvevőképessége is gyöngült. Új iparágak meghonosítása azonban tovább folyik. A zavargások második hetében nyílt meg a hetedik telavivi vásár. A világgazdaság érdeklődése a palesztinai piac iránt emelkedett. Palesztina szárazföldi közlekedésében a zsidó autóvállalatok dominálnak. A bátor soffőrök e veszedelmes időkben is teljesítik feladatukat. Nekik köszönhető, hogy nem bénult meg az ország gazdasági élete. Több halálos áldozatot követeltek a zavarok soraikból. A volán mellett érik őket a leshelyekről leadott lövések. Fejlődést mutat a zsidó tengerhajózás is. A zsidó matrózok száma gyarapodik, Haifa a központjuk. Örömnöve volt az a zsidóságnak, mikor a — jaffai kikötőben teljessé vált sztrájk miatt — a kormány megengedte Tel Aviv tengerpartján a kirakodást. Azonnal megalakult egy kikötőépítő-társaság, a szükséges összeget a legrövidebb idő alatt jegyezték, megkezdték modern vaskikötőhíd építését, figyelték, mint nő a híd naponta négy méterrel. Most már készen áll, 150 méter a teljes hossza. Síneken mozgó emelődarut helyeznek rá. Ez fogja a bárkákból az árut kiemelni, mert a sekély partot nem közelíthetik meg a mélyjáratú tengeri hajók. Gyermekien naív örömmel helyezték el Tel Aviv múzeumában azt a cementcsomagot, amelyet mint elsőt hoztak a Tel Avivban kirakodó hajóból. Ily apró örömök nyújtják a jövő reménységét és adnak erőt a bajok elviseléséhez. Mivel az arab városokban nincs meg a

biztonság, megkezdődött a közhivatalok áthelyezése a zsidó községekbe. Ezzel a jisuv régi óhaja teljesült. A közmunkákat zsidó munkásokkal folytatják a sztrájk miatt. Nagyszámú segédrendőrt toboroztak az ifjúság köréből. Minden politikai és gazdasági fejlődésnél magasabb szárnyalású az újhéber kultúra virágzása. Az éteren át ezt most már elektromos hullámok is viszik a világba. Március 30-án nyílt meg Jeruzsálem közelében, Ramallahban, a palesztinai rádióállomás. *Jerusalem medabereth* hallatszik. Az angol és arab leadás mellett héber műsort is ad naponta.

Nehéz hónapokat élt át az Erec zsidósága, de állja a vihart, mert meggyökeresedett az ősi talajban.

Komor sötét képeket láttunk, végigpillantva az elmúlt év eseményein. A világháború okozta katasztrofális földrengés utóhatásai sorába tartozik a zsidókérdés súlyosbodása. Remélhetünk-e javulást a közeli jövőben? «Az űzött bárány, Izrael», várja a nyugalom és béke éveit. Az új év előestéjén a jámbor költő szavaival szólunk: «Érj véget, év, szenvedéseiddel! Jer áldást hozó új esztendő!»

GRÜNVALD FÜLÖP.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

Wertheimer Adolf elnöki megnyitója

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1936. június 22-én tartott közgyűlésén.

Tisztelt Közgyűlés!

Társulatunk az elmúlt év folyamán súlyos veszteségeket szenvedett. Egymásután dőltek ki sorainkból oly kiválóságok, akik a multban, de még a legutóbbi időkig is irányadó munkásságot fejtettek ki és szellemi erejükkel évtizedeken keresztül a legnemesebb eszményeket szolgálták.

Legelsősorban meg kell emlékeznünk társelnökünkéről és tiszteleti tagunkról, *dr. Blau Lajosról*, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatójáról, ki csaknem a Társulat megalapítása óta szeretettel buzgólkodott intézményünk kifejlesztésén. Felolvasó estéink és évkönyveink sokszor kaptak tőle dísz és fényt. Nagy része volt Társulatunk jelentőségének és tekintélyének növekedésében. Emléke minden időben élni fog körünkben. Az Elhúnytak végtisztességén Társulatunk nevében az elnök mondott beszédet. Évkönyvünkben hivatott toll bővebben méltatja majd áldásos működését.

Röviddel az ő elhalálozása után dőlt ki sorainkból a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet elnöke, Társulatunk tiszteleti tagja és pénztárosa, *Székely Ferenc* udv. tanácsos. Az ő mélyreható munkássága nemcsak abban merült ki, hogy a reá bízott tiszteletbeli működési kört szakavatottan és lelkiismeretesen töltötte be, hanem abban is, hogy válságos időkből, midőn körülöttünk már minden összeomlani látszott, kemény munkával és erőfeszítéssel megóvta Társulatunknak úgyszólván utolsó pilléreit, hogy

a rajtuk nyugvó épület teljesen össze ne omolják és egy jobb jövő számára átmenthető legyen. Igen nagy érdeme az, hogy boldogemlékű dr. Mezey Ferencsel együtt kebelünkben megszervezte és évek során át istápolta múzeumi osztályunkat, mígnem nekünk, utódoknak, sikerült azt a magyar zsidó kultúra kimagasló tényezőjeként önálló intézménnyé fejleszteni s a zsidó mult emlékeinek ápolásával a jövő remények gyújtópontjává és letéteményesévé átformálni. Ebbeli érdemeit sem fogjuk soha elfelejteni.

Elvesztettük Társulatunk jóságos, hű barátját, *Ádler Gyulát*, a Pesti Chevra Kadisa elnökét, később díszelnökét, aki megtestesülése volt a szent vallásunk lényegét képező hilleli szeretetnek. Ő is felismerte, hogy csak a zsidó tudomány és irodalom terjesztésével lehet a segíteniakarást akár az egyéni jótékonyság formájában, akár az intézményeken keresztül a zsidó egyedekbe átültetni. Példaadó emlékként fog közöttünk megmaradni.

Elvesztettük lelkes hívünket, a magyar zsidóság harcos, szókimondó, félelmet nem ismerő vezérpolitikusát, *Sándor Pált*, ki az ország fórumán küzdött a magyar hazához való hűségünkől és szeretetünkől fakadó jogainkért. Bár működése nem a szorosán vett tudományt és irodalmat jelenti, de jelenti a zsidóság lelkében élő eszményekért való kitartó küzdelmet.

Kegyelettel és a komoly veszteség érzésével kell megemlékeznünk *dr. Gábor Gyula* választmányi tag elhunytáról, ki a magyar zsidó értelmiség egyik legkiválóbb képviselője volt. Különösen a zsidóság intézményes jogainak volt nagytudományú és eredményes kutatója, ki felolvasó-üléseinkben és évkönyveinkben is gazdagította a magyar zsidó tudományos irodalmat.

Fájdalmasan jelentjük még, hogy *Beimel Sándor* m. kir. udvari tanácsos, *Deutsch Ottó*, Szombathely, *nagyabonyi Fehér Miksa* m. kir. kincstári főtanácsos, *dr. Österreicher*

*Samu m. kir. udv. tanácsos, dr. Radó Gyula, Edelény, Somló Gyula és dr. Waldapfel János tanár választmányi tagok körünk-
ből eltávoztak.* Mindannyian hű, ragaszkodó tagjai voltak Társulatunknak és hívei azoknak az eszményeknek, amelyek ápolására vagyunk hivatva. Áldott legyen emlékük.

Kérem a t. Közgyűlést, hogy elhunytukon érzett mély részvétünket a mai ülés jegyzőkönyvében megörökítsük.

Meg kell még emlékeznünk arról a nagy, csaknem pótolhatatlan veszteségről, mely a magyar zsidó tudományt a legutolsó napokban *dr. Kecskeméti Lipót* nagyváradi főrabbi elhunytával érte. Az ő jelentőségét rövid szavakban kellően méltatni nem lehet. Arra kell szorítkoznunk, hogy e helyen kiemeljük lelkes magyar érzését, mesterien tökéletes magyar nyelvét, költői ihletettségét és azt a prófétai átszellemültségét, mely Jeremiás és Ézsaiás prófétákról írt, tudományosan mélyen szántó, nagystíliú munkáit át-
hatja. A Trianont követő gyászos időkben is a magunkénak vallottuk és Társulatunkban ezentúl is megőrizzük emlékét. A t. Közgyűlés hozzájárulásával róla is kegyelettel fogunk a mai ülés jegyzőkönyvében megemlékezni.

E veszteségek után, melyek bennünket a lefolyt évben értek, jól esik nekünk megemlékezni Társulatunknak amaz értékes, nagy tudású tagjairól, akik az isteni Gondviselés kegyeiből a zsoltáros által megénekelte magas kort érték el és ezt megünnepelhették: így *dr. Marczali Henrik* egyet. tanár 80 éves, *dr. Fischer Gyula* főrabbi 75 éves, *dr. Krausz Sámuel*, a bécsi Rabbiképző-Intézet rektora, hazánk fia, *dr. Farkas József* körzeti rabbi, *dr. Fényes Mór* és *dr. Frisch Ármin* tanár urak és választmányi tagok 70 évesek lettek. A magunk örömeire és a zsidó tudományosság érdekében is melegen óhajtjuk, hogy még sokszor legyen alkalmunk áldásos működésükről megemlékezni. A mélyen tisztelt Közgyűlés bizonyára hozzájárul, hogy ezen való örömünket a mai jegyzőkönyvünkben megörökíthessük.

Amint a felolvasandó bizottsági jelentésekből kitűnik, Társulatunk folytatta alapszabályszerű munkásságát. Mint már évek óta, sajnálatos módon most is okunk van fájdalomosan megállapítani, hogy a magyar zsidó tudományos és irodalmi munkásság ez évben is nélkülözte azt a lendületet, mely alkalmas lett volna arra, hogy a közfigyelmet magára terelje és a tudomány és irodalom barátaiból a jóleső meglegedettséget és jogos örömet kiválthassa. Vezetőségünk szűkreszabott anyagi viszonyai mellett is szívesen hozott volna pályadíj kitűzése által és más módon áldozatokat e célra, de mint a bíráló-bizottság jelentéséből kitűnik, fáradozásainkat a siker csak kis mértékben koronázta. Mindamellett ezirányban való munkánkat a jövőben is folytatjuk s reméljük, jobb eredménnyel. Ezt annál is inkább óhajtjuk, mert a múlt évben kiírott pályadíj kitűzésénél az a cél is vezetett bennünket, hogy szűkös viszonyok között élő íróinknak anyagilag segítségére lehessünk. Hogy ez mennyire szükséges, abból is kitűnik, hogy a zsidó írók anyagi támogatása a lefolyt évben az előirányozottnál nagyobb összeget vett igénybe, oly összeget, mely egyre esökkenő jövedelmeinkkel alig mondható arányosnak. Mégis hisszük, hogy a mélyen tisztelt Közgyűlés ebbeli tevékenységünket rokonszenvével kíséri és jóváhagyja az előirányzatnak ezen a téren mutatkozó túllépéseit. Erre nézve külön határozati javaslatot terjesztünk be.

Jövedelmi viszonyaink alakulása aggodalommal tölt el bennünket a jövőre vonatkozólag. Mindig többen és többen szüntetik be tagsági díjaik befizetését és bevételeink mindig kisebbek lesznek ez okból, de azért is, mert az elhalálozások által elveszített tagtársaink pótlása csak nehezen sikerül.

Szívből fakadó kéréssel fordulunk a zsidó társadalomhoz! Ne hagyja elsenyvedni a magyar zsidó tudománynak és irodalomnak fejlesztésére szánt társadalmi intézményét,

nehogy, amitől az isteni Gondviselés bennünket megoltalmazzon, működésünket teljesen be kelljen szüntetni! Nagyon kérjük hazánk hitközségeit és egyéb hasonló közöleteit, fővárosi és vidéki tagjainkat, felekezeti lapjainkat, hogy közérdekből karolják fel Társulatunkat és szerezzenek részünkre lehetőleg számos új tagot, illetve kérjük hitközségeinket, hogy szavazzanak meg részünkre rendszerezített évi támogatást. Kérjük őket, hassanak oda, hogy tehetősebb hittestvéreink örvendetes és szomorú alkalmakkor, nagy ünnepeinken és végrendeleteik megfogalmazásánál gondoljanak, amint még nem oly régen gyakran történt, Társulatunkra és azokra a magasztos célokra, melyeket szolgálunk.

Mint működési évünk legfontosabb eseményéről kell megemlékeznünk arról, hogy a Magyar Zsidó Oklevéltár kinyomása már megkezdődött. Örömmel közöljük a mélyen tisztelt Közgyűléssel, hogy a nagy munka magára vonta a magyar kir. közoktatásügyi kormány és a Magyar Tudományos Akadémia rokonszenvező érdeklődését és eléggé nem értékelhető erkölcsi támogatását, tanúságaképpen annak, hogy a nagy munka kiadásával mind a hazának, mind felekezetünknek teszünk becses szolgálatot. A mult közgyűlés felhatalmazott bennünket a munka folytatására, melynek költségei, amint arra a mult közgyűlésen tett határozati javaslat kifejezetten rámutatott, Társulatunk vagyonának legnagyobb részét, előreláthatólag körülbelül 12,000 pengőt, fogják igénybe venni. Az anyag olyan óriási, hogy a tervbe vett egy kötet helyett valószínűleg két, sőt esetleg három vaskos kötet kiadását teszi szükségessé. A Magyar Tudományos Akadémia szíves volt felhívni figyelmünket egy kiváló tudósunknak, dr. Kováts Ferenc egyet. tanárnak, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának birtokában levő, igen értékes anyagra, amelynek felvétele az Okmánytárba a munka tudományos színvonalá-

nak emelése szempontjából feltétlenül szükséges. Ennek meg akarván felelni, a már megkezdett kinyomatást és így a munka megjelenését is némileg ki kell tolni. Azt hisszük, hogy a két-, esetleg háromkötetes munkát t. tagjaink mint rendkívüli ingyenes tagilletményt még ez év folyamán kézhez fogják kapni.

Mai közgyűlésünk folyamán egy határozati javaslat elfogadását fogjuk kérni, melyben vezetőségünk részére felhatalmazást kívánunk, hogy elszegényedett tagtársaink közül azokat, kiknek fizetési készségük ellenére vagyoni helyzetük a hátralékok megfizetését nem engedi meg, tagjaink sorából a vezetőség tetszés szerint esetleg egyszerűen törölhessük, azokat pedig, kik fizetési kötelezettségeiknek eleget tudnának tenni, de nem tesznek, vállalt kötelezettségeik teljesítésére peres úton szoríthassuk.

Nagyon örülnénk, ha a következő közgyűlésnek Társulatunk viszonyainak kedvezőbbre fordultáról tudnánk beszámolni.

Budapest, 1936. június 22.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat zárszámadása 1935. december 31-én.

Bevételek:

Tagdíjak	P	3024·68
Szubvenciók (Pesti Izr. Hitközs., Pesti Chevra Kadisa, budapesti, szegedi, győri, kaposvári hitközségek stb.)	«	5700.—
Templomi adományok	«	1249·60
Szelvény- és kamatjövedelem	«	856·43
Palágyi Lajos síremlékére	«	450.—
Összesen.....	P	11,280·71

Kiadások:

Felolvasások	P	783.—
Előadói ügyviteli kiadások	«	305·76
Jegyzői ügyviteli kiadások	«	494·95
Személyi kiadások	«	720.—
Évkönyv szerkesztése	«	1445.—
Évkönyv kiadása.....	«	2226·38
Múzeumi kiadások.....	«	1950.—
Írók segélyezése	«	1792·60
Magyar Zsidó Szemle	«	200.—
Zárlati és kisebb költségek	«	178·21
Tartalékolás Palágyi Lajos síremlékére	«	450.—
Felesleg	«	734·81
Összesen.....	P	11,280·71

Vagyonállag 1935. december 31-én.*Követelés:*

Pesti Magyar Keresk. Banknál	«	3,568·08
« « « « kötött számla	«	3,629.—
Belvárosi Takarékpénztár Rt.-nál	«	880.—
Összesen.....	P	8,077·08

Értékpapírok:

Kor. 14,400.— n. é. (30 db) 1914. évi 4 $\frac{1}{2}$ % Bpest főv. kötvény à 300	P	9,000.—
		P 17,077·08
Kor. 5,000.— n. é. 4% Magyar koronajár. P		—.—
« 31,000.— n. é. hadikölcsönök	«	—.—
« 23,136·95 összegű állampénztári nyugta	«	—.—
« 11,000.— n. é. Belv. Takp. záloglevél .	«	—.—
« 600.— n. é. 4 $\frac{1}{2}$ % M. Földh. zálogl....	«	—.—
		P 17,077·08
Vagyon 1934. december 31-én	«	15,000.—
Szaporulat ...	P	2,077·08

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat előirányzata az 1936. évre.

Bevételek:

Szelvények és kamatok	P 600.—
Szubvenciók	« 5,500.—
Tagsági díjak	« 3,000.—
Templomi adományok	« 900.—
Áthozat 1935. évről: Palágyi-síremlék	« 450.—
Összesen	P 10,450.—

Kiadások:

Ügykezelési tárgyi kiadások	P 800.—
Ügykezelési személyi kiadások	« 720.—
Felolvasási költségek	« 1,000.—
Évkönyv szerkesztése	« 1,500.—
Évkönyv kiadása	« 2,200.—
Írók segélyezése	« 1,200.—
Magyar Zsidó Múzeum	« 1,600.—
Kisebb kiadások	« 180.—
Palágyi-síremlék	« 750.—
Pályadíjjal kapcsolatos kiadások	« 500.—
Összesen	P 10,450.—

Budapest, 1935. december 31.

Alapi Béla s. k.
ellenőr.

Wertheimer Adolf s. k.
elnök.

Számvizsgálóbizottsági jelentés.

Tisztelettel van szerencsénk jelenteni, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1935. december 31-én lezárt zárszámadását és vagyonkimutatását átvizsgáltuk, azokat

a könyvekkel egyezőknek és helyeseknek találtuk; ezért az igazgatóságnak az 1935-ik évi december 31-ig terjedőleg a felmentvény megadását javasoljuk.

Budapest, 1936. június 19-én.

Dr. Ballagi Ernő s. k.

Dr. Mezey Sándor s. k.

Dr. Naményi Ernő s. k.

a számvizsgálóbizottság tagjai.

Az IMIT felolvasóbizottságának jelentése az 1935. évi működéséről.

Felolvasóüléseink az elmúlt évadban több alkalommal áldoztak a zsidó mult szellemi nagyjai emlékének. Bár az előző évadban külön emlékülést szenteltünk Maimuni Mózesnek születése 800. évfordulóján, mégis hálásan fogadtuk az évadnyitó ülésen dr. Blau Lajosnak mélyreható és tág látókörű történeti szemléletről tanúskodó tanulmányát Fosztat városáról, Maimuni működésének színhelyéről. Hódoltunk egy-egy felolvasással Mendelssohn Mózes emlékének, halála 150. évfordulója, úgyszintén Ágai Adolf és Ormódi Bertalan emlékének születésük 100. évfordulója alkalmából. Ezekén kívül még négy más tanulmány került felolvasásra üléseinken. Egyik a Kelet kultúrvilágában Konfuciustól Nehemiáig lejátszódó vallási mozgalmakat rajzolta, egy másik imaköltészetünk két legújabb remekét mutatta be és méltatta; utolsó ülésünkön pedig a széderest képzőművészetét és zenéjét ismertette egy-egy előadás. A tudományos dolgozatokon kívül a szépirodalom, sőt a művészet is szerepelt felolvasóüléseinken. Hallottunk verseket és novellákat, kaptunk vetített képek formájában képzőművészeti illusztrációt és két ízben gyönyörködtünk dallambemutatókban. Az utóbbiak kétségkívül új szint és nagy elevenséget vittek bele tárgysorozatunkba és nagyszámú közönséget vonzottak. Az őseredeti zsidó zene, úgy

tapasztaltuk, igen érdeklő közönségünket ; ezért a vele kapcsolatos tudományos kérdések tárgyalásának a jövőben is szívesen biztosítunk helyet üléseinken.

Az elmúlt évadban is felolvasóüléseinket a Pesti Izr. Hitközség székházának dísztermében tartottuk. Ennek szíves átengedéséért legyen szabad ez alkalommal is a Hitközség nagyérdemű előljáróságának hálás köszönetet mondanom.

Az évad folyamán tartott hat felolvasóülésünk teljes tárgysorozata a következő :

1935. november 27-én:

1. *Kóbor Tamás* elnöki megnyitója.
2. *Dr. Blau Lajos*: Fosztat városa, Maimonides működésének színhelye.
3. *Hajnal Anna*: Versek.
4. *Holló Jenő*: Egy novella.

1935. december 25-én:

1. *Dr. Hatvany Bertalan báró*: Konfuciustól Nehemiáig.
2. *Szenes Erzsébet*: Versek.
3. *Fenyő László*: Versek.

1936. január 29-én:

1. *Dr. Richtmann Mózes*: Mendelssohn Mózes mint a zsidóság védelmezője.
2. *Szép Ernő*: Egy novella.

1936. március 4-én:

1. *Kóbor Tamás* elnöki megnyitója.
2. *Dr. Hajdu Miklós*: Imaköltészetünk. (Dr. Hevesi Simon és dr. Kiss Arnold új imafordításainak bemutatása és méltatása.)

3. *Bartos Gyula*, a Nemzeti Színház örökös tagja, imarészleteket szaval.

4. *Donáth Ede*, a Dohány-utcai templom karnagya vezetésével a templomi énekkar ünnepköszöntő dalokat ad elő.

1936. március 25-én:

1. *Dr. Steiner Lenke*: Ágai Adolf emlékezete. (Születésének századik évfordulója alkalmából.)

2. *Dr. Komlós Aladár*: Ormódi Bertalan emlékezete. (Magyar zsidó költők az emancipáció előtt.)

1936. május 6-án:

1. *Kóbor Tamás* elnöki megnyitója.

2. *Dr. Naményi Ernő*: A széderest képzőművészete. (Vetített képekkel.)

3. *Dr. Szabolcsi Bence*: A széderest zenéje dallambemutatókkal. (Közreműködött *Rózsa Vera* énekművésznő.)

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

Dr. Szemere Samu,

az IMIT felolvasóbizottságának
alelnök-előadója.

Az Oklevélbizottság jelentése.

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Alulírott Oklevélbizottság tisztelettel jelenti a mélyen tisztelt Közgyűlésnek, hogy a Magyar Zsidó Oklevéltár kiadására vonatkozó munkásságát már befejezte, sőt a Társulat elnöksége a munka kinyomatására vonatkozó szerződést már meg is kötötte. A kinyomatási munkálatok első stádiumában, mint ezt elnök urunk megnyitójában

előadta, a Magyar Tudományos Akadémia felhívta a Társulat figyelmét arra, hogy egy kiváló tudósunk, dr. Kováts Ferenc egyetemi tanár, akadémiai tag birtokában a magyar zsidó történelemre vonatkozó számos és nagyértékű oklevél, illetve azok másolatai vannak, amelyek felvétele nélkül az Oklevéltárnak tervezett kiadása nem volna teljes és nem felelne meg annak az abszolút tudományos szintnek, amelyre minden körülmények között törekednünk kell. Erre vonatkozólag most folytatunk tárgyalásokat a nevezett tudóssal s azoknak sikeres befejezését bizakodással reméljük.

Ennek következtében a kiadandó munka terjedelmesebb lesz. E késleltető körülmény ellenére is azt hisszük, hogy a bővített munkát még ez év folyamán kinyomathatjuk és tagjaink között szétoszthatjuk.

Budapest, 1936. június 22-én.

Az Oklevélbizottság nevében

Mandl Bernát s. k.

előadó,

Jelentés az IMIT regénypályázatáról.

Az IMIT 1934. évi közgyűlésén az elnöki megnyitó hatása alatt, mely fiatal zsidó íróink szomorú helyzetét festette, Heller Kálmán úr, az Arany János-nyomda tulajdonosa, azt a nagylelkű ajánlatot tette, hogy hajlandó díjtalanul kiadni egy a Társaság által kiválasztott tíz éves irodalmi művet. Az ajánlat, amelyet a közgyűlés köszönettel fogadott, arra az elhatározásra indította az Elnökséget, hogy a fiatal íróink anyagi megsegítése s egyszersmind érdeklődésüknek a zsidóság élete felé irányítása céljából zsidótárgyú regényre pályázatot hirdet. A feltételek értelmében, melyeket a felekezeti folyóiratok s több napilap

közzétettek, a tíz-tizenöt ív terjedelmű munkákat 1935. szeptember 1-ig kellett az IMIT-hez benyújtani. Társaságunk a legjobb regényt abban az esetben, ha a bírálóbizottság feltétlen irodalmi értékűnek is ítéli, a kinyomtatáson kívül 1000 pengővel jutalmazza.

A pályázatra összesen 11 mű érkezett be. Jeligéik: *Halljad, Izrael; Kisöreg; Tisza; Csak törpe nép felejteth ősz nagyságot; Echod; Majim rabim lau juchlu lekabausz esz hoahavo; Mert Istennél semmi sem lehetetlen; Reményfalva; Héber vagyok én*; egy művet jelige nélkül küldtek be, kettőt pedig szerzőik visszakértek. A kéziratok közül, melyek általában inkább meleg zsidó érzésről, mint érett művészi képességről tanúskodtak, kettő emelkedik ki. Egyik a *Héber vagyok én* jeligéjű: egy nagy élettapasztalatú, gondolkodó fő s rokonszenves, jó zsidó munkája, akinek azonban nincs elég érzéke a művészi tárgyilagosság parancsa iránt, fontosabb neki elveinek fejtegetése, mint alakjainak rajza. Jobb a *Reményfalva* jeligéjű regény. E Palesztinában lejátszódó mű kétségkívül igazi írói, sőt költői tehetség alkotása, aki regényébe is lírai élményeit építi be; mondatai ezektől csillognak. Sok alakot, sorsot mozgat, a gazdag anyagot hibátlan szerkezetben fogja össze s a sok szálból a palesztinai élet széles panorámáját szövi meg. Kár, hogy első harmadában hosszadalmasan s még nagyobb baj, hogy az embereket nem tudja, a szentföldi élet valóságát pedig, lelkes elfogultsága miatt, talán nem is akarja megfigyelni, s így a mű olykor naivul derűlátó, propagandisztikus útirajz benyomását teszi.

A bírálóbizottság ezek alapján úgy határozott, hogy a díjat nem adja ki, a *Reményfalva* jeligéjű regényt azonban dícséretben részesíti s ha 1936-ban a kéziratot kinyomtatja, a Társulat a kiadási költségekhez 300 pengővel hozzájárul.

A bírálóbizottság tagjai:

Elnök: Kóbor Tamás.

Tagok:

dr. Dénes Lajos,

dr. Komlós Aladár,

dr. Hajdu Miklós,

dr. Löwinger Sámuel,

dr. Szemere Samu.

A jeligés levél felbontatván, kitűnt, hogy a dícséretben részesített munka szerzője: Patai Edith.

1. sz. határozati javaslat.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak a mai napon tartott közgyűlése kimondja, hogy helyeslően veszi tudomásul, hogy a legközelebbi időben kiadandó Magyar Zsidó Oklevéltár anyaga lényegesen nagyobb, mint előrelátható volt, azáltal is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia ajánlata folytán a munka tudományos értékének növelése szempontjából dr. Kováts Ferenc egyetemi tanár birtokában levő fontos okiratok is a kiadandó Oklevéltárban felveendőek lesznek. Az Oklevéltár terjedelme ezért két, talán három kötet lesz, a költségek pedig valószínűleg körülbelül 12,000 pengőt fognak kitenni, ami megfelel a múlt évi határozati javaslatnak, amely szerint a munka Társulatunk vagyonának legnagyobb részét igénybe fogja venni.

Budapest, 1936. június 22-én.

2. sz. határozati javaslat.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak a mai napon tartott közgyűlése felhatalmazást ad a Társulat vezetőségének arra, hogy a Társulat ama tagjainak, akik tagdíjaik befizetésével hátralékban vannak, saját tetszése szerint e

hátralékot egészben vagy részben elengedheti s ugyancsak a vezetőség belátására bízta e tagoknak a tagok névsorából való esetleges törlését. Végül felhatalmazza a vezetőséget arra, hogy oly hátralékos tagok ellen, akik véleménye szerint hátralékukat kedvező vagyoni viszonyaik szerint ki tudnák fizetni, de ezt nem teszik, a Társulat jogait peres úton érvényesítse.

Budapest, 1936. június 22.

A TÁRSULAT VÁLASZTMÁNYA.

A) Budapesti tagok.

- Dr. ALAPY HENRIK, egyetemi tanár.
 Dr. BAKONYI LÁSZLÓ, az Izr. Orsz. Iroda főtitkára.
 Dr. BALASSA JÓZSEF, szerkesztő.
 Dr. BALLAGI ERNŐ, ügyvéd.
 Dr. BARNA KÁROLY, m. kir. kormányfőtanácsos.
 Dr. CSOBÁDI SAMU, ügyvéd.
 Dr. DÉNES LAJOS, ny. tankerületi főigazgató.
 Dr. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-
 főtitkára.
 Dr. FARKAS JÓZSEF, körzeti rabbi.
 Dr. FÉNYES MÓR, szakfelügyelő.
 Dr. FEJÉR LIPÓT, egyetemi tanár.
 Dr. FELEKI SÁNDOR, orvos.
 Dr. FISCHER BENJÁMIN, főrabbi.
 Dr. FRISCH ÁRMIN, szakfelügyelő.
 Dr. FÜRST ALADÁR, tanár.
 GERŐ ÖDÖN, író, szerkesztő.
 Dr. GLÜCKSTHAL SAMU, a Pesti Izr. Hitk. elnökhelyettese.
 Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
 Dr. GROSZMANN ZSIGMOND, pesti rabbi.
 Dr. GUTTMANN MIHÁLY, rabbiképzőintézeti igazgató.

- Dr. HAJDU MARCELL, ügyvéd.
 Dr. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
 Báró HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
 Dr. HEVESI SIMON, vezető főrabbi.
 Dr. HOFFER ÁRMIN, rabbi, főiskolai tanár.
 Dr. KISS ARNOLD, vezető főrabbi.
 KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.
 KOHLBACH SIMON, alezredes.
 Báró KOHNER ADOLF, az Izr. Orsz. Iroda v. elnöke.
 KRÁMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
 Dr. KRISZHABER ADOLF, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
 Dr. KÚNOS IGNÁC, egyetemi tanár.
 LENKEI HENRIK, tanár.
 Dr. MAHLER EDE, egyetemi tanár.
 MANDL BERNÁT, ny. igazgató.
 Dr. MARZALI HENRIK, egyetemi tanár.
 Dr. MEZEY SÁNDOR, ügyvéd.
 MOLNÁR FERENC, író.
 Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, nyugalmazott tanfelügyelő.
 Dr. MUNKÁCSI ERNŐ, a Pesti Izr. Hitk. főügyésze.
 Dr. NAMÉNYI ERNŐ, igazgatóhelyettes.
 Dr. PATAI JÓZSEF, főszerkesztő.
 PFEIFFER IGNÁC, műegyetemi tanár.
 Dr. RADÓ ANTAL, író.
 Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, a Színművészeti Főisk. ny. c.
 igazgatója.
 Dr. SZABOLCSI LAJOS, főszerkesztő.
 Dr. SZEMERE SAMU, tanítóképzőintézeti igazgató.
 Dr. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, tanár.
 VÉSZI JÓZSEF, felsőházi tag, főszerkesztő.
 Báró CSEPELI WEISS ALFONZ, gyáros.
 VIDA JENŐ, felsőházi tag.
 WIRTH KÁLMÁN, c. tankerületi főigazgató.
 SIÓAGÁRDI ZÖLD MÁRTON, tábornok.

B) Vidéki tagok.

- BÁTORI JÓZSEF, tanár, Székesfehérvár.
 BENEDEK LÁSZLÓ, hitközségi elnök, Nagykőrös.
 DR. BERNSTEIN BÉLA, főrabbi, Nyíregyháza.
 DR. BIEDL SAMU, hitközségi elnök, Szeged.
 BODOR ZSIGMOND, hitközségi elnök, Nyíregyháza.
 BOSCHÁN ARTÚR, hitközségi elnök, Kőbánya.
 DR. BRÓD TIVADAR, hitközségi elnök, Nagykanizsa.
 DR. BÜCHLER SÁNDOR, főrabbi, egyetemi magántanár,
 Keszthely.
 JÁNOSI ENGEL JÓZSEF, udvari tanácsos, Pécs.
 DR. JÁNOSI ENGEL RÓBERT, ügyvéd, gyáros, Pécs.
 FÁBIÁN MIKSA, hitközségi titkár, Nagykanizsa.
 DR. FRIEDMANN DÉNES, főrabbi, Újpest.
 SZERGÉNYI GEISZT JENŐ, nagybirtokos, kormányfőtanácsos,
 Szombathely.
 DR. GLÜCK GYULA, ny. főtorzsorvos, községkerületi elnök-
 helyettes, Szombathely.
 DR. GOLDBERGER IZIDOR, főrabbi, Tata.
 GOLDSCHMIED JÓZSEF, igazgató, hitközségi elnök, Sárvár.
 DR. GULYÁS JÓZSEF, hitközségi elnök, Szekszárd.
 DR. HERZOG MANÓ, főrabbi, Kaposvár.
 DR. HEVES KORNÉL, főrabbi Szolnok.
 DR. HIRSCHLER PÁL, főrabbi, Székesfehérvár.
 DR. HOROVITZ JÓZSEF, főrabbi, Szombathely.
 DR. KÁLMÁN ÖDÖN, főrabbi, Kőbánya.
 NAGYECSÉRI KÁNITZ DEZSÓ, nagybirtokos, Eger.
 DR. KECSKEMÉTI ÁRMIN, főrabbi, egyet. magántanár, Makó.
 DR. KUN LAJOS, főrabbi, Veszprém.
 DR. LŐW IMMÁNUEL, főrabbi, felsőházi tag, Szeged.
 DR. LŐWY KÁROLY, hitközségi elnök, Székesfehérvár.
 DR. MÜLLER JENŐ, hitközségi elnök, kormányfőtanácsos,
 Orosháza.

- Dr. PÉNER MIKLÓS, főrabbi, Baja.
 Dr. PFEIFFER IZSÁK, főrabbi, Monor.
 Dr. RUBINSTEIN MÁTYÁS, főrabbi, Szekszárd.
 Dr. SCHLESINGER SÁMUEL, főrabbi, Debrecen.
 Dr. SERBU ADOLF, tanítónőképzőintézeti igazgató, Miskolc.
 Dr. SILBERFELD JAKAB, főrabbi, Békéscsaba.
 Dr. SPIEGEL ÁRMIN, főrabbi, Esztergom.
 Dr. SPIRA SALAMON, főrabbi, Miskolc.
 Dr. SZEGŐ MIKLÓS, községkerületi elnökhelyettes.
 Dr. SZÉKELY ALBERT, t. b. vármegyei ügyész, Sátoralja-
 újhely.
 Dr. VENETIÁNER JAKAB, Miskolc.
 Dr. WALLENSTEIN ZOLTÁN, főrabbi, Pécs.
 Dr. WINKLER ERNŐ, főrabbi, Nagykanizsa.

**A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe
 kiküldött huszonöt tag névsora.**

Dr. ALAPY HENRIK.	KÓBOR TAMÁS.
Dr. BAKONYI LÁSZLÓ.	Dr. KOHNER ADOLF.
Dr. BALASSA JÓZSEF.	KRAMER MIKSA.
Dr. BODA ERNŐ.	Dr. KRISZHABER ADOLF.
DRUCKER GÉZA.	Dr. KÚNOS IGNÁC.
Dr. ERNST LAJOS	Dr. LŐW IMMÁNUEL.
Dr. FISCHER GYULA.	Dr. LÖWINGER SÁMUEL.
Dr. FLEISSIG JÓZSEF.	Dr. MAHLER EDE.
Dr. FŐDI KÁROLY.	MANDL BERNÁT.
Dr. FRISCH ÁRMIN.	Dr. MARZALI HENRIK.
Dr. FÜRST ALADÁR.	Dr. MEZEY SÁNDOR.
GERŐ ÖDÖN.	Dr. NAMÉNYI ERNŐ.
GRÜNVALD FÜLÖP.	Dr. PATAI JÓZSEF.
Dr. GUTTMANN MIHÁLY.	PFEIFFER IGNÁC.
Dr. Dr. HATVANY BERTALAN.	SZÁNTÓ JENŐ.
Dr. HEVESI FERENC.	SZEMERE SAMU.
Dr. HIRSCHLER HENRIK.	WERTHEIMER ADOLF.
Dr. KISS ARNOLD.	

ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGOK.

1. Bibliabizottság.

Elnök: Dr. Hevesi Simon. *Jegyző:* Dr. Löwinger Sámuel.

Tagok: Dr. Groszmann Zsigmond, dr. Kálmán Ödön.

2. Oklevélbizottság.

Elnök: Dr. Marczali Henrik. *Előadó:* Mandl Bernát.

3. Felolvasóbizottság.

Elnök: Kóbor Tamás. *Alélnök-előadó:* Dr. Szemere Samu.

Jegyző: Dr. Csech Arnold.

4. Számvizsgálóbizottság.

Dr. Ballagi Ernő. Dr. Mezey Sándor. Dr. Naményi Ernő.

Alapító tagok.

Dr. Berényi Sándor ügyvéd.

Néhai Deutsch Zsigmond és neje Stauber Borbála.

Néhai özv. Hatvani Deutsch Bernátné.

Néhai vágújhelyi Latzkó Antalné nevére, báró Hatvany
Deutsch Józsefné.

Néhai báró Hatvany Deutsch József.

Dr. Freund István.

Néhai báró Guttmann Vilmos, Nagykanizsa.

Néhai Herzmann Bertalan.

Néhai Kohner Zsigmond.

Néhai Megyeri Krausz Lajos.

Néhai Machlup Adolf.

Nagykanizsai Izraelita Hitközség.

Nagyváradai Izraelita Hitközség.

Pesti Chevra Kadisa.
 Néhai Schweiger Márton.
 Néhai gavosdai Sváb Károly.
 Néhai Sváb Károly.
 Szabadkai Izraelita Hitközség.
 Néhai Székely Ferenc.
 Néhai Tab Salamon.
 Néhai dr. Neumann Fülöp.
 Wertheimer Adolf.
 Néhai Winterberg Gyula.

Pártfogó tagok.

Néhai Blau Arnold.
 Néhai Bródy Zsigmond.
 Néhai dr. Chorin Ferenc.
 Néhai Deutsch Sámuel és neje.
 Eismann Gyula.
 Néhai Fischer M. Marcell.
 Kónyi Hugó.
 Kovács Géza.
 Néhai Löwy Mór.
 Lukács József.
 Porges József.
 Néhai báró Schossberger Henrik.
 Néhai Schreiber Ignác.
 Néhai Somogyi Albert.
 Néhai Steinfeld Antal, Debrecen.
 Néhai Steinfeld Mihály, Debrecen.
 Néhai Sternthal Adolf.
 Néhai Sternthal Salamon, Temesvár.
 Néhai Stiller Bertalan.
 Néhai Strasser Henrik.
 Néhai Schwartz Ferenc.

Urbán Adolf.
Néhai csepeli Weiss Berthold.
Wolfner Gyula és Társa.

Pártoló tagok.

Büchler Bertalan, V., Arany János-u. 24.
Conrad Ottó, V., Gr. Tisza István-u. 2—4.
Davidson Horace, VI., Lendvay-u. 2.
Deutsch Arthur, VI., Andrássy-út 107.
Drucker Géza, V., Wekerle Sándor-u. 10.
Jánosi Engel József, Pécs.
Fejér Lajos, V., Falk Miksa-u. 3.
Fischl Ignác, V., Nádor-u. 4.
Dr. Freund Pál, VI. Benczur-u. 48.
Dr. Friedmann Ignác, VII., Stefánia-út 22.
Gettler Izidor, Szolnok.
Dr. budai Goldberger Leó, VI., Benczur-u. 45.
Győri Izr. Hitközség, Győr.
Dr. Hirschler Henrik, IV., Petőfi Sándor-u. 11.
Hoffer Béla, II., Küküllő-út 14.
Hoffmann Béla, V., Dorottya-u. 8.
Dr. Holitscher Sziegfried, VI., Andrássy-út 1.
Horváth Jenő, IV., Irányi-u. 1.
Káldy Jenő, V., Gr. Tisza István-u. 2.
Kálmán Henrik, VII., Stefánia-út 69.
Kaposvári Izr. Hitközség, Kaposvár.
Özv. Kaszab Aladárné, V., Szabadság-tér 15.
Kaszab Elemér, VI., Lendvay-u. 12.
Kaszab Zoltán, VI., Teréz-körút 3.
Magyar Bertalan, IV., Kossuth Lajos-u. 2.
Dr. Makai Ernő, IV., Petőfi Sándor-u. 2.
Dr. Misner Ignác, VI., Teréz-körút 41.
Nagykanizsai Izr. Hitközség, Nagykanizsa.

- Pajor Vilmos, V., Kossuth Lajos-tér 4.
 Richter Gedeon, IV., Ferenc József-rakpart 26.
 Schön Géza, V., Zoltán-u. 12.
 Schulhof Lajos, IV., Bécsi-u. 1.
 Stadler Benedek, VI., Bulyovszky-u. 18.
 Dr. Stein Emil, I., Lógodi-u. 23.
 Steiner Marcell, V., Falk Miksa-u. 3.
 Stern Alfréd, V., Deák-tér 3.
 Stern Samu, V., Nádor-u. 28.
 Szegedi Izr. Hitközség, Szeged.
 Ungár Albert, VII., Wesselényi-u. 2.
 Vágó József, V., Falk Miksa-u. 26.
 Vágó Miksa, VI., Lendvay-u. 3.
 Weisz Fülöp, V., Gr. Tisza István-u. 2.

TÁJÉKOZTATÁS.

Alapszabályaink hetedik szakasza Társulatunk tagjai tekintetében a következőkép rendelkezik.

7. §.

a) Alapító tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 400 pengőt fizetnek. Az alapító tagdíjat a hitközségek és jogi személyek két egymásután következő évi 200 pengős részletben is törleszthetik.

b) Pártfogó tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 200 pengőt fizetnek le.

c) Pártoló tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek

amelyek legalább három esztendőn keresztül legalább évi 24 pengő fizetésére kötelezik magukat.

d) Rendes tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három éven keresztül, évenként legalább 12 pengő tagdíj fizetésére kötelezik magukat.

e) Tiszteletbeli tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok vagy külföldiek, akiket érdemeikre való tekintettel az igazgatóság «tiszteletbeli» tagoknak megválaszt. Külföldi tiszteletbeli tagok megválasztásához a m. kir. belügyminiszter úr engedélye szükséges.

A tagdíjak a Társulat által beküldött csekklapok felhasználásával a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz (Gróf Tisza István-u. 2—4.) fizetendőek be.

Társulati ügyekben felvilágosítást adnak a Társulat elnöksége (I., Orom-u. 6.) és a Társulat titkársága (VIII., Röck Szilárd-u. 26. II. em.).

ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM.

Igazgatósági jelentés.

Előterjesztette *Munkácsi Ernő dr.* titkár, a Magyar Zsidó Múzeum Egyesület 1936. évi június hó 24-i közgyűlésén.

Öt éve annak, hogy a szomszédos hitközségi székház egyik termében egy lelkes társaság összegyűlt, hogy a Magyar Zsidó Múzeum gondolatát intézményes keretek között megszilárdítsa és a jövő számára megalapozza. Ekkor alapítottuk meg az Országos Magyar Zsidó Múzeumot tudományos és művészeti egyesület formájában. Nagy elhatározás volt. Hiszen ugyanarra az időre esett, amikor a még mostan is tartó gazdasági válság történeti jelentőségű folyamata megindult. S akkori tanácskozásainkat mélyen

áthatotta annak tudata, hogy amidőn a zsidó múzeum intézményes formájának megszületését készítjük elő, ugyanazokban a percekben húnnya le örök álmra szemeit az a férfiú, aki hazánkban a zsidó múzeumi gondolat fáklya-vivője volt, s akit intézményünk vezetőjének szemeltünk ki: dr. Weisz Miksa. A szent gondolat tetterőssé vált és szilárd elhatározássá alakult ki. Rövidesen megalakulánk után nem csupán egyesületünk alkotmánya nyerte el a kormányhatósági jóváhagyást, hanem csakhamar kitűnt az is, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak és a Pesti Izr. Hitközségnek a múzeumnak új keretek között történő megalapozására és fenntartására irányuló szövetsége az erőknél szerencsés találkozása volt, — új, szinte el nem képzelt fejlődésnek vetette el magvát s ma ott tartunk, — amint jelentésünk későbbi részéből kitűnik — hogy az a múzeum, amely 1931-ben ládáiban beraktározva várta a feltámadást — újjászületett, tekintélyessé lett s ennek a gyönyörű épületnek nemcsak első, hanem a bekövetkező napokban teljes második emeletét is elfoglalja.

S most, amidőn az 1931. évi alakuláskor megbízott tisztikar a Pesti Izr. Hitközség és az IMIT új kiküldetése alapján összegyűlt közgyűlésnek visszaadja mandátumát, időszerű, hogy reámutassunk arra a központi, nagy jelentőségre, amelyet múzeumunk felekezetünk életében és célkitűzéseiben betölt.

Ősi vallásunk fennmaradásának legfontosabb biztosítéka a hagyományok tisztelete, megbecsülése és követése. Vallásunk szemlélete a történelmi világfelfogáshoz vezet. Ez pedig megkívánja, hogy elődeink szokásai, erkölcsi ítéletei, ideáljai, amelyekért éltek és, ha kellett, vértanúhalált is haltak, — töltsék be a mi életünket is, és kötelességünk, hogy ezeket a hagyományokat a nevelés útján a következő nemzedékeknek is átadjuk. Ezért kell ismernünk azokat a gondolatokat, és intézményeket, amelyek betöltötték elő-

deink életét, akiknek mi öntudatos utódai, hagyományainak folytatói vagyunk. Mondhatjuk tehát, hogy a hagyományok tisztelete és megbecsülése, azoknak a jövő nemzedékekre való öntudatos átvitele, felekezetünk fennmaradásának legfontosabb feltétele. Ezért a célért munkálkodik a templom, az iskola és a kultúrpropaganda . . . De mindez még nem elégséges a kitűzött cél magvalósítására. A szellemi élet is többnyire tárgyi alkotásokban jelenik meg és a művészi átélés is tárgyi alkotásoktól nyeri benyomásait. S mindezek a tárgyak az idők múlásával elenyésznének, elpusztulnának, ha a mult emlékeit őrző gondos kegyelet össze nem gyűjtené és az enyészettől meg nem óvna őket. Ezért a hagyományok megőrzésének egyik legfontosabb eszköze a múzeumi gyűjtemény, amely ezeket a tárgyakat megőrzi és bemutatja.

De a zsidó múzeumi gondolat egy jelentős tulajdonságával eltér az általános múzeumi gondolattól. Mi nem a mult holt emlékeit akarjuk gyűjteni; kiállításunkkal nem gyönyörködtetni, vagy helyesebben nemcsak gyönyörködtetni akarunk; nem elégedünk meg azzal, hogy a művészi élvezet elmúlása után a szemlélet véget érjen és semmi köze se legyen az élethez, amelynek valóságában létezünk. Mi nem a holt, megkövesült eszmét szolgáljuk, hanem az élő és éltető hagyományokat, amelyek nem egy lezárt mult emlékei, hanem elődeinktől átvett, bennünk élő hagyományok, a mi életünk előzményei, amelyek küzdelmeinkben biztatnak és bátorítanak. Ilyenek azok a történeti emlékek, amelyek a szomszédos teremben reánk tekintenek, kezdve a pannoniai «Judát» római korbéli sírkövétől, az Árpád-korbéli zsidó okmányoktól, folytatva Mária Terézia privilégiumain át, a szabadságharc és a világháború okmányaiig. Mindezek jogainknak forrásai, nemesi levelünk, amely minket az ezeréves magyar hazához fűz. S amikor elődeink szellemi életének tárgyait, imáikkal megszentelt művészi

kivitelű régi könyveiket tanulmányozzuk, tudnunk kell, hogy a bennük megnyilvánuló gondolat bennünk is él; ugyanaz a hagyomány a mi életünket is áthatja, tehát tanulmányozó szemléletük buzdítson arra, hogy mi is hasonlókat alkossunk. A történelmi arcképcsarnokban is az élő hagyományt keressük: megőrizzük azoknak emlékeit, akik életük munkájával, szellemiségükkel például kell hogy szolgáljanak nekünk és utódainknak. Mi az élő hagyomány múzeumát akarjuk fenntartani, ezt ápoljuk s gondozzuk. Erre gondoljunk minden cselekvésünkben és erre gondoljanak mindazok, akik e múzeum ügyeinek intézésére hivatottak.

Ezek az eszmények vezettek minket tisztségünkben az elmúlt ciklusban és elmúlt évi munkálkodásunkban is, amelyről most számot adunk.

Mindenekelőtt kegyelettel kell megemlékeznünk azokról, akiket az elmúlt évben múzeumunk vezetőségi tagjai közül elvesztettünk és akik munkájukkal részesei voltak fáradozásainknak. Így *Székely Ferenc*ről, aki múzeumunk megalakításának legelső lelkes harcosai közé tartozott és a kezdeti gyűjtés munkájának részese volt az 1910-es években; *dr. Gábor Gyula* igazgatósági tagtársunkról, aki egész életét a magyar zsidóság történelmi jogai megvédésének és jogtörténete kikutatásának szentelte; *dr. Blau Lajos*ról, akinek minden munkája történelmi ihlettől volt megszentelve s akinek neve ragyogó dicsősége a magyar zsidóságnak az egész világon; *Sándor Pál*ról, aki nagy érdeklődéssel viseltetett intézményünk iránt, aki életében maga is csinált történelmet s adományaival múzeumunk történeti anyagát gazdagította.

Mi, akik a zsidóság történeti gondolatának vagyunk letéteményesei, évi beszámolóinkban nem hallgathatunk azokról a nagynevű férfiakról sem, akik ugyan nem múzeumunk vezetőségének köréből távoztak el, de az egyetemes

zsidóság életében történeti jelentőségű hivatást töltöttek be. S ezek között megemlékezünk elsősorban *Sylvain Levy* egyetemi tanárról, a párizsi Alliance Israelite Universelle elnökéről, aki az egész zsidóság védelmén munkálkodott, küzdött németországi hittestvéreink érdekében éppúgy, mint a lengyel, román és ukrán pogromok ellen. Emlekezünk Nakum *Sokolov*ról, aki az újraéledő Szentföldnek volt egyik lelelkesebb harcosa, — rabbi Avrohom Jicchak Hakohen *Kukr*ól, Palesztina főrabbijáról, — Alessandro *De Fano* milánói főrabbiról, aki a pápának milánói könyvtáros korából való barátja volt és mint ilyen az egész zsidóság érdekében, történeti pillanatokban, közbelépett.

Áldott emlékezetük tovább él az egyetemes zsidóság történetében.

Múzeumunk működése az elmúlt évben, az előző években már megszokott, rendes keretek között folytatódott. Vonatkozik ez a múzeumnak új tárgyak szerzésére irányuló gyűjtő tevékenységére, valamint a kiállított tárgyak bemutatásával kapcsolatos működésére is. A tárgygyarapodásról az IMIT Évkönyvében megjelenő pontos jegyzék ad számot s ezért e helyen csak arra szorítkozunk, hogy néhány jelentősebb tárgygyarapodást említsünk. A szombathelyi városi múzeum előzékenysége folytán megszereztük az ott őrzött, a római korból származó, menorával díszített lucernának (olajmécsesnek) és «gemma»-nak agyagból készült hű másolatait. Ilymódon múzeumunk termeiben a Magyarországon talált, római korbéli zsidó emlékek vagy eredetiben vagy hű másolatokban megtalálhatók.

Az oxfordi Bodleiana múzeumból fotókópiákat szereztünk az ott őrzött wormszi Memor-könyvről és egy 1688-ból származó nyomtatványról; mind a kettő Budavárának 1686. évi visszafoglalása alakmával a budai zsidóságot ért nagy szerencsétlenséggel foglalkozik s a magyar zsidóság e szomorú eseményére nézve fontos történeti forrása.

A dunántúli lovasberényi ősi hitközség múzeumunkban helyezte letétbe a Cziráky grófoktól az 1798. évben kiállított rendkívül érdekes privilegium-levelet és egyéb fontos okmányait, amelyek a hazai zsidóság történetének még ki nem adott kútforrásai.

Dr. Lőw Imánuel főrabbi úr további, rendkívül értékes nyomtatvány- és kéziratadományokkal gazdagította múzeumunk gyűjteményét, amelyek különösen a XIX. század közepén érvényesülő reformmozgalmat világítják meg.

Kovács Géza m. kir. kincstári főtanácsos úr édesatyjának, néhai dr. Kohn Sámuel pesti főrabbinak bronzmellszobrát ajánlotta fel múzeumunknak.

Salamon Tivadar úr jóvoltából múzeumunk iparművészeti gyűjteménye két rendkívül értékes tárggyal gyarapodott, szép barokkművű ezüst tokban őrzött megillával és egy eszrogtartóval.

Befejeződtek azok a tárgyalások, amelyek eredményeként megkapjuk a IV. Béla híres zsidó privilegiumának a kassai levéltárban őrzött legrégibb példányáról készült fényképeket és a bécsi állami levéltárban őrzött, török hódoltság-korabeli defterkönyvekről készült felvételeket.

Mint előző évi jelentéseinkben többször említettük, nagy súlyt vetünk arra, hogy Nagymagyarország zsinagógáinak képeit látogatóink múzeumunk termeiben megtekinthessék. Az e tárgyra vonatkozó korábbi levelezőlapgyűjteményt igyekezünk művészi kivitelű fényképekkel helyettesíteni. Ez a törekvésünk az elmúlt évben nagyban előrehaladt, mert a győri hitközség jóvoltából a Dunántúl legszebb és legrégibb zsinagógáiról művészi felvételeket kaptunk.

Régi célkitűzésünk, hogy a közönséget arra szoktassuk, hogy a zsinagógai újév alkalmával a vallási tárgyú művészietlen levelezőlapok helyett művészi kivitelű lapokat használjon fel elküldésre. Erre a célra már két évvel ezelőtt 12 lapból álló sorozatot adtunk ki s az elmúlt évben dr.

Naményi Ernő buzgólkodása folytán módunkban állott újabb 12 lapból álló sorozatot kiadni. Ez úton mondunk köszönetet *Szász Győző* úrnak, a *Globus*-nyomda igazgatójának, aki a levelezőlapok nyomását, *Vértesi Aladár* úrnak, aki a borítékokat, *Pápai Ernő* úrnak, aki a többi nyomtatványt és végül a *Geduldiger* Hugó-cégnek, aki a címkéket a kulturális célra ingyen szolgáltatta. Az újabb kiadmányunkban megjelent az esztergomi sírkő képe, a múzeumban őrzött tóra — mellvértokról készült fénykép, s különösen érdekesek voltak azok a lapok, amelyek nagyjaink közül *Chorin Áronnak*, *Kiss Józsefnek*, dr. *Kohn Sámuelnek*, *Alexander Bernátnak*, *Katona Nándornak* és másoknak művészi arcképeit vitték át a nagyközönség széles rétegeibe. Kb. 250 sorozatot sikerült eladnunk, a megmaradt példányokat arra is felhasználjuk, hogy adandó alkalmakkor múzeumunk érdekességeit bemutassuk.

A múzeumunk iránti érdeklődés változatlanul erős volt. Az Országos Magyar Zsidó Múzeum létezése és értékes színvonala ma már átment nem csupán a hazai közönség tudatába, hanem az idegenforgalom folytán a külföld is tudomást vett róla. Gyakran vannak külföldi vendégeink; a közelmúlt napokban látogatta meg múzeumunkat a veneziai hitközség elnöke. A székesfővárosi közművelődési bizottság ez évben is többszáz főnyi közönséggel látogatta meg múzeumunkat s ez alkalommal a múzeumi őr urak felvilágosító előadásokat tartottak.

Tudjuk, hogy még sok mindent lehet és kell tenni a múzeum fejlődése érdekében, de számolnunk kellett eddig a kezdet nehézségeivel és különösen azzal, hogy anyagi erőnk csak igen korlátolt vételi lehetőségeket biztosították. Tisztában vagyunk azzal, hogy kellő anyagi erő birtokában még sok, hazánkban található tárgyat tudnánk múzeumunknak juttatni, de türelemmel kell megvárnunk a fejlődésnek azt a fokát, amikor anyagilag is megerősödve azokat a

tárgyakat is meg tudjuk szerezni, amelyek önkéntes adományok útján birtokunkba nem kerülhettek. Múzeum-egyesületünk most már túl van a kezdet nehézségein és az új ciklusba lépve, teljes erővel kezdünk majd hozzá a taggyűjtés munkálataihoz. S ha ez eredménnyel jár, hozzáfoghatunk ama sok szép elgondolás megvalósításához, amely bennünk él. Ezek között elsősorban áll múzeumunknak az a feladata, hogy az egész zsidósággal megismertesse a Tudományos Akadémiában őrzött Kaufmann-gyűjtemény világhírű miniatűrjeit.

Örömmel jelenthetjük, hogy néhai Perlmutter Izsák hagyatékának lebonyolítása az elmúlt évben befejeződött. Amint a t. Közgyűlés előtt ismeretes, a nagylelkű örök-hagyó egész vagyonát, az özvegyének és leányának elhalálása utáni időtől kezdve, művészek és írók támogatása céljából a pesti hitközségnek hagyományozta azzal, hogy a vagyon egynegyedét a hitközség múzeumunknak mint hagyományosnak tartozik kiadni. A hagyaték lebonyolítása egyezségi úton fejeződött be akként, hogy utóöröklési, illetőleg utóhagyományosi jogaink a hagyatékhoz tartozó Andrassy-úti ingatlanra és rákospalotai villára telekkönyvileg feljegyeztettek. A hagyatékhoz tartozó rendkívül értékes képek tekintetében osztályos egyességet kötöttünk, amelynek értelmében a képek közül a legszebbeket és legértékesebbeket már most tulajdonként megkaptuk. A képeket át is vettük és Perlmutter Izsák nagyszerű alkotásai közül jónéhány darab fogja múzeumunk termeit ékesíteni, hirdelve a magyar zsidóságnak a művészet terén is megnyilvánuló alkotóerejét. Ezeket a képeket a II. emelet első termében helyezük el, míg a mostani könyvtárterem a jövőben a történelmi arcképesarnok helyiségéül szolgál. A Perlmutter-hagyatékkal kapcsolatban bejelentjük, hogy az örök-hagyó családjának kívánsága az volt, hogy a felmerült költségek és a sírkőállítás terheihez az örökösök

10,000 P-vel járuljanak hozzá. Az egyezséget ilyen értelemben meg is kötöttük és e szerint 2500 P teher a Múzeum Egyesületre háramlík. Ezt az összeget a Pesti Izr. Hitközség előlegezte a múzeum számára s akkor fogjuk megfizetni, amikor a jövedelmet hajtó ingatlanoknak tényleges tulajdonosai leszünk.

A múzeumi épület II. emeletén elhelyezett hitközségi könyvtárat a Pesti Izr. Hitközség a közeli napokban a Wesselényi-utcai iskolaépületbe költözteti át és így a felszabadult helyiségeket múzeumunk terjeszkedésének lehetővé tétele végett rendelkezésünkre bocsátja. Múzeumegyesületünk hálás köszönetét fejezi ki a Pesti Izr. Hitközségnek előzékenységeért. Ezzel elérkezett az az idő is, hogy megfelelő helyiség birtokában a történeti arcképcsarnokot úgy fejleszthessük ki, hogy az valóban a magyar zsidóság nagyjait és történeti alakjait rendszeres gyűjtemény keretében magában foglalja. Eddig is céltudatosan kértük fel az illetékes családokat, hogy a kiválasztott személy arcképét múzeumunk rendelkezésére bocsássák és ez úton számos értékes arckép került birtokunkba. Az összeállított jegyzék alapján ezt a munkát tovább folytatjuk és így reméljük, hogy rövidesen gyűjteményünknek ez a része teljes lesz.

Mélyen tisztelt Közgyűlés! A mai közgyűléssel lezáródik Múzeumegyesületünk első ötéves ciklusa. Ha visszatekinünk az elvégzett munkákra, jogos öntudattal állapíthatjuk meg, hogy kötelességünket teljesítettük. Amikor megindultunk, múzeumi gyűjteményünk 2000 darabból állt, ennek nagy része is restaurálásra szorult. Ma gyűjteményünk darabjainak száma 2950. Múzeumunk a főváros egyik díszes középületében van elhelyezve és nemcsak a főváros és a belföld zsidósága előtt ismert és becsült kultúrintézmény, hanem az egyetemes zsidóság előtt is. Erre a múzeumra büszke lehet az egész magyar zsidóság. Elértük azt,

hogy történelmi termünkben megjelenik előttünk a magyar zsidóság egész története, hogy iparművészeti tárgyakat tartalmazó üvegszekrényeinkben méltó bemutatást nyújtunk a zsidóság egyházművészeti érdeklődéséről és érzékéről, s hogy képeinken keresztül a látogató megismerkedhetik azokkal a személyekkel, akik nevüket beírták a magyar zsidóság történetébe. Ez ötévi próbaidő után megállapítható, hogy helyes és bölcs volt az a szerződés, amely az IMIT és a hitközség között e múzeum létesítése és fenntartása érdekében létrejött, és ha annak idején voltak is jóhiszemű aggályok, ezeket az idő és a tények teljesen eloszlatták.

Így a köteleességteljesítés megnyugtató érzésével adhatjuk vissza megbízásunkat ennek a közgyűlésnek, amely most a Pesti Izr. Hitközség és az IMIT új megbízása alapján egybegyűlt. Kívánjuk, hogy a meginduló új ciklusban a vezetőség fokozott támogatást találjon nem csupán a régi tagokban, hanem azokban a kiváló személyekben is, akiket a Múzeum Egyesület fenntartó testületei új tagokként tüntettek ki bizalmukkal.

Így beszámolva sáfárkodásunkról, nem fejezhetjük be jelentésünket a nélkül, hogy ne mutassunk rá arra az átfogó jelentőségre, amelyet múzeumunk eszméje képvisel s amelynek támogatása minden hozzánk tartozónak kötelessége. Idézzük ez alkalommal néhai nagynevű tudósunknak, Goldziher Ignácnak örökértékű tanítását: «Nekünk, hagyománytisztelőknek . . . szívügyünk kell hogy legyen a mi régiségeink tudományos művelése. Mert ha e hagyománytiszteltre akarunk nevelni, ez elválaszthatatlan attól, hogy a régiségnek, az ő történelmi jelentőségének, fontosságának, avatottságának és szentségének méltatására neveljünk. Az ránta való kegyeletet, amely túlemelkedik a zavaros rajongás és a homályos romantika színvonalán, nem visszatekintő szentimentalitással, hanem komoly, igazságkereső

tanulmánnal szerezzük meg. Csak ez erősítheti meg tiszteletünket és szeretetünket hagyományainknak martirok vére jelezte fejlődésútja iránt». Ha nagy mesterünknek ezeket a klasszikus tanításait követjük, bizonyára elérjük majd azokat a célokat, amelyeknek betöltése múzeumunkra vár. Ennek reményében kérjük jelentésünk szíves tudomásulvételét.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum tudományos és művészeti egyesület zárszámadása 1935. december 31.

Bevétel:

IMIT szubvenciója és adománya.....	P	1,950.—
Pesti Izr. Hitközség szubvenciója	«	600.—
Adományok.....	«	260.—
Levelezőlapokból	«	645.70
Összesen.....	P	3,455.70

Kiadás:

Hiányelővezetés 1934. december 31-ről	P	665.80
Személyi kiadások	«	1,180.—
Múzeumi beszerzések	«	763.08
Kongresszusi kiállítás költségei	«	244.50
Kezelési és dologi kiadások	«	411.56
Kamat és zárlati kiadások	«	129.51
Bevételi többlet mint egyenleg	«	61.25
Összesen.....	P	3,455.70

Vagyonállag 1935. december 31-én.

Tartozás a Pesti Magyar Keresk. Banknál...	P	221.—
Követelés a Postatakarékpénztárnál	«	103·31
Tartozási egyenleg...	P	117·69

Budapest, 1936. június 24.

Dr. Naményi Ernő s. k. *Dr. Munkácsi Ernő* s. k.
pénztáros. titkár.

Wertheimer Adolf s. k.
elnök.

Dr. Alapy Henrik s. k. *Dr. Boda Ernő* s. k.
Dr. Szemere Samu s. k.
számvizsgálók.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum tudományos és művészeti egyesület költségvetése az 1936. naptári évre.

Bevétel:

Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat hozzájárulása az 1936. évre	P	1,500.—
A Pesti Izr. Hitközség hozzájárulása az 1936. évre	«	600.—
Adományok és levelezőlapok, tagdíjak.....	«	600.—
Összesen.....	P	2,700.—

Kiadás:

Személyi kiadások	P	1,200.—
Gyűjteménykiegészítés	«	900.—
Kezelési és dologi kiadások	«	600.—
Összesen.....	P	2,700.—

Budapest, 1936. június 24.

Dr. Naményi Ernő s. k. *Dr. Munkácsi Ernő* s. k.
pénztáros. titkár.

Wertheimer Adolf s. k.
elnök.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása.

1935. július 1.—1936. június 30.

A) Vétel útján:

Római méceses (lucerna) menórával. Eredetije a Vasvármegyei Múzeumban, Szombathely.

Római gemma menórával. Eredetije a Vasvármegyei Múzeumban, Szombathely.

Katona Nándor, bronzfej, Lányi műve, 1922.

Jeremiás, bronzplakett, Schatz Boris műve.

Dr. Marczali Henrik, plakett, herendi porcellán.

Széderterítő, két rész, népies hímzés, XVIII. század.

Emancipációs törvény I. Ferenc József által aláírt példánya. Zsidó eskümintá, a pesti egyetem jogi jelöltjei részére, nyomtatvány.

A Magyar Zsidó Múzeum alapítói, megszervezői és eszméjének terjesztői. Fénykép tableau.

Buda visszafoglalásának 72 zsidó vértanúja a wormsi Memorkönyvben. Fotokópia. Eredetije az oxfordi Bodleianában.

«Ein schön neu Lied von Ofen», Prag. 1688. Fotokópia. Eredetije az oxfordi Bodleianában.

Röplap 2 oldala, a budai zsidó foglyok kiváltására vonatkozólag. 1686. Fotokópia. Eredetije a breslauer Stadtbibliothekban.

«Von türkischen Rumor und Belägernis» Bécs ostromáról, Prag. 1683. Fotokópia. Eredetije az oxfordi Bodleianában.

Oppenheim Sámuel, Bürgel Sámuel megrendelésére készült metszete. Ofen, 1703. Fénykép. Eredetije a bécsi Zsidó Múzeumban.

Allg. Zeitung des Judentums. 1857.

Kiss József: Verjétek félre! Vers kézírata.

- Kiss József: Ballada a lábakról. 1915. Vers kézírata.
 Kol-Nidré, kotta, címlapján a Dohány-utcai templommal.
 Haggáda, díszkötésben, kiadja a Jezsájás Vallási Társaság.
 Peterdi A.: Őszi szélben vadmadár.
 Intarziás szekrényke, Hirsch Mór báró ajándéka Weinmann Fülöpnek.
 Vörösréz csésze héber felirattal.

Cserevétel a jeruzsálemi Becalel-Múzeumtól:

- Herzl-plakett szöveggel. Schatz Boris műve.
 N. H. Imber-plakett szöveggel. (Hatikvah szerzője.) Schatz Boris műve.
 Prof. Deutsch Gotthard, plakett. Schatz Boris műve.
 Makkabi-jelvény, Prag, 1933.
 Szukkothra-jelvény (a régi Sékel nyomán).
 2 Cedakah-pénz.

B) Ajándékozás útján:

- Abonyi Dezsőné, Bleyer Adorine hagyatékából: Díszalbum,
 Bleyer Lajosnak, Scheweningen, 1892.
 — Bleyer Lajos fényképe és kritikák szerepléséről.
 — Blájer Ignác: Olvasókönyv Oskolák számára. Pápa,
 1848.
 Arányi Dezső családja: Arányi Dezső, operaházi tag,
 fényképe.
 Arányi Ignácné: Arányi Ignác, bronzrelief, Reményi műve.
 — Arányi Ignác oklevelei, érdemjele.
 Atlasz Miklós dr., Bártfa: Bardejov története, művészete.
 Austerlitz Tivadar dr., Prešov: Der Kolesch von
 Orkuta.
 — Templomi képek és arcképek. 14 db.
 Beregi Ármin: Adler Mór: Nő a tenger partján. Festmény.
 — Barzagli: Pharaó lánya. Szoborcsoport fényképe.

- Beregi Ármin : Adler Mór 3 bibliai festményének fényképe.
 — Arnold Klaber, pesti tanító, kőrajz.
 — 6 bibliai festmény, rézmetszet.
- Berényi Sándor dr. : Leipziger Vilmos, plakett. Csillag J. műve, 1910.
 — Löw Tóbiás : Magyarország közjoga, 1869.
 — Lustig Salamon 50. születésnapjára.
 — Fleischmann Joachim, zsámbéki főrabbi képe.
- Bettelheim Samu : Ungarländische Jüd. Zeitung, 1910 május 6.
- Birnbaum Sándor : Siviszi tábla és hitk. jegyzőkönyv. 1823—24.
- Blau György dr. : Beck Salamon, plakett.
- Blau Lajos dr. : Emlékbeszéd I. Ferenc József halálakor, díszkötés.
- Blau Marcell letéte : Haggáda, Chadgadja fordítása Jacques Offenbachtól.
- Borowitz Márkus : S. Berman, Szentföldi útleírás, zsargon.
- Braun Salamon dr. : Kéziratos napló, német.
- Budai Sándorné : Brill S. L. pecsétnyomója.
 — 20 fénykép kongresszusi tagokról.
- Darvas Lajos : Meghívójegy Heller Mózeshez, 1859.
- Drucker Géza : Kiss József arcképvázlata, olajfestmény, Ferenczy Károlytól.
- Duschinszky Mihály, Rákospalota : Námesztó hódoló imája földesuráért.
 — Tóraroncokból készült tárcsa Krasznojarszkból.
- Elek Artur : Reiner Dávid orvosi oklevele, Patavinum, 1850.
- Elfer-csalác. Trieste : Haggáda, XVII. század, fametszettekkel, Venezia.
- Fekete József : Haggáda, Pressburg, 1834.
- Fischer Izidor dr., Újpest : Fischer Iszachar, Imré sefer, héber versfüzet.

- Fischhof Gyula : D. Fischhof, Aufruf, 19. Mai 1849.
- Fodor Károly : Ezüst jelvény : «Tiszteljétek szentélyeimet!»
- Frey I. B. prof., Róma : Római zsidó katakombák, 10 fénykép.
- Fried Samuné dr., Schütz J. : Dr. Schütz Miksa, Schütz Jolán olajfestménye.
- Dr. Schütz Miksára vonatkozó iratok.
- Friedmann Cecilia : Ohel Jiechok, 1819.
- Friedmann Jónás dr. : Dank- und Bittgebeth. Ofen, 1836.
- Friedmann S. Sándor : Fűszertartó, ezüst, toronyalakú.
- Fürnberg Ármin, Szombathely : Biblia és haftorák, jiddis ford., illusztr.
- Fürst Aladár dr. : Sírkövek fényképei (Vázsonyi, Komjádi, Perlmutter stb.).
- Gansl Aladár és neje : Türelmiadó-okmány, 1776.
- Gellért Henrik dr. : Glück Sámuel iratai.
- Gomperz Lipót : Abelsberg Márton házaló igazolványa. Pest, 1825.
- Jüd. Gemeindeleben in Oberungarn. Purimjáték, zsargon nyelvű kézirat.
- Farkas Albert körlevele, könyomat.
- Grosz Nándor dr. : Dr. Hirschler Ignác, Marastoni metszete, 1863.
- Groszmann Zsigmond dr. : Két válólevél, Pest 1936.
- Házasságlevél, Pádua.
- Grünvald Fülöp : Templomi fényképek 3 drb.
- Győri izr. hitközség : Templomok művészi felvételei, 18 drb.
- Hollós Oszkár : Pesti Izr. Nőegylet vezetősége. Csoportkép, nyomat.
- Magyar zsidó fejek, 14 fénykép.
- Dr. Kepes Gyula sarkutazó síremléke Budán. Fénykép.
- Vágó László műépítész síremléke Budán. Fénykép.
- Horowitz Adolf, Szombathely : Szombathely szombati Éruvjának térképe.

- Horváth Henrik dr.: Buda a középkorban.
- Kármán Ferenc prof.: Machzorok és haggádák. 18 drb.
- Özv. Katz Vilmosné: Hirsch Mór báró képe minusz-
kulákból.
- Kemény Gyula: Házasságlevél.
- Kohlbach Bertalan dr.: Katscher Lipót író, tollrajz Bródy
Sándortól.
- Kovács Géza: Dr. Kohn Sámuel bronz-mellszobra, Teles
Ede műve.
- Krausz Irén: Wahrmann Mórné Krausz Lujza, fénykép.
- Kún Dezső: Szédertál, ón.
- Lederer Sándor, Sopron: Váltó, 1835. héber aláírás,
Sopron vmben betáblázva.
- Lendvai Lajos: Dohány-utcai templom, régibb nyomat.
- Lindenfeld Regina: Siviszi-tábla, kék bársonyon arany
hímzés.
- Lovasberényi izr. hitk. letéte: Lovasberényi zsidók ki-
váltságoslevele, 1798. jan. 1. Cziráky A. M. gróf alá-
írásával. Német, eredeti okmány.
- A lovasberényi hitk. régi alapszabályai. 1740.
- A lovasberényi hitk. iskolaszabályzata, 1845.
- Löw Immanuel dr., Szeged: Több nyomtatvány Sváb
Löb «Gutachten»-ja körül.
- Ima az 1838. árvíz évfordulójára.
- Aradi reformpárt felhívása 1848. márc. 22.
- Kunewalder J. felhívása a mózesvallású magyarokhoz,
1848.
- Horváth Mihály, Löw Lipót, Kern Jakab és mások
kézirata.
- Üdvözlő héber és német versek Sváb Löbhöz, 1831.
- Sváb Löb, Hattara-fogalmazványok.
- Berichte und Verwaltungsausweis des Pester Isr. Spitals,
1853—1864.
- Levelek Löw Lipóthoz, 16 drb.

- Löw Immanuel : Schénwald Márk születési bizonyítványa ;
koma : Madách Imre.
- Lunzer Pál : Concordia Egylet iratai, 70 drb.
- Lustig Miksa : Lustig Süßmann pesti hitoktató, festmény.
- Magyar Elemér : Karl Heinrich Spitzer, könyomat.
- Mandl Bernát : Két középkori zsidó, nagyított fénykép.
- Munkácsi Ernő dr. : Két Mizrach tábla.
- Nagykőrösi izr. hitk. : A hitközség alapokmányai, fénykép
6 drb.
- Naményi Ernő dr. : Levelek Löw Lipóthoz, 8 drb.
- Névtelen : Dreyfus-pör szereplői, fénynyomat.
— Gúnyérem Németországból.
- Österreicher Manó, Bátaszék : Fa-kaloda.
- Paskusz Vilmos, neje emlékére : Ünnepi asztalterítő, se-
lyemre hímezve.
- Pollák Jakab : Pollák Eleazár, pesti rabbi, Engel V. szén-
rajza, 1892.
— A pesti zsidókórház főorvosai, fényképtableau, 1891.
— Rabbik csoportképe Marienbadban.
— Búcsúlevél Pollak E. rabbtól, 1872.
- Pongrácz János : Dr. Hirschler Ignác értekezései, nekro-
lógjai 30 drb.
- Rényiné Alexander Borka : Alexander Bernát, Vágó Dezső
bronzplakettje.
- Románné Goldziher Klára : Dr. Goldziher Vilmos halotti
maszkja, fehér márvány, Körmendi Frimm műve.
— Goldziher Izsák, J. Hamburger olajfestm., 1896.
— Goldziher Izsákné, J. Hamburger olajfestm.
- Salamon Tivadar : Eszter könyve, ezüsttokban, német
munka, 18. sz.
— Eszrogtartó, kókuszdióból, ezüstdísszel, 1690.
- Sárkány István : Dr. Goldberger Izidor : Chacham Cebi.
Özv. Schalk Arnoldné, szül. Goldmark Janka : Fénykép-

- album Friedmann M. főkantor jubileumára, Hitk. Hivatalnokok Egyesületétől.
- Díszalbum, Friedmann M. jubileumára, Concordia Egylettől.
- Schlesinger Sámuel dr.-né, Debrecen: Pecsétgyűrű, ezüst, karneolkőben áldó papi kezek.
- Antiquitates Iudaicae Pragenses.
- Singer Jakab dr., Temesvár: A temesvári zsidók az 1848/49. szabadságharcban.
- Singer Leó dr., Várpalota: R. Perls Mayer rabbilevele, végrendelkezése.
- Somlyai Mihályné: A. Geller: Der praktische Buchhalter 1873.
- Özv. Spitzer G. Kálmánné: Dr. Gruby Dávid, festett agyagszobor.
- Steiner Edéné: Mizrach-tábla.
- Stern Ábrahám családja: Stern Ábrahám iratai, érdemjelei.
- Búcsú-ezüstserlege.
- Stern Ábrahám nagyított fényképe.
- bártfai Szabó László: Óbuda egyházi intézményei a közép-korban.
- Szegedi zsidó hitk.: Jigdal, 13 zenei motívuma, Maimuni-ünnepélyre.
- Székesfővárosi Múzeum: Szédertál, ón, rajzokkal.
- Szigeti Géza dr.: Prof. Joel K. levele
- Szilágyi Ernő: Goldziher Ignác doktori disszertációja, ajánlva.
- Vargha Miklós: Danzigi új templom, fénykép.
- Wachtel Gyula: Salamon temploma és kegyzerei, rézmetszet.
- Waldner Ágoston: Iskolai bizonyítványok és kitüntetési jegy. Pest, 1863—66.
- Wéber Károly: A Concordia-Egylet selyemzászlaja, rúddal, szalaggal. 1861—1911.

- Weisz István dr.: Dr. Löw Tóbiás, Csalány B. olajfestm.
 — Dr. Löw Tóbiásné, Csalány B. olajfestm.
 Wertheimer Adolf: Dr. Kiss Arnold, rézplakett, Csillag I. műve.
 — Adolf Sonnenthal, nagy és kis plakettje, Teles műve.
 — Prof. Politzer Ádám, kis plakett, Teles műve.
 — Popper Dávid, nagy plakett, Teles műve.
 — Sékel-utánczat.
 — Judea capta, érem.
 — 3 ezüst kanálka széderhez.
 Wirth Kálmán letéte: Szédertál, cserép, magyar népies munka.
 Wollak Lajos: Mendelssohn Zsoltárfordításának I. kötete.
 Zádor Félixné: Porcelláncsésze Izsák feláldozásával.
 — Sótartó, vörösréz, héber használati felírással.

Dr. Fürst Aladár

Grünvald Fülöp

az O. M. Zs. M. örei.

TARTALOM.

A Társulat vezetősége	Lap 5
-----------------------------	----------

I.-

IRODALMI MUNKÁLATOK.

<i>Dr. Löwinger Sámuel</i> : Dr. Blau Lajos élete és irodalmi munkássága.....	9
<i>Dr. Heller Bernát</i> : Zunz Lipót	57
<i>Dr. Richtmann Mózes</i> : Mendelssohn Mózes mint a zsidóság védelmezője	79
<i>Dr. báró Hatvany Bertalan</i> : Konfuciustól Nehemiásig.	100
<i>Somlyó Zoltán</i> : Versek.....	112
<i>Dr. Weisz Pál</i> : A rabbi ügykörének története	115
<i>Dr. Pollák Miksa</i> : Madách Imre és a Biblia.....	135
<i>Szenes Erzsébet</i> : Versek	167
<i>Dr. Fürst Aladár</i> : Buda visszafoglalásának irodalmi emlékei.....	168
<i>Dr. Lederer Emma</i> : A középkori zsidóuzsora.....	184
<i>Dr. Grossmann Zsigmond</i> : Mezei Mór és kora.....	197
<i>Csermely Gyula</i> : Dal a nagyapámról.....	209
<i>Dr. Steiner Lenke</i> : Ágai Adolf.....	212
<i>Dr. Komlós Aladár</i> : Ormódi Bertalan emlékezete....	230
<i>Dr. Szemere Samu</i> : Palágyi Lajos.....	248
<i>Weisz Márton</i> : Besze János életrajza.....	254
<i>Holló Jenő</i> : Régi történet.....	266
<i>Dr. Kohlbach Bertalan</i> : Zsidó pénzürmék a Magyar Nemzeti Múzeumban	272
<i>Grünvald Fülöp</i> : Az elmúlt év története. 5696.....	299

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

	Lap
<i>Wertheimer Adolf</i> elnöki megnyitója	331
Az IMIT zárszámadása 1935. december 31-én	336
Az IMIT előirányzata az 1936. évre.....	338
Számvizsgálóbizottsági jelentés	338
Az IMIT felolvasóbizottságának jelentése az 1935. évi működéséről	339
Az Oklevélbizottság jelentése.....	341
Jelentés az IMIT regénypályázatáról.....	342
Két határozati javaslat.....	344
A Társulat választmánya.....	345
A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött huszonöt tag névsora.....	348
Állandó bizottságok.....	349
Alapító tagok	349
Pártfogó tagok	350
Pártoló tagok	351
Tájékoztatás	352
Országos Magyar Zsidó Múzeum.....	353
Igazgatósági jelentés	353
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Egyesület zárszám- adása 1935. december 31-én	363
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Egyesület költség- vetése az 1936. naptári évre.....	364
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása....	365

